

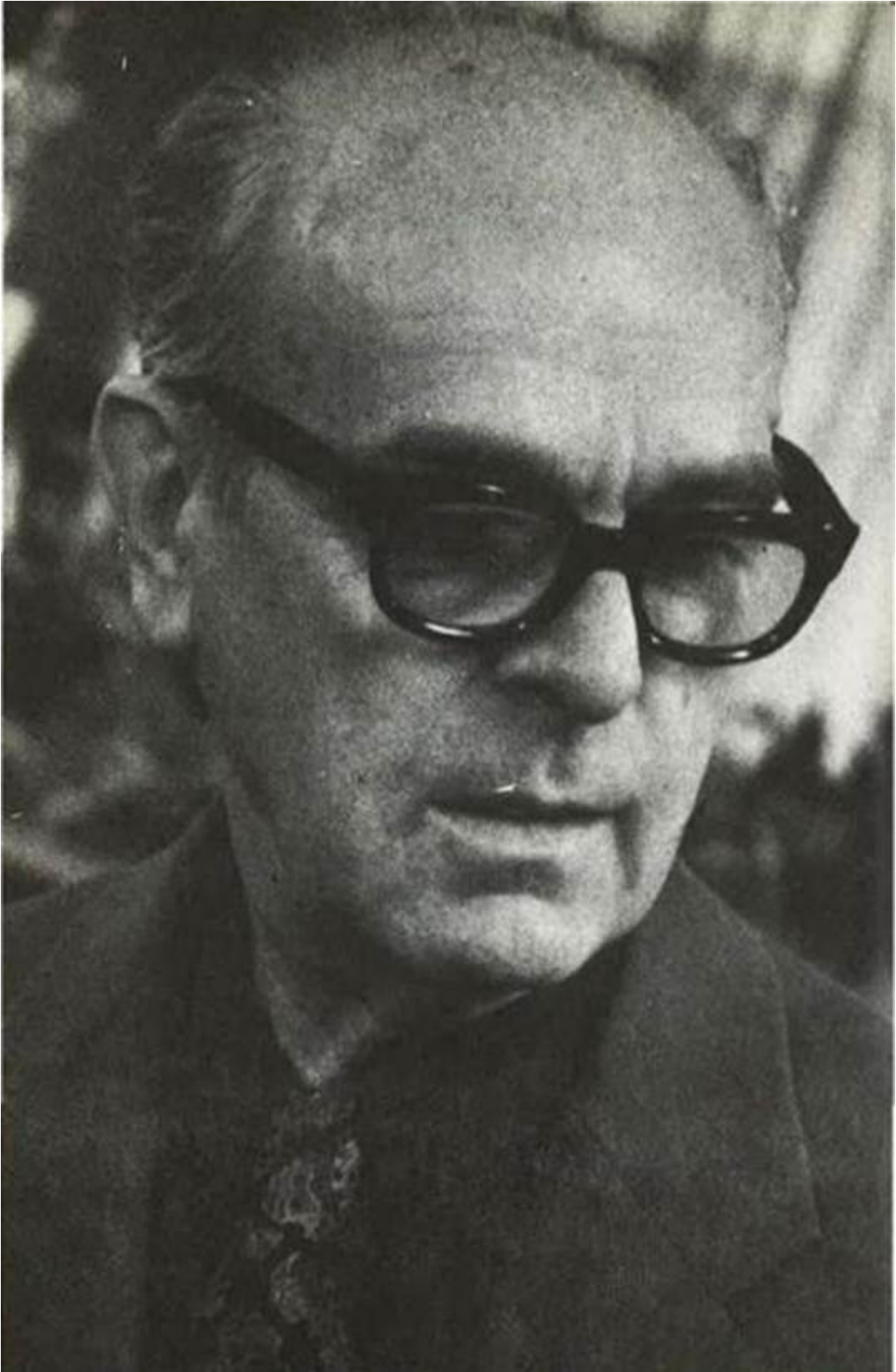
Meša
Selimović
Djevojka
crvene kose

Meša Selimović DJEVOJKA CRVENE KOSE

MMXVII

1

PRVA ČETA

U proljeće se esesovski bataljon sudario s malim partizanskim odredom, jedinom odbranom bolnice sa oko tristo bolesnika, smještenih u dvije kuće i nekoliko zemunica na planinskim obroncima.

Videći da esesovci idu ravno na majevičke padine, odred je počeo da napada tu njemačku ljudsku mašinu, zalijećući se iznenada, dočekujući iz zasjeda, udarajući noću, nastojeći da zavara bataljon i da ga odvede na drugu stranu.

Ali Nijemci su, izgleda, znali na što idu (bez domaćih ljudi koji su im pomagali mnogo bi nam manje zla nanijeli), i nisu dali da ih slabi odred skrene s puta.

Odred se nije odljepljivao od bataljona, kao komarac, kao ljutito kuće kad skače na vuka.

Početak aprila, želeći da se riješe tog dosadnog krpelja, i da brže dospiju do majevičkog masiva, Nijemci su navalili odlučnije, i za tri dana pritisnuli odred uz planinske obronke. A trećeg dana uveče komandant je naredio da se bolesnici i ranjenici prenesu dublje u planinu, kako ne bi doživjeli sudbinu trnavskih tifusara, koji su kasapljeni i živi spaljivani u svojim skrovištima.

Po mraku, preko krševita puta borci su nekoliko sati vukli na sebi nemoćne drugove uz strminu, po kojoj je i bez tereta zamorno ići. Bio je to težak napor za borce, iscrpene od slabe hrane i neprestanih borbi, i za ranjenike, koje je vrijeđao svaki dodir i svaka neravnina na strmom i dugom putu, ali su oko ponoći svi ranjenici smješteni u jednoj uvali na planini, zaklonjeni od hladnog aprilskog vjetra.

Sutradan, u rano jutro, počela je da tuče neprijateljska artiljerija sa vakufske glavice, roveći šljivike i utrine po Jablanici, žuti pješčar iznad sela i planinsku padinu pokrivenu tek ozelenjelom bukovom šumom. S teškim, uznemirujućim fijukom, počele su odnekle iz neprijateljske pozadine da dolijeću i granate dalekometnih topova,

sručujući se s urlikom u planinske prodole, na kose, u krošnje ogromnih bukava, stostruko odjekujući u dubini šume.

I sva ta strašna vatra sručivala se na prostor koji je branilo tri stotine ljudi, gladnih, umornih, slabo naoružanih, sa isto toliko ranjenika u planini, do kojih neprijatelj ne smije doći.

Gledajući iz gustiša pri kraju šume, borci prve čete, očekujući neprijateljski napad, vidjeli su kako se u Vakufu i Mačkovcu puše zapaljene kuće, i između eksplozija granata slušali usamljene pucnje, sigurni da je to pokolj Jablaničana.

Nije vrijedilo gledati prošarano svijetloplavo aprilsko nebo, ni prve nježne listiće bukve, ni cokulom zgaženi cvijet visibabe u trulom lišću, to su misli od juče i od sutra.

Borci su čekali.

U devet sati, tačno poslije dva sata bombardovanja, artiljerijska vatra je naglo prestala. Oživjela je tišina i, neprijatno polegavši po šumi, zaglušila je vojnike. I uznemirila ih. Sad će početi napad.

Oči bodu pješčar i padine oko njega, kuda neprijatelj može da dođe, ruka pipa metke stavljene u džep, na brzinu se pripaljuje još jedna cigareta u novinskoj hartiji, šajkača se čvršće nabija.

Komandir Ratko je govorio borcima:

- Samo nasigurno pucati! Mitraljez kratkim rafalima!

Nasigurno pucati, znači ne zadržati kad neprijatelj u gustom stroju ide prema tebi, ne otvarati vatru dok ne sagledaš oči koje te traže, dok ne čuješ usopljen dah. Jer, metaka nema dovoljno, nećeš ih dobiti na trebovanje, možeš ih samo oteti ili uzeti od mrtvog neprijateljskog vojnika.

Ali sivozelenih uniformi nema. Pješčar je pust i tužan, desno od poleglog stroja planinska rječica šumi skačući u propanj niz stijene, u Mačkovcu još se mrkim dimom puše kuće. Negdje, u krošnji, zapjevala je ptica.

Zašto ne dolaze?

Neko je viknuo, i svi su se oštrije zagledali u pješčar što je odvajao šumu od sela.

Čula se vika i pucnjava, i uskoro je na čistinu iznad sela istrčala seljanka u bijelim rubinama i s bijelom maramom razvezanih krajeva, držeći nešto u naručju. Trčala je kratkim koracima, pognuta prednjim dijelom tijela, ne osvrćući se na progonioce koji su za njom pucali iz

sela. Kad se dohvatila pješčara, pošla je hodom, očito zamorena, a onda opet potrčala, da pobjegne mecima.

Borci su bez daha pratili taj bijeg od smrti. Žena je sve teže išla, oni su je vukli očima, u mislima požurivali: još malo! Ali ona nije mogla da požuri. Počela je da se osvrće. Potpuno iscrpna, zaljuljala se i pokleknula na žutoj litici pješčara kao umorna bijela ptica, pa se ponovo uspravila i zakoračila uz klisku uzbrdicu.

Oko nje su se dizali jedva vidljivi puhori kamene prašine od metaka koji su za njom zviždali. Najednom je žena posrnula jače, pala na koljena, trenutak ostala tako, uspravljena tijela i neprirodno uzdignute glave, pa se naglo srušila. Ostala je bijela mrlja na žućkastoj litici, zgrčena nad nečim što nije ispuštala, mrtva, na bijegu između kuće koju je pokušala da sačuva i šume u kojoj je htjela da spase život kad je kuća uništena.

Njom mrtvom oživio je pješčar novom tugom.

Surova igra je završena.

Mala crna sanitarka, sa zaboravljenim cvijetom visibabe u kosi, ponavljala je odsutno:

- Izgleda da je nosila dijete u naručju. Dijete je nosila, izgleda.

Niko nije odgovarao.

Komandir se sjetio svoje žene i djeteta. Ostalo je iza njega u kolijevci. Dok ovo čudo prođe, otići će da ih vidi, obećali su mu u štabu, zbog žene, bolesna je. Dok ovo prođe.

Prekinuo je tu slatku misao kad je negdje ispod stijena pod šumom grmnuo bacač, izbacujući granate, tačno u određenim razmacima, kao da su odbrojivali. Mine su padale po rubu šume, blizu boraca, skrivenih iza bukava, i rasprskavale se s čudnim, razbijenim zvukom.

Komandir je puzao od jednog do drugog borca i vikao:

- Pazi da se ne privuku dok grmi!

Klimali su glavom.

Ali neko je jauknuo, kratko, uplašeno.

Komandir je pogledao: mali Knežević je obrisao krv s lica i s užasom gledao okrvavljene prste, blijed, razrogačenih očiju, otvorenih usta.

Dopuzao je do njega:

- Šta je?

Knežević je svrnuo pogled na njega, ali kao da ga nije vidio, nije čuo. Opet je digao ruku do lica i opet pogledao svježu krv što se cijedila niz prste, pa promućao prestravljeno:

- Krv!

Rana kao da nije opasna: govori, miče vilicama, metak nije probio obraz, ozljeda je vanjska. Ali ako ode odavde sa strahom u srcu, ostaće u njemu zauvijek. Zato mu je rekao nemarno:

- Nije ništa. Malo ti pustili krv.

Knežević je pogledao kao da ne razumije.

- Previćemo docnije. Kad počneš pucati, zaboravićeš.

U tom času ugledao je kako neprijateljski vojnici pužu uz padinu. Neki su se prebacivali kratkim skokovima, nalazili zaklon i pucali dugim mitraljeskim rafalima.

Prvi put su ih odbili.

Ali nisu odustajali. Skakali su uz pješčar, puzali uz padine, navaljivali uporno, navaljivali i uzmicali, navaljivali i ostajali.

Minuti su prolazili, sat je prošao, a borba na rubu šume je bješnjela, postajući sve žešća i krvavija.

Ne umanjujući minobacačku vatru, neprijatelj je ubacivao sve nove i nove vojnike. Dvaput su čak jurišali u streljačkom stroju. Ali je iz šume tukla ujednačena vatra, i sve je više sivozelenih uniformi ostajalo pod šumom.

A vrijeme je prolazilo.

Komandir je to osjećao kad bi nastalo kratko zatišje. Te prekide iskorišćavali su bolničari da izvuku teško ranjene i poginule. Već je pet mrtvih, i Đače među njima, još dječak. A biće ih još, neprijatelj je uporan.

Koga li gleda posljednji put u životu? Možda Kostu, koji u ovom času nemirnog zatišja nespretno savija cigaretu, stavljaajući nešto u debelu neposlušnu hartiju, zirkajući na čistinu pred šumom? Možda rudara Halida koji se u prvim borbama stidio da uhvati zaklon? Možda i svog mlađeg brata Stevu koji nikako nije htio da se odvoji od njegove čete.

Začudio se i uplašio, nikad mu takve misli nisu padale na um. Je li to predosjećanje? Ili strah? Možda je strah, u predosjećanje ne vjeruje. Pa ni strah baš ne osjeća, ali ko zna šta se krije u čovjeku.

Boje li se borci? Pogledao je po stroju. Lica su im umorna, prljava, blijeda, ali mirna. Ako i ima straha u nekome, savlađuje ga.

Vojnici su stavljali nove šaržere u ležišta, dodavali jedan drugome metke, popravljali ležaj ispod sebe uklanjajući kamenje i granje, hvatali bolji zaklon. Spremali su se da dočekaju novi napad.

Zatišje nije trajalo dugo.

Udar za udarom nalijetao je na šumu, nalijetao i odbijao se.

Zašto su tako uporni? Zašto sve snova i snova bacaju vojnike na čistinu gdje ih čeka smrt? Zašto ne pokušaju da prodru u planinu i drugim pravcima? Čudno, zaista.

Ali kad mu se učinilo da je pronašao razlog, komandir se osmjehnuo. Pa da! Nijemci su osjetili pred sobom slabe snage, sa svega tri mitraljeza i četrdesetak pušaka. To zaista nije ništa! S malo više vatre i malo više zalaganja može se pregaziti ova četica i najlakšim putem prodrijeti u planinu.

I tuku, tuku teškim oruđima, a onda navaljuju. Ali ne ide!

U redu! Brzom topovskom i minobacačkom vatrom po njima! Meta: prva linija drveća! I opet vojnici u sivozelenim uniformama idu uz brdo. I opet šuma ne da u sebe. Šta je to? Nije im dosta? Bacači pod brdo! Minama izroviti zemljište na rubu šume! Ali kad Nijemci pođu uz čistinu, sa tog izrovljenog zemljišta zasipa neprelazna vatra. Nevjerovatno! Još jedan napor! I još jedan neuspjeh. A vrijeme prolazi, i sve ostaje isto.

Vrijeme prolazi: komandir ima samo još jedan šaržer. Ali slabo sunce još se nije ispelo nad planinu, i duga kolona sati imala je još da defiluje do mraka.

- Druže komandire!

Do njega je dopuzao bataljonski kurir Mališa i pružio mu otrgnut komad hartije.

Komandant bataljona mu je pisao:

- Komandiru prve čete, javi šta ima novo.

Ležeći, komandir je izvukao olovku i prislonivši hartiju na kundak mašinke, napisao izvještaj:

- Sve je u redu. S. F. S. N. Komandir Ratko.

Primivši hartiju, Mališa ga je pogledao u oči:

- Imaš li šta da poručiš, usmeno?

- Nemam, Mališa. Skloni se!

Mališa je otpuzao u šumu.

Borba nije prestajala.

Na desnom krilu mitraljez je potpuno zaćutao. Šta je s Carem? Sigurno je ranjen, jer je mitraljezu priskoćio vodni delegat, ali je i on ispuštao samo jedan rafal i zaćutao. Samo se Srećko nije dao: ni njegova paljba nije više sigurna, ni taćna, ni stalna, pribijao se zemlji kad bi mina eksplodirala, skakao s mitraljezom unazad i u stranu, pa se opet vraćao na staro mjesto.

Ućutkanom mitraljezu dopuzao je jaki Źiga i, izvukavši mitraljez ispod delegata, povukao se unazad i uskoro, kao najljepša pjesma, zaćula se odsjećna paljba.

Ali je radost trajala kratko. Ni Źiga se više nije javljao.

A Nijemci idu.

Prešavši beskrajno dug put do ućutkanog mitraljeza, komandir je sklonio presamićenog Źigu i, ne misleći da li je živ ili mrtav, pogledao preko mušice.

- Mirno! - govorio je sam sebi. - Ne gubi glavu! Suviše su se približili.

I zaista se stišao: čekić u grudima se smirio, u ruci je osjetio sigurnost.

Lako drhteći na tankim noćicama koje su upale u vlažnu zemlju, mitraljez je počeo da kosi otkos za otkosom.

Nijemci su zastali.

- Postao si mitraljezac?

To je komandant odreda.

- Kako je?

- Dobro.

- Đavola je dobro! Ali ste ih zadržali.

- Imam osam mrtvih.

- Hajde, povuci borce, smijeniće vas treća ćeta.

Napad je potpuno utihnuo. Poslije ćetiri i po sata tutnjave zaćutala je i artiljerija, i uho je počelo da hvata i druge zvukove i šumove, dirljivo obićne, nestvarne. Potok se pokrenuo niz stijene, šumeći glasno, duboko u šumi kao pucanj je odjeknula prelomljena grana, bijesnim klikom oglasio se jastreb.

Javio se i umor, i to valjda istog ćasa kad su niz šumu ćuli korake i vidjeli da im dolazi smjena.

Borci su se šalili s drugovima koji su ih smjenjivali:

- Lezi ovdje, dobro sam ugrijao logu, a ja ću gore na tvoju.

I protezali se, ustajući.

Na planinskoj zaravni su pojeli komad mesa i legli da spavaju.

Legao je i komandir, tijelo ugodno bridi, u glavi još tutnje eksplozije, izviru potisnute slike lica, tuđih i svojih, srditih, uplašanih, krvavih, javljaju se piskovi, prodorni uzvici. Vraga ćeš da zaspiš!

I odmah utonuo u dubok san.

Uskoro je osjetio kako ga neko drma, i izranjajući iz sna, čuo komandantov glas, ne razumijevajući riječi. Ali se brzo rastriježnio i ustao.

- Jesi li se odmorio? Spavaš već dva sata.

Ali, šta je to? Kao da je odred spreman za pokret, konji su izvedeni iz cestara, bolesnici su prikupljeni, borci su izdvojeni po jedinicama.

Komandant je primijetio njegov pogled i rekao mirno:

- Krenućemo uskoro.

- A Nijemci?

- Ćute. Sad ćute - dodao je. - Ali će napasti opet.

I utiskujući kundak automata u mahovinu i u vlažnu crnu zemlju, počeo je da govori o onome što namjerava da učini.

- Nijemci sad ćute - ponovio je. - Vidjeli su da su učinili glupost navaljujući na ovom mjestu, i sad smišljaju plan da isprave grešku. Možda će lijevom kosom, možda preko Krsta, đavo bi ih znao. Tek, neće nas ostaviti na miru. I šta bismo onda? Bez municije, s bolesnicima, obuhvaćeni s nekoliko strana, ne valja, nikako ne valja.

- Zar se ne možemo izvući?

- Možemo. Izvući ćemo se. Kosom, pa niz šumu, polako, zbog ranjenika.

- U Semberiju?

- U Semberiju, pa u Srem, ako se mogne.

- Biće teško.

- Nema druge. Moramo zaći neprijatelju iza leđa, gdje nam se ne nada.

- Ali kad Nijemci vide da se povlačimo, odmah će nas napasti.

- Mislio sam o tome. Jedna četa će ostati kao zaštitnica.

Po načinu kako je to rekao, vidjelo se da je to odlučeno ranije.

- Ostaće danas, noćas i cijelog sutrašnjeg dana, i po mraku će se povući za nama.

Glas mu se nije mijenjao, ali se komandiru učinilo da posljednje riječi nije izrekao naročito uvjerljivo, ili mu je tako izgledalo zbog njegove vlastite misli. A možda neće imati ko da se povuče? Bez smjene izdržati stalne napade danas i cijelog sutrašnjeg dana, bez popune municije, bez hrane, bez odmora i, što je najgore, sa saznanjem da si sam i da ti niko ne može pomoći, to znači žrtvovati se. I ne smiju uzmaknuti, da naprijatelj ne krene za odredom.

Komandir je pomislio: ko li je određen da ostane?

I upitao:

- Ko će ostati?

Komandant je odgovorio okolišno:

- Odredili smo najbolju četvu.

Dakle, ja, pomislio je bez ponosa.

- U tebe sam najsigurniji. Ranjenici su u pitanju.

- Gdje ću vas naći?

- U Begovoj šumi. Čekaćemo.

Ali nije gledao u njega. Rekao je:

- Sutra izmiči, ne drži se jednog mjesta, pripucavaj i izmiči, zavedi ih tamo prema rudniku. Ne hvataj se ukoštac s njima.

- Ne brini. Hoćeš li mi ostaviti municije?

- Naredio sam da se ostavi.

Prethodnica je već krenula kosom.

- Malog Kneževića ću povesti - rekao je komandant - da ti ne smeta. I tvog brata ću povesti.

Da ne poginemo obojica, pomislio je komandir.

Donosili su nosila i privodili konje ranjenicima.

Borci su lijeno ustajali sa vlažne zemlje.

- Kad smijeniš treću četvu, reci im da odmah idu za nama.

Pa počutavši malo i lupkajući remenom mašinke o kundak, digao se i pružio mu ruku:

- E pa, doviđenja!

Rekli su *do viđenja*, a obojica su mislili: možda se nikad više nećemo vidjeti.

Nadao se da će uskoro vidjeti dijete i bolesnu ženu, a eto, nadao se uzalud. Da li da im štogod poruči po komandantu, da ih pozdravi, da im kaže gdje je ostao?

Neka ostane kao da će se sutra zaista susresti.

Nogu pod nogu kolona se polako kretala prema velikoj isturenoj stijeni, nestajući iza nje.

- Rastojanje i tišina! - prenosila se od borca do borca zapovijest s čela.

Čupavi bosanski konjići, upalih bokova, zaplićući mršavim nogama, sagibali su glavu ne zastajući, debelim gubicama otkidajući čkalj, grančicu ili paprat kraj puta i u hodu žvakali, hrumajući glasno, a ranjenici, sjedeći nesigurno na samarima i na oguljenim konjskim leđima, grčevito su se držali za tvrde grive pune čičaka.

Oni najteži, blijedi i ispijeni, gledali su s nosila bezvoljno, neki više nisu ni gledali, pa je izgledalo da borci nose mrtvace.

Lakši bolesnici i ranjenici, pokriveni ponjavama i ćebadima, išli su polako, oslanjajući se na čvornovate štapove.

- Možete li? - pitali su borci prve čete.

- Mora se - odgovorio je poneki blijedo.

- Niz padinu ćete lakše - odgovarali su borci grubom šalom.

I gledali su za kolonom koja je odlazila. Ništa nisu pitali.

Ali je trebalo reći. Komandir je negdje čitao da se u ovakvim trenucima govore zvučne i velike riječi. On nije našao te velike riječi, nije ih ni tražio. Rekao je jednostavno:

- Mi ostajemo, drugovi. Sad ćemo smijeniti treću četvu.

Neko se kiselo osmjehnuo, neko se namrštio ali niko ništa nije prigovorio.

I četrdeset ljudi pošlo je niz šumu da zauzme položaj prema esesovskom bataljonu.

[1945.]

UVRIJEĐENI ČOVJEK

Mokri sumrak kasne jeseni spuštao se na malu željezničku stanicu pod natuštenom planinom. Teške pahuljice vlažnog snijega polako su padale na ogoljelo drveće, na stanični peron posut bijelim pijeskom, na rešetkaste vaze obješene o žicu, u kojima je mrtvo visjelo uginulo cvijeće, na mokre sive tračnice što su neprestano tekle u svijet.

- E tako - govorio je šef stanice bogzna koji put - pa dođite opet. Nemojte čekati službeni posao.

- Gledaćemo - rekao je kontrolor neuvjereno, stojeći na vratima službenih kola, zamotavajući se u tešku željezničarsku bundu. Pa pogledavši u sivo nebo iz kojeg se mrak sve brže točio, nestrpljivo se okrenuo prema lokomotivi.

- Zašto ne polazi?

- Uzimaju vodu.

- Zakasnićemo.

- Kuda vam se žuri? Svejedno vam je, dnevnicu teče.

- Napadaju li partizani na vozove?

- Rijetko, u sedam-osam dana jednom, dvaput. Nekad samo pucaju, nekad zaustave voz i ispituju putnike.

- Ubijaju li?

- Pa desi se. Ostale puste kućama.

- Vozom?

- Pješke. Voz obično miniraju.

- To je neugodno.

- Pa jest. Prije jedno mjesec dana išao sam tako porodici u grad, znate kako je, dosadi čovjeku u ovoj pustolini, eto vidjeli ste, samo ste dan proveli, pa vam nije lako, elem, vraćamo se mi, sve lijepo i krasno, kad zapuca kod Hrastnika. Izlazi! Dvadeset pet kilometara pješačio sam ovamo, razglavio sam se dok sam došao. Još sam nosio neke stvari, veš i tako.

- Dobro, šta čekaju?

- Sad će. A bogami, pravo da kažem, uplašio sam se. To onda kad nas zaustaviše. Nikako ne vole ljude u uniformi. Onda se vozim samo kad moram, bogu dušu pa u voz. Džaba, nije lako.

- Molim vas...

- A vi izvolite. Zahvalan sam svakome ko svrati u ovu pustoš, dan mi prođe dok dlanom o dlan, kad sam sam, robija. Ovo što je oko mene, sve prost svijet, ni s kim nemaš riječi progovoriti.

- Molim vas recite da krenu. Ovo nema smisla.

- Odmah!

I otrča prema lokomotivi.

- Šta je? - viknu mašinovođi. - Nešto zapelo?

- Sve je zapelo. Ovo nije mašina već kanta. Od Franje Josifa ostala, pa mene zapala.

- Što se sekiraš? Stići ćeš.

- Lako je tebi. Ti si na zemlji, a ja na točkovima. I još po noći. Ali o tom potom. Treba mi jedno pet litara rakije, domaće.

- Može se naći. Seljaci daju samo za šećer. Ili kafu.

- Spremi za prekosutra.

- Ne brini.

- Evo gotovo je, uzdravlju.

Kad je voz krenuo, umotavši u oblak pare pancir iza lokomotive, kontrolora u službenim kolima, vagone s drvetom, šef je išao po staničnom peronu mašući kontroloru zaljubljenom, pa stao i odahnuo.

- Đavo te odnio! Jedva mi se skide s vrata.

Gledao je za vozom što je tutnjeći zavijao za okuku, ostavljajući po mokrom niskom drveću kraj pruge bijela povjesma dima, pa poravnao crvenu kapu i u mislima još jednom mahnuo za čovjekom u teškoj bundi što sad strepi u službenim kolima.

- Adio, piši kad stigneš!

Toliko ga je naključao strahom, cio dan mu ga davao u kašičicama, u kašikama, solio, dosoljavao, pričao i što jest i što nije, o opasnostima koje postoje i koje bi mogle da postoje, umrijeće od straha dok prođe ovih pedesetak kilometara kotline i planine, a dajbože da ikad više dođe ovamo u kontrolu.

Ne boji se on njih, ali je bolje bez njih.

Neprijatno je i krivo čovjeku. Jer nije kontrolor došao sam od sebe, to je neko prijavio pa su ga poslali iz direkcije.

Stanica, pusta i mokra od snijega što je padao i topio se, zadavljena tišinom kao olovom, gledala ga je mrgodno. To odnese i posljednji trag veselja.

- I koga se to tiče? - mislio je već ljutito, gazeći po peronu škripavi mokri pijesak. Nije on žalio rakiju i ostalo što je dao kontroloru iz prijateljstva - da ti takvo prijateljstvo! - ali ga je ljutilo što su ljudi pokvareni. Je li on gledao kako drugi žive? Je li zavirivao u tuđi lonac? Šta ga se tiče, neka živi kako ko hoće, ali neka i njega ostave na miru. Zapelo im za oko njegovo poštenje i njegova crkavica. A što niko ne upita: kako ti je u ovoj pustoši, kako živu dušu iznosiš iz tih najdužih noći na svijetu, kako s uma ne siđeš u toj strašnoj rupi? Ne, to niko ne pita, to se nikoga ne tiče.

Da mu ih je dovesti da samo tri dana provedu ovdje u jesen. Polje, kao iz ružnog sna, utonulo u maglu, mokri snijeg pokrio strnjike i oranice, oči da te zaboje od sivobijele ravni pune crnih krtičnjaka, iznad grmova uzlijeću gavranovi puštajući ružne krike, a evo sad se ne vidi ni to, samo huči nadošla rijeka, a natušteno nebo nabijeno oblacima poleglo nisko, da te udavi. A povrh svega, i najgore od svega, partizani u planini, baš nad njima, kao orlušine.

I eto, na tome mu zavide. Na ovom mraku što pada odjednom, kao da neko baca crnu plahtu na dolinu, na tišini što je legla po ovoj bosanskoj pustolini, tamnoj i bezljudnoj, na žutoj svjetlosti petrolejke na staničnom prozoru, na onom međedu što sjedi u kancelariji.

Ne, ne treba ovako, ovo je baš ozbiljno. Nije volio takva raspoloženja kad iskreno žali sam sebe, malo sažaljenja može da bude i ugodno, ali ne valja kad pređe u pravu tugu.

A iz tame šapuću usne same
drago moje, da l' još misliš na me,

zapjevao je rastreseno, pa začutao začuđen, i uputio se u kancelariju, tupkajući nogama i tresući cipele o niske betonske stepenice pred vratima.

- Đavo ti šapće u tami - progundao je mrgodno.

U sobi za stolom na kojem je gorjela petrolejka sjedio je dežurni čuvar, podnmljen na rutavu šapu, i bez riječi gledao šefa, ne dižući se. Šef je pomirisao ustajali pregrijani vazduh.

- Trideset gradi?

- Dvadeset i četiri.

- Domaća?

- Vlastita.

- Šljivovica?

- Prava.

- Dobra?

- Lijek.

Šef je sjeo za sto.

- Jednu?

- Može.

Iskapio je čašicu vatrene tekućine, žute kao ćilibar, stresavši se:

- Ko grom.

- Nekrštena. Još jednu?

- Samo još jednu.

Natjeraće ga ljudi da pije rakiju, pokvareni i zavidni ljudi.

- Ljudi su pokvareni, baćo. Gadni i pokvareni.

- Ima svašta.

Bio je tužan, i rakija mu se cijedila niz grlo lako i ugodno. Ali to nije umanjivalo tugu, postajala je teža.

U peći je buktala vatra, a oko kuće zavijao vjetar, nasrćući na vrata i prozore, podsjećajući na planinu.

- Ala zavija! Tužno, brate.

- Zašto tužno?

- Pa tako. Kad vjetar zavija.

- Vjetar ko vjetar.

- Ti nisi nikad ni tužan ni veseo.

- Nemam kad od briga. Te uradi ovo, te uradi ono, te nategni kratko na dugo, i tako prođe vrijeme.

- O brate, kakav si.

Kako bi se on izjadao u ovom času, otrov bi se iz njega izlio, otrov i suze! Ali ovaj seljak što je dva sata išao od svoga sela do stanice, donoseći odozgo neku oporu divljinu, svejedno da li je ćutao i nešto

smišljao ili pričao i podsmijevao se lukavim sivim očima, nije baš zgodna kutija u koju ćeš ubaciti svoj jad.

Pa tiho zapjevao:

Nešto mi se srcu rana
pozljeđuje stara...

- Niste orni?
- Nisam.

... jer me ti, dušo, ne voliš...

- Sigurno je kontrolor nešto zanovijetao.
- Nije. Šta ima da zanovijeta.
- Ne znam. To mu je posao.
- Pitao je za tebe. Kakav je, veli, baćo?
- Malen sam ja da on pita za mene.
- Dobar je bog, velim ja, što ga drži.
- To ste dobro rekli.
- Ovdje ću ja kontrolora, u džepić! Razumiješ li, u džepić!
- Znam.
- I sve druge.
- Hoćeš li još jednu?
- Treba da ti platim i za onu rakiju.
- To je za milost, nije za prodaju.
- Ne, hoću da platim.
- Poslije.

... jer me ti, dušo, ne voliš -
srce iz njedara ...

- Sâm sam, bačo. Eto to me boli. Dobro, ti si ovdje, čast. Ali šta imam od tebe, pravo reci.

- Ništa.

- Ništa, bačo.

(Baćom su ga zvali otkako je četrdeset prve na mađarskoj granici kopao rovove koji nikome nisu bili potrebni.)

- Pa što odvede ženu i djecu u grad?

- Od nevolje, eto zašto. Kakvo je ovo vrijeme? Kakvo je ovo mjesto? Ako ja moram da strahujem, ne moraju oni.

- Od čega da strahuju?

- Od tvojih šumnjaka.

- Zašto mojih?

- Nisu ni moji.

- A što ne tražiš premještaj?

- Tražio sam, ne daju.

Bačo je očutao, a znao je da to nije istina.

Ova pusta stanica bila je šefov mali zlatni rudnik, tu je bila pilana, još je radila, iako se drvo nije više svlačilo sa planine, zbog partizana, ali je bilo toliko neprerađene građe da se moglo lijepo živjeti najmanje još pola godine, i svakog mjeseca primati premiju, ni malu da se potuži ni veliku da pobjesni, ali su žena i djeca kod sestre mogli da žive bez brige. Istina, partizani su neprestano visili nad prugom, a on nije volio opasnosti, tačnije govoreći - bojao se, pa ako ćemo sve da priznamo, umirao je od straha kad bi u planini zapucalo, ili kad bi čuo da se nešto desilo na susjednim stanicama. Tada bi uzimao službeni revolver, očistio ga, namazao, i sklanjao na najnedostupnija mjesta. Dvaput je pisao molbu za premještaj, ali, sve sračunavši, pocijepao je obadvije i ponovo odlučivao da provede ovdje još neko vrijeme, pa makar i strahom plaćao ono što je dobijao, i što je žena pretvarala u zlato. Ne da se obogati, već da se osigura, dvoje djece treba ishraniti.

- Znaš li, bačo, da su Nijemci doveli pojačanja na prugu?

- Hvala bogu.

- Je li ti krivo?

- Ni pravo ni krivo. Svako svojim poslom.

- Je li istina da ti je sin u partizanima?
- Kažu.
- A ti ne znaš?
- Ko će znati za zvjerku?
- A ti?
- Ja evo s tobom.
- Šta ti misliš?
- Mislim o nevolji.
- Čijoj?
- Svojoj. Valja nahraniti petora usta.
- Lukav si, bačo.
- Zašto bih bio lukav? Radim li pošteno?
- Lukav si, ko zmija. Zakatančio si dušu i jezik, pa trune u tebi.
- Nemam šta da katančim. A ti baš rakijom govoriš.
- A Nijemci će doći. I očistiće. I neka očiste, da čovjek dahne dušom.
- Široka im džada. Neka ih.
- Šalim se, bačo. Neka njih sve đavo odnese, samo te ispipavam, da vidim šta misliš. Zbog sebe. Ponekad me uhvati strah, živa me pojede. Moja djeca nikog osim mene nemaju.
- I moja imaju samo mene, ama im slaba vajda.
- Ej - namjerno je pretjerivao šef - kakav ti je ovo pasji život? Živiš, vučeš se, zlopatiš, a tek neko iz mraka pa kuglu u čelo. I ništa, za čas mrtav. Mrtav, bačo! - uplašio se od svojih vlastitih riječi.
- Pa, mrtav.
- A zašto? Jesam li kome kriv? Jesam li kome zlo želio? Zašto tako, bačo?
- Ja velim, može se desiti, što ne može?
- Ali zašto meni?
- Svakome, ne tebi.
- A partizani, da li bi mi nešto učinili?
- To znaš ti, i oni.
- Znaš i ti. Šta sam im skrivio?
- Pa što se onda bojiš?
- Bačo, odaću ti jednu tajnu. Ja partizane cijenim, bogami, poštene su to ljudi, i hrabri, i pravedni. Samo čovjek mora da ćuti, da krije ono što misli, jezik danas u rupu vuče.

- Ne boj se, nikome ja neću reći.
 - Njima možeš. Samo njima.
 - Kome to? Svašta govoriš.
 - Nemoj tako, baćo. Da govorimo kao ljudi i prijatelji. Misliš da ja baš ništa ne znam? Reci ti njima, nisam ja rđav. Zar ti je to teško?
 - Ma šta vi pričate? Koji ti je đavo večeras?
 - Baćo - pogledao ga je šef iskosa - sve znam: vezu s njima imaš. Imaš vezu! A jesam li kome rekao? Nikome!
 - Napio si se, burgijaš uprazno. Bolje bi bilo da legneš.
 - A tako ti meni? Da legnem? Neću da legnem. Do zore ću sjediti. I ti sa mnom.
 - Pravo mi je. Samo pij u noge a ne u glavu.
 - Piću kako ja hoću. A Nijemci će očistiti sve tvoje partizane, i onda ćeš doći meni: molim te, šefe! Pi, kakav si!
- I okrenu oznojenu glavu od čuvara, uzalud pokušavajući da digne šinjel što mu je pao s ramena.
- A partizani će doći - šipak!
 - Briga mene.
- Čuvar je digao šinjel s poda i ogrnuo šefa.
- Neću šinjel.
 - Dobro, nemoj. I ne treba ti, vruće je.
 - Daj taj šinjel.
- Čuvar se nasmijao:
- E bogami si ko trudna žena, daj - neću, daj - neću. Da ti sipam još jednu?
 - Sipaj.
 - Napij se kad si već počeo.
 - Znaš, baćo, šta mi je još teško? Što ne mogu u lov. Ni po ovim krtičnjacima više ne dozvoljavaju da lovim. Smeta im pucanje.
 - Kako im ne bi smetalo.
 - A gdje je ono kad se otisneš u planinu pa pođeš za lisicom, ili čekaš krmka, oko tebe gora, i tišina, i sloboda, sve ti ravno do mora, svijet je tvoj, nema kontrolora da te pita koliku ti premiju daju, đavola mi daju, nema zavidljivaca da pišu kako šaljem drva u grad a da ih moja žena prodaje, nema telefona da zvrči po cio dan, sve se bojiš javiće ti nešto ružno, ni tebe, baćo, nema, ničeg što je ružno.
 - Nema.

- A poslije svratiš u manastir, na rakiju i na pršutu od planinske ovce, takve pršute nigdje više nećeš naći, suše je na dimu od šljivovih grana. A sad, evo, vjetrina, češnjak i bačo, i ova sobetina, mjesecima. Džaba, rat je gadna stvar, i kome samo treba, želio bih da znam. Kakva je korist od njega? Nikakva. Kakva je šteta? Svakakva. Eto, drvo se ne siječe u planini ko zna otkad. A drvo je potrebno, ne može se bez drveta.

- Ne može.

- Pa onda, kakvo ti je zadovoljstvo rat?

- Nikakvo.

- Nikakvo. Ne može se živjeti samo od pucanja i strahovanja, čovjek mora i da dođe sebi, da se provjetri, da se provede, da se izbjesni, vidio si kako u lokomotivi puštaju paru da ne eksplodira, e tako ti je i kod čovjeka. Ali kako da se izbjesniš, kako da pustiš paru, svi smo mi ratom zamonašeni, kastrirani, obogaljeni, sipaj tu rakiju, šta štediš!

Negdje kod mosta čuo se prigušen rafal mitraljeza.

Šef više nije mogao da se zaustavi, sviđalo mu se kako govori, dopadalo mu se što je pametan, pa čak i to što ga sluša ovaj kiseli seljak što se pravi da nešto zna, neka propadaju njegove zlatne riječi, kao i on što propada u ovoj rupi, bože, kako je slatko kad se čovjek žali sam sebi.

- Eno, i Nijemci pa pucaju, boje se noći i ove vjetrine, razbijaju tugu, a kako neću ja, kako mi neće biti teško. Jesi li vidio, sobe stoje puste, stvari prazne, nov namještaj sam kupio, pred rat...

... jer me ti, dušo, ne voliš...

- Ne znam je li ti teško, ali ti je glas jak.

- Da ti prodam stvari, hajde, iskoristi moju tugu.

- Što će mi, nije to za mene.

- Poslaću ih u grad. Neću. Svršice se valjda i ovaj rat. Ej, kad će se svršiti...

Ustao je, nesiguran na nogama, ljuljajući se obukao šinjel dugo tražeći rukave, i počeo da se zakopčava naopako.

- Gde mi je kapa?
- Eto ti je na stolu.
- Druga, siva.
- Kuda ćeš?
- Idem.
- Sjedi ovdje.
- Idem. Šta te se tiče kuda idem.
- Teško je znati kuda ideš. Udovici.
- Od muke, bačo. Umrijeću ako ne izađem. Pusti me, skloni te ručerde.
- Umrijećeš i ako izađeš.

I što nisu mogle seljačke riječi, učinio je strah. Prestao je da se otima i da ga vuče prema vratima, i stao nasred sobe, došavši sebi.

- Mogli bi da me ubiju, tačno. A ti nisi nikakav prijatelj, nisi čovjek. Znaš koliko ima straža napolju, a ne bi me upozorio, ne bi me zadržao, a vidiš da sam prepio, ubili bi me zbog tebe. Pa dobro, da znam s kim živim...

... jer me ti...

- Tiše!
- Šta je!

Pogledao je u čuvara kako usredsređeno sluša sve jaču paljbu.

- Šta je to, bačo?
- Čuješ i sam.
- Pa šta onda ako čujem?

Nije htio da zna šta je, nemoguće da bude ono čega se bojao, nije se kamenjem na boga bacao da i ovo dočeka. Ali je uzalud pokušavao da se uvjeri kako je to obično prepucavanje, klokotalo je sve jače i sve bliže, čula se već i eksplozija granata, neprekidno štepovanje mitraljeza i oštar cijuk mašinki.

- Nisu valjda oni? Samo će ludo izginuti na ovolikim žicama i bunkerima.

Izginuće a nizašto, jer ovo zauzeti neće, bunker i žica oko pilane, bunker i žica oko mosta, bunker i žica svuda, visjeće sutra mrtvi po

žicama.

Pa se i naljutio:

- Šta će ovdje! Toliko stanica na pruzi, i toliko mostova, bez ovolike sile i utvrđenja, zašto se kače baš za ovo? Pa će im đavo biti kriv.

Neko je trkom prešao preko perona, udario u vrata i viknuo oštro:

- Gasi svjetlo!

Šef je priskočio vratima:

- Šta se desilo?

Ali je vidio samo pogurenu sjenku kako trči preko tračnica.

Bačo je uvukao fitilj i dunuo u otvor cilindra.

U tami što se naglo uvukla u oči i sve dublje silazila negdje unutra, paljba se jasnije čula i teže odzvanjala u srcu i utrobi, težak i zlokoban strah pojurio je iz svih uglova i zauzeo ga na juriš. S jezom je osjećao da mu noge drhte, i da mu je mučno u stomaku, to je od pića, mislio je smeteno.

- Bačo - rekao je tiho - šta je ovo pobogu?

- Eto.

- Reci da nije. Aj, kako da nije!

Uzdahnio je teško, a onda se čulo tiho mrmoljenje, kao da se molio bogu.

Kroz prozor je vidio kako rakete osvjetljavaju tamnu noć, strašni vatromet bogat bojama rasprštavao se nad stanicom i nad brdima. Teško je bilo išta razabrati u tim osljepljujućim bljeskovima, ostajale su samo crvene i plave pruge u razrogačenim očima, i osjećaj izgubljenosti u duši, nije znao je li gora tama ili ovo blještanje, ili su i mrak i bljesak strašni zbog pucnjave što se zgusnula, približila, pretvorila se u neprekinut huk.

- Izginuće, bačo.

Vidio je čuvara kraj prozora, stajao je i slušao, kao da je nešto prepoznavao.

Po zidu je osuo rafal, kao da je grad, zabubnjao, ali opasan grad, kuća se tresla.

- Izginućemo, bačo.

Čuvar je ćutao i osluškivao.

- Jesu li ih odbili?

- Ne znam.

- Odbiće ih. Bojim se da neće. Pa i neće. Neće, sigurno.

Baćina sjenka se na prozoru palila i gasila. Da hoće da se okrene, da nešto kaže, samo ćuti, sluša, zlo je.

- Ako dođu, baćo, sjeti se da sam ti prijatelj, nikad ružnu riječ nisam rekao, kao braća smo živjeli, jesmo li? Ne možeš reći da nismo. Pa sjeti se kako sam i o njima govorio, najljepše, jesam li? Jesam, baćo. Reci nešto, baćo.

- Skloni se iza kase.
- Jesu li blizu?
- Dobacuju i do nas.

Poguren, šef je sjeo iza kase, i unezvijeren slušao kako se borba približava, činilo mu se da bjesni oko same stanice, čak kao da je i uzvike čuo.

- Baćo - zovnuo je tiho - imam nešto novca u stanu, uzeće mi.

Od eksplozije bacača nije čuo da li je čuvar nešto odgovorio, ili mu je iz grla izašao samo jedak i zlovoljan smijeh.

- A ovo što je u kasi, neka nose. Ako zatraže.

Čuvar se sjetio:

- Je li revolver u kasi?
- Jest.
- Treba ga skloniti.
- Vidjeće da nismo pucali.
- Misliće da nismo smjeli, ili da nismo stigli. Sakriću ga negdje napolju, pod sijeno.
- Nemoj da izlaziš, ubiće te.
- Gdje su ključevi?
- Ubiće te. A šta ću onda ja? Šta će moja djeca?
- Daj ključeve. Odmah ću se vratiti.

Kad je ostao sam, šef je klonuo. Zar mu je toliko značio ovaj čovjek? Osjećao je strah i dok je on bio ovdje, ali ovo sad nije više strah, ovo je ludilo. A kad su meci počeli da udaraju u krov razbijajući crijepove, kad su uletjeli u sobu sasuvši prozore, mislio je kako s fijukom kruže po sobi tražeći njega. Nije više imao snage ni da diše, ni da se boji, naslonio je čelo na hladan čelik i čekao smrt.

Prvi partizan koji je ušao u kancelariju, našao je šefa za kasom, potpuno obamrlog. Gledao je u cijev automata uperenu u čelo i nije mogao da ustane.

Mladić je pitao, jasno je čuo:

- Jesi li pucao?
- Kakvo pucanje! Ni maknuo se nisam odavde.
- Zašto ne govoriš?

Bože gospode, pa zar nije govorio? Nije mogao! Mislio je da odgovara, a glas mu nije izlazio. Sad se napregnuo da kaže šta bilo, da mu glas čuje.

- Nisam. Ja..
- Ima li neko u zgradi?
- Samo ja. I bačo.
- Šta si ti?
- Ništa, šef, bačo zna...
- Imaš li svjetla?

Drhtavom rukom zapalio je lampu.

Ušlo je nekoliko partizana, gledali su ga nepovjerljivo, a on je uzvraćao najljubaznijim osmijehom, bogzna na kakvo je čudo ličio taj osmijeh, ali su valjda vidjeli da nije opasan, pa su počeli da razgledaju sobu, da izvlače ladice, da diraju aparate, a on ih je pokorno i preplašeno pratio očima.

- Ima nešto novca u kasi - rekao je uslužno - otvorena je, uzmite.
- Uzećemo i da ne kažeš.

Kad su unijeli ranjenike, s užasom je pogledao u okrvavljene, na brzinu stavljene zavoje, i u blijeda mršava lica. - Braćo - rekao je preneražen - braćo moja, pogledajte ih. Oj, kakva grehota.

- Šta se kreveljiš, misliš da će im biti lakše od toga?

Donio je iz stana čaršav, zaista nije žalio, i zaista nije mislio na to da vide njegovu dobru volju, bio je zapanjen strahotom krvavih ljudskih lica, prvi put je vidio, i htio je da pomogne koliko može. A što je donio stari čaršav, to je samo navika, urođena, štednja, ništa nije mislio, ruka je sama posegnula za najmanjom štetom, i svejedno je, još je bolji ovakav, mekši je.

Soba se napunila dimom i vlagom. Mutilo mu se u glavi od pretrpljenog straha, od ječanja ranjenika, od upornog njihanja sredovječnog seljaka što je sjedio na stolici s povezanom glavom, od gužve i vike i smijeha, smijeha poslije ove strahote od koje on umalo nije umro.

Ali opasnost još nije bila prošla.

- Skini ono sa zida - rekao mu je jedan partizan.

Skinuo je Pavelićevu sliku, proklinjući svoju ludu pamet što se nije sjetio prije nego što su ušli.

- Baci na pod.

Bacio je na pod, staklo je prsnulo.

- Zgazi, ako ti nije teško.

Zgazio je, sa slašću, obadvjema nogama, živog bi ga gazio da sebe opravda.

A onda su počeli da govore o njemu kao o bravčetu, kao da on ne može odgovoriti.

- Dobro izgleda.

- Podgojio se.

- Liči na svog šefa što ga je zgazio.

- Šta da radimo s njim?

- Da ga povedemo sa sobom?

- Da nam ponese ranjenike? Dvojicu bi mogao da uprti.

- Da ga strijeljamo?

- Pustite ga - rekao je jedan - vidite da će ga kap udariti.

Zaista je mislio da će ga kap udariti. Koliko je smrti prošlo mimo njega ove noći?

Srećom, u kancelariju je ušao partizan sa širitima, sigurno starješina, i oni što su htjeli da ga ubiju prekinuli su razgovor.

Pogledao je po ranjenicima, tako se mora, i prišao mu.

- Jesi li ti šef?

- Jesam. Šta vam treba?

Ušao je i baćo, gologlav, prljav, s mokrim opuštenim brcima, s jednom poderanom nogavicom, s masnicom preko čela.

Partizan ga je ispitivao o stanici, o Nijemcima, o njemu, o oklopnim vozovima, o akciji čišćenja, pa opet o njemu. Sve mu je rekao što je znao, o stanicama, o posadama, o željezničarima, i o sebi, da mrzi Nijemce, da radi što mora, djecu ima, da je pošten čovjek, eto baćo zna.

- Dobro - rekao je partizan. - Ti stanuješ ovdje?

- Stanujem.

- Iznesi stvari.

- Zašto?

- Da ti ne izgore. Zapalićemo zgradu.

- Zašto, gospodine? Šta vam smeta zgrada. Uvijek će biti potrebna svakome.

- Ako nećeš, meni je svejedno.

- Stvari će mi pokisnuti, gospodine. Snijeg pada.

- Naše su pokisnule odavno.

- Lako je vama. Gdje bih ja bio da sam sam.

- Nigdje ti ne bi bio.

Kad su iznijeli stvari, šef je sjeo na stolicu što se ubola nogama u zemlju i tužan i presamićen vajkao se čuvaru:

- Ubiše me, bačo. A ti nećeš da kažeš: nemojte, šteta je.

- Šta mogu ja? Ko da bi mene poslušali.

- Poslušali bi. S njima si bio, borio se. Misliš da ja ne znam? Bio si. I kapu si izgubio.

- Kapu sam izgubio bježeći.

- Tvoja stvar. Ali vidiš ti ovo?

Zaglušna eksplozija procijepila je noć.

- Šta to ruše?

- Most.

- Pa kako će voz? Šta radite, braćo?

Niko ga nije slušao.

Preko perona, po mraku, trčali su vojnici, dozivajući se, neko je nešto naređivao, šljapkale su mokre noge, čuo se smijeh, a onda su eksplozije s tutnjavom raznijele bunkere, planula je pilana, drvena građa i nekoliko okolnih kuća.

Utučen, šef je zamagljenih očiju gledao u ogromnu vatru, slušajući kako pršti i bjesni, ližući nebo žutocrvenim i modrim jezičcima, uspinjući se kao plameni vodoskok, živ i krvav, jedući njega živog.

- Ode život - šaptao je promuklo. - Taman misliš da si ga dobro udesio, a dođe nesreća i sve ti razruši. Zašto, bačo? Šta smo im skrivili, bačo?

Kad je i stanična zgrada planula, on je još sjedio na stolici, u krivo zakopčanom šinjelu, osvijetljen sa svih strana plamenom, i izgubljeno gledao u tračnice što su blještale kao usijane, s dubokim osjećanjem nepravde u srcu.

[1946.]

RANJENIK

Davno nekad bio je život, i dan, i sunce. Odakle sjećanje na to što je možda bilo? Od vatre što ga izgara? Zbog mraka, samoće, straha?

Sad živi samo nemoć, ostaci života bez svijesti, ili rijetka svjetlucanja nečega što je kao vid, trenutno progledavanje, tek da sagleda strašnu noć, mokru šumu, da osjeti hladnoću, a onda, opet, odvajanje od svega. I od sebe. Sunovraćivanje u vrelinu užarene nesvijesti, koja stvara fantastičan svijet izmijenjenih oblika. Odnekle, iz moždanih vijuga, ili iz srca, ćurkom ističu, ne, rasprskavaju se utvare sjećanja, odvojene, iskomadane, krivo slijepljene, izbezumljene blizinom smrti.

Nemir, kovitlanje, mučnina. Samo trenutak da potraje mir! Samo kratak časak nekretanja!

Krv otječe. I kad on to ne zna. I kad zna. Sliva se niz slabine i polako kaplje u mokro lišće. Kad pobjegne iz kovitlaca nesvijesti, što ga mirno čeka da joj se opet vrati, broji kapi.

Život odlazi.

Kaplje krv, i život odlazi.

Zna to po pustoši i neželjenju. Svejedno.

Bijedno sjećanje na nešto poznato: šuma se pokreće. Gole grane udaraju jedna o drugu, vjetar ih njiše. Teško mu je od tog njihanja.

Hladno. Duboko negdje unutra, u žilama, iz kojih se snaga cijedi neprestano. Hladnoća živi kao bol što ne obamire, stalno jači.

A noć je tekla, tekla, pa zastajala, zamirala u nepokretnosti, kao da je gubila dah.

Sad je opet potekla i otjecala mileći, kao krv iz njegovih rana. A možda to samo krv otječe, a noć stoji sapeta, već mrtva. Ili je i on već mrtav, a krv otječe uzaludno.

Koje je doba? Da li je noć pri kraju ili je tek s naišla. Ili traje oduvijek, i oduvijek ga gleda ogromnim tamnim očima, čekajući

njegovu smrt?

Pada snijeg. Samo na oči. Hoće li ih zasuti? Ne, neće, vatra je u njima i pred njima. Palaca modro-crvenim jezičcima i guta sama sebe, umirući u bijesu i nemoći.

Ljudi su oko vatre, njišu se, lelujaju, nemaju težine ni poznatih oblika, samo glas imaju. Javljaju mu se. Neko je jeknuo. Možda on sam. Zaustavio je nemoć: čekaj, ostavi me načas, nisam sam u noći, neko je jeknuo, neko ječi.

Oslušnuo je. Da nije varka njegove nesvijesti. Nije. Tu je, u blizini, taj neko zbog koga svijest ne mrkne, zbog koga mu je srce počelo da udara jače, zagledajući ga. Čovjek je u njegovoj blizini!

Koliko je do njega?

Pošao je, ne zna kako, ne zna kad, ponekad mu je izgledalo da se udaljava kilometrima, i nestaje, odlazi nepovratno u bezdan mraka, a onda se vraćao i približavao toliko da mu je čuo dah, težak i iskidan.

Pa muk.

Je li umro?

Zovnuo ga je, ili je pomislio da zovne. Nije se odazvao. Možda ne čuje. Zbog svoje ili njegove slabosti. Ali se jecanjem javlja, tu je, živ je. On čuje samo taj ljudski glas u tišini šume i noći, i ne dozvoljava svijesti da ga napusti, radi tog glasa.

Nije znao koliko puže ni koliko je puta nesvijest ipak naišla na tom putu od sebe do njega. Sve mu je prepreka, i mekan snijeg, i neravnine, i grmovi smreka što su ga bole iglicama, i mrtve neposlušne ruke, i tišina kojom se nepoznati čovjek ponekad skrivao.

- Gdje si? - vikao je, ne čuvši sebe, ne čuvši njega. Gdje si? Gubim te, gubim se, ako ti ne čujem jek. Gdje si?

Je li smrt brža od njega?

Kad je poslije dugog, dugog vremena, koje najčešće nije ni postojalo, stigao do bijele ljudske humke, neznanac ga je pozdravio jecanjem.

Dugo je ležao uz njega bez pokreta, iscrpan, bez snage da digne glavu iz snijega, bez snage da se raduje. A onda je prslonio leđa uz čovjeka, i umirio se. Bolje je ovako. Nije sam. Toplije je.

I opet noć. I slabost. Samo, svijest se više ne pokriva mrakom. Misao je blijeda i beskrvna, ali ne zamire. Tiho leluja, kao svjetiljčica,

ne gasi se. A s određenijom mišlju, i bol je u njemu određeniji i jači. Zna: izgubio je mnogo krvi, zato je slab, zato ga savladava san. Pripija se uz tuđa leđa što drhte, ali i griju, osjeća kako se i čovjek nesvjesno pripija uz tu sumnjivu toplinu. Ne smeta mu taj uporni drhat, ta groznica mišića što se brane od hladnoće i umiranja. Živ je. I čovjek je, odbrana od samoće, mraka, strahova, utvara, smrti bez svjedoka. I on njemu. Dva krvotoka su otkucavala svoju blizinu, uporno se podstičući na život. Dva ritma što su se uzastopno budila. Dvije nemoći što su se pomagale. Беспomoćni, na rubu smrti, branili su jedan drugog od беспomoćnosti i smrti.

Živ je, diše. Diše teško. I čudno, hripavo.

Da ne umire zato što se odvojio od njega? Ili je samo čekao dan, da mu posljednji put vidi svjetlost? Ili je neprijatelj? Ako jest, umriječće glave okrenute u stranu, nepomiren ni s njim ni sa smrću.

Zatvorio je oči i čekao.

[1946.]

SKELEDŽIJA

U rano jutro sjene na semberijskoj ravnici počeše da se razređuju, postajući ljubičaste. Šumarak pred selom, još snen, obavijen izmaglicom, kao da se mazno budio.

Roda u ševaru nepomično stoji na tankoj ružičastoj nozi, i očima okruglim i malenim kao u igračke, zagledala se u zažareno nebo na istoku, puno svijetlocrvene prašine.

Odjednom, iz tog vatrenog bljeska sunce veselo iskoči nad dalekim rubom ravnice.

Planu stakleni crijep na jarkocrvenom krovu kuće u voćnjaku.

Dvije ruke, samo one vidljive, otvoriše prozorska krila, kao da u sobu puštaju radost jutra.

Zasja rosa na teškim pognutim vlatima pšenice i na laticama djeteline, zapali se mak, zaklikta ševa. Nad poljem, uplašen, nisko preletje divlji golub.

Vojnik, partizan, sa zabačenom šajkačom, na kosi žutoj kao zrela pšenica, i ne osvrnu se oko sebe. Koračao je dugim koracima, zamišljen, nabrana čela, prema čika-Đurinoj kući.

Stari skeledžija, bijel od godina, i rumen od sunca, dočeka ga vedro.

- Ja bih preko rijeke - reče mladić pošto se pozdravio.

- Ko će te prevesti? - uozbilji se starac.

- Pa, ti.

- Ja, bogami, ne mogu.

Vojnik izvadi iz torbe pismo zapečaćeno bijelim okruglim vinjetama:

- Nosim pismo na vezu. Važno je. A imam i pismenu preporuku štaba brigade.

- Čast. A1 su se na drugoj obali pojavile ustaše. Često ih vidim. Ako ih i sretnem, gotovo. Aja! Ne mogu.

- Onda ću sam.

- Ne bih ni tebi preporučio.

- Moram.
- Ništa se ne mora.

Starac iznese šolju topla mlijeka i komad hljeba, a mladić sjede na klade posute žućkastim iverjem, i poče da pije, neveselo.

- Htio bih da svratim i do kuće - reče zamišljeno. - Da privirim. Ženu mi odveli u Jasenovac još proljetos, a sad čujem, dijete mi zanemoglo. Samo što je živo. Pa eto ...

- O, brate moj - pogleda ga starac saučesno.

- Nesreća. Vidim, moraš. Ali pripazi. Dobro otvori oči. Čamac je u uvalici, pokriven granjem. A preko vode ukosi, spusti se u šumu, nemoj na navoz. Eh, vidiš ti nevolje. Ali opet, nije pametno što ideš. Ako te, nedajbože, spaze...

- Neće, valjda.

Reče to kao da i ne misli na ono što govori. Pa se oprost, i pođe prema rijeci.

Starac je gledao za njim, a kad vojnik zamače u šumarak, on uze sjekiru da dovrši japiju za koš.

- Da završim dok je ove ljepote - bodrio je sam sebe. - Danas i sutra da ovo otešem pa sam na konju.

Ali vojnik mu je stalno na umu.

- Kako li će? - mislio je starac. - Hoće li umjeti preko vode?

Pogledao je za njim. Nije ga bilo na vidiku.

U travi punoj rose unuka je napasala krave.

- Nije se naspavala - gledao je u nju starac, naslonjen laktom na glatko držalje sjekire.

Ali se nije duže zabavio unukom. Češući žuto-bijeli brk, pratio je mladića u mislima.

- Sad je kod Lukine kuće, sad prilazi obali...

- Hajde, šta si stao! - prekori sam sebe. - Dan odmiče.

Nekakve kandžice u srcu počеше da grebu.

- A onaj ode. Navalio: mora se. E, kad se mora, a ti hajde. Pismo! Da ti pismo! Kao da nije moglo pričekati to pismo. A ja, bogami, nisam na trulu dasku stao. Pa i ne osjećam se baš najbolje.

Želio je da ga u prsima stegne što jače. Ali uzalud.

Kandžice su greble oštrije:

- E, matori, matori, ništa ti nije. Pismo može čekati, a može li bolesno dijete čekati? O, brate, nevolje. Može biti da onaj ni vodi nije

vješt.

Starac uznemireno gleda prema rijeci, češe se po razdrljenim koštunjavim prsima, pali crnu lulu i duboko uvlači gorak dim.

- Ode! Sad je kod čamca... O, Milice - iznenada viknu unuku. - Kaži nani da ću se odmah vratiti. Idem nešto poslom.

Bacivši sjekiru, zaturi klompavi šešir prema potiljku i požuri u pravcu rijeke.

Na obali zastade i zagleda se preko široke blještave rijeke, ne opazi ništa, i nadviri se nad uvalicu.

U plitkoj ustajaloj vodi zavučene dražice ugleda vojnika između gustog granja.

Prebacivši pušku preko ramena i do koljena utonuo u žitki mulj, vukao je čamac iz sve snage. Ali teški čamac, prednjim krajem nasukan na žile i uvaljen u raskvašenu ilovaču, kao da je ukopan. Izgledalo je da ga mršavi vojnik neće ni s mjesta maknuti. Brisao je znoj, hodao oko čamca, psovao od terca. Ni to nije pomagalo.

- Cimni ga! Pritisni prednji kraj - viknu starac ljutito. - Šta si se spetljao ko drvena Marija! Čekaj!

Srdit i užurban, starac se spusti niz strminu. Pride čamcu.

- Hajde! Tako! Eto vidiš.

- E, fala ti, čika Đuro. Zapelo, majku mu.

- Zapelo, kad ne znaš. Hajde, sjedaj. Tu, tu, na sredinu. Uzmi veslo.

Vojnik pogleda u nedoumici.

- Šta je? Ne znaš. Pa, kako si mislio na rijeku?

Starac zasuka nogavice, nabi uloženi šešir na čelo i, otisnuvši čamac prema vodi, ukorači preko ograde i sjede na usku dasku na krmi. Čvrsto uhvati veslo žilavim rukama, petama uprije o prečke.

- Hoćeš li sa mnom? - upita vojnik razvedrivši se. .

- Hoću li! Pa vidiš da hoću. A ako zapuca, vrag mu materi, što bi bi. A dijete ti je muško? Sin?

- Sin.

Starac pogleda u guste hrastove šume na drugoj obali i jače se navali na vesla.

[1947.]

VELIKO SRCE

Članove užeg štaba bataljona jedan borac je nazvao „jedinstvom u trojstvu”, rekavši punu istinu, kako nam se činilo.

To su bile tri različite ličnosti, različitih navika, obrazovanja, porijekla, pameti, ali su se opet prilično slagali, bar po onome što smo mi vidjeli.

Komandant je bio mlad majevički seljak, širokih jagodica, zaturena čela, veselih sivih očiju. Svakome je prilazio slobodno, smijao se široko, govorio bez uvijanja, i ne baš pitomo ni ugladeno, ne izbjegavajući ni riječi koje obazrivi ljudi ne govore često.

Jednostavno je govorio ono što zna, jednostavno pitao ono što ne zna, ne osjećajući stid zbog onog što ne zna ni ponos zbog onog što zna. Smijući se, pričao je kako su ga komunisti uvjerali da će rat trajati najviše tri mjeseca, toliko će biti potrebno Rusima da stignu do nas, a da je mogao i pomisliti da će trajati ovoliko, nikad ne bi došao u partizane. I niko se nije čudio što tako govori, jer je uvijek govorio ono što misli, i nije ga se ticalo da li se to kome sviđa ili ne sviđa. U njegovom odnosu prema životu i prema ljudima nije bilo nesporazuma, teškoća, uvrijeđenosti. Znao je oduvijek da na svijetu postoje pošteni i nepošteni, samo je sada poštene nazivao *našima*, a nepoštene fašistima. Taj zdravi čovjek, koji je volio da sa svakim porazgovara o svemu, da se našali i nasmije, u borbi je postajao kurjak. Sitne sive oči bi se zaoštrile i otvrdnule, izraz lica mu je postajao grub i opasan, govorio je kratko i odsječno, ne dozvoljavajući da mu iko protivurječi.

Izgledalo je da gubi razbor, obuzet uzbuđenjem zbog predstojeće borbe, ali nikad nije pre nagljivao, nikad nije nerazumno utrčavao ni slao druge u opasnost, bijes ga je podsticao ali nije zasljepljivao, i često se služio lukavstvom da iskoristi prednosti iznenađenja. Povlačio se da udari gdje mu je zgodnije, pričinjao se slab kad je bio jači, ako je gonio nije popuštao, ako je gubio nije očajavao, jer je znao da rat ne rješava jedna bitka. Svoju mržnju je nadzirao razumom, prigušujući je ali je ne ugušujući, guran ali nezaluđen njome, puštao joj je uzde kad je mogla da naškodi neprijatelju a ne njemu. Svojom sigurnošću ulivao je povjerenje ljudima i polako se stvarala legenda o njemu. Nije je podsticao ali ni odbijao, godilo mu je da čuje pohvalu ili pjesmu o sebi. Znao je da ga borci vole i uživao je u tome.

Zamjenik komesara, bivši radnik, sitan i mršav, tuberkulozan, neugledan, neupadljiv, ni star ni mlad, gledao je ljude grozničavim očima, uvijek sjetnim, obuzet sobom i svojim brigama. Pokreti su mu odmjereni, glas tih, govor kratak. Ali i govor, i glas, i pokret, ma kakvi bili, kao da su skrivali neku drugu misao, koju nije izgovarao. Pošteno vršeci svoju dužnost koliko je mogao, uvijek je bio opsjednut mišlju o bolesti, i nije imao ni snage ni volje da se nametne drugima. Sjedeći među drugovima, onako sitan i povučen, u sasvim jednostavnom odijelu, za razliku od komandanta koji se kitio kaiševima, kartama, oružjem, uvijek s praznom lulicom u ustima, on se smiješio kad su se ostali smijali, ubacivao kratke primjedbe kad su drugi pričali. Komandanta su borci voljeli, zamjenika su žalili. Komandant je imao njihove mane i njihove vrline, samo jako izražene, zamjenik nije imao ni njihove vrline ni njihove mane. Nije volio da govori, nije volio da se šali, nije volio da se pohvali, ali je volio da sluša kad ljudi govore. Znao je da se podesi prema različitim naravima. Zapravo, nije se ni podešavao, ali je svakome izgledalo da ga sluša nekako na poseban način, drukčije nego ostale. One protiv kojih se borio, nije trpao u jednu torbu. I njih je, na užas komandantov, dijelio i stepenovao, od uvjerenih i nepopravljivih do zavedenih i nesigurnih. Svaki puca! - govorio je komandant, a zamjenik se smiješio umorno.

Sjećam se jednog događaja koji sam zapamtio baš zbog tog *jedinstva u trojstvu*. Za vrijeme jednog napada zelenokadrovaca u

Spreči, borci su uhvatili mladog Sprečaka, seljaka, i doveli ga u štab. Mladić je stajao nasred sobe, ne gledajući ni u koga. U njegovim očima nije se vidio ni strah ali ni drskost: učinio je ono što je trebalo, i sad je mirno čekao presudu. U tom miru u kojem nije bilo ni odlučnosti ni kajanja, u toj tupoj ravnodušnosti koja se nije ni prsila, ni molila, ni nadala, bilo je nešto neljudski tužno i beznadno. I dok je mladić mirno ćutao, komandant je bijesno psovao, misleći na tri poginula borca.

- Sad si se uprepodobio, bando fašistička! A pucao si na nas!

Mladić nije odricao. Uхватili su ga s vrelom puškom, bez metaka.

Zamjenik ga je pitao mirno:

- Zašto si pošao na nas? Znao si da među nama ima i muslimana, i da branimo muslimanska sela. Jesmo li ti učinili neko zlo?

Sprečak je uporno ćutao, kao da nije ni slušao.

- Kakva si ti budala! - rekao je zamjenik sažaljivo.

- Da formiramo sud! - prekinuo je komesar nepotrebnim razgovorom.

I tako, jedan je bjesnio, jedan sažaljevao, jedan hladno presuđivao.

Mladić je strijeljan.

Najčudniji od njih bio je svakako komesar Mirko, neumoran, savjestan, tačan, hrabar, pravedan prema ljudima, pa ipak je bilo teško odrediti njegov unutrašnji lik i reći: takav je i takav, jer je, i pored svih vrijednosti, ostajalo u njemu nešto neobjašnjivo, pa i neprijatno. Sav je napeta, koncentrisana snaga, koja se odmah uočavala, jer se nije rasipala na suvišne riječi i nepotrebne pokrete, već je služila jednom ćutljivom htijenju, i savjesnom, pa i prilično bezobzirnom izvršavanju dužnosti. Uvijek je bio na svome mjestu, podnosio je iste napore kao i borci, pa i veće, često je ostajao i bez hrane kad je nije bilo za sve, nikad nije legao dok ne bi pogledao kako je bataljon smješten, vodio je računa o svakom borcu, ali je sve to, bar meni, izgledalo kao hladna bespriječnost. Osnovna njegova osobina bila je mirnoća; prigušena, uznemirujuća, jer je neobična, neljudska, naročito u borbi. Išao je na najisturenija mjesta, baca bombu, pucao, kao da je vršio najobičniji posao, kao da nije ubijao i kao da nije mogao biti ubijen. Bio je junak po onome što je činio, ali po onome kako je to činio izgledalo je da to nije junaštvo, već odsustvo straha, nedostatak mašte, nenormalna uravnoteženost nerava koji ne zatrepere nikad i ni zbog čega. Kod drugih boraca

vidio si strah, bijes, navalu krvi, mržnju, ili hladnokrvnost postignutu savladavanjem, i sve je to blisko i razumljivo, jer je ljudsko. A kod njega nisi razumio. On nije, kao komandant, bijesno skupljao obrve, niti je, kao zamjenik, nervozno trljao čelo, nego je s najobičnijim izrazom na licu, bez vatre, bez mržnje, bez strasti, mirno vršio svoju dužnost, odmjeren kao mašina. I sve što je činio, izgledalo je da čini po diktatu logike, vrlo korisne ali i vrlo hladne, po diktatu strogog i pedantnog razuma koji je, potčinivši sebi sve izvore njegove snage, učinio ih veoma vrijednim, ali bez topline i bez srca.

Govorio je malo.

Ako je vidio bosa vojnika, zaustavljao se i mirno pitao:

- Hladno?
- Hladno, družo komesaru.
- Izdrži. Nabavićemo štogod.

I naređivao intendantu da u prvom selu nabavi kožu za opanke, i intendant je nabavljao.

Ali se jednom desilo da je intendant zaboravio, i on primijetio da je borac bez opanaka.

Zovnuo je intendanta.

- Rekao sam da nabaviš kožu za opanke.
- Rekao si, družo komesaru.
- Zašto nisi nabavio?
- Nije bilo.
- Kako nije bilo?
- Zaboravio sam - priznavao je intendant.
- Dobro. Skini cipele!
- Odmah ću nabaviti. Skoro ćemo u selo.
- Skini cipele! - ponovio je istim, nepovišenim glasom. - Tako. A ti obuci.

I otišao uz kolonu.

Dobro, možda ćeš mu priznati da je imao pravo, intendant nije smio zaboraviti, morao ga je, makar i na ovako surov način, naučiti da čuva borce, ali ipak, zar se nije moglo sve svršiti nekako drukčije? Da je vikao, da ga je nazvao i ovakvim i onakvim, da ga je ozbiljno ukorio, da mu je ljutito zaprijetio, a onom borcu predao cipele s više pažnje i interesovanja, shvatio bih i rekao: dobar čovjek, strog ali

pravedan. A ovako je izgledao kao apstrakcija pravde, tačan i hladan kao terazije, i zamjerio sam mu na tome.

Borci su od njega zazirali, čak su ga se i bojali, ali su ga poštovali. Cijenili su njegovu nepogrešivu pravednost. Nisam razumio taj odnos.

U jesen se desio čudan i težak događaj. Prilikom borbi za grad, bataljon je dobio zadatak da likvidira njemačko uporište na vrhu brežuljka, opasano bodljikavom žicom, branjeno iz tri velika betonska bunkera. Oko bunkera je bila čistina, brisani prostor, najodvratnija stvar u ratu.

U toku noći bataljon je dvaput jurišao, ali su Nijemci, osvjetljavajući bojište raketama, ubitačnom vatrom tukli čistinu, ne dajući ni prići. Bez teškog oružja, bez mogućnosti da se zakloniš makar i za busen, uzaludno je bilo bacati vojnike u taj vatreni pakao.

Ujutro je komesar rekao komandantu da on s bombašima ide na bunkere. Uzalud ga je bilo odgovarati. Na rubu šume razmjestili su borce koji su puščanom i mitraljeskom vatrom bez prestanka gađali otvore na bunkerima. Komesar i pet bombaša počeli su da se privlače, trojica s jedne, trojica s druge strane, ubacili su bombe kroz otvore, većina Nijemaca je izginula, neki su počeli da bježe. Od bombaša poginula su trojica. Poginuo je i komandant. Kad su Nijemci počeli da bježe s položaja, naši su ih potjerali. Jedan njemački narednik se okrenuo, ispalio cio rafal i ranio komandanta u stomak, zamjenika u ruku.

Komandant je uskoro umro.

Ležao je na krvavom šinjelu u mokroj šumi.

Ta smrt ispunila je borce teškom tugom. Zaboravilo se na radost zbog pobjede, utihnuo je glasni razgovor, i u tišini šume, borci su stajali u krugu, ćutljivi i namračeni. Majevočani su plakali.

Komesar je prišao, kleknuo i poljubio mrtvog druga u čelo. Ali ni tada mu se na licu nije vidjela tuga: bilo je kameno i tvrdo. Možda samo malo zamišljenije.

Na sahrani, poslije novog komandanta odreda, koji je govorio potresen, jedva suzdržavajući suze, komesar Mirko je stao iznad iskopane rake i rekao mirno i razložno:

- Drugovi, danas smo izgubili dragog komandanta, odličnog borca i dobrog druga. Naš gubitak je težak a žalost velika. Neka njegova

smrt učini strašnijom našu mržnju, a uspomena na njega neka pojača našu borbenost i odanost revoluciji. Slava palom drugu i borcu koji je časno odužio svoj dug prema zemlji narodu i Partiji!

Zapamtio sam taj škrti govor, valjda od riječi do riječi, i takav kakav je, danas me uzbuđuje. Ali me tada gotovo razbjesnio, izgledao mi je nedozvoljeno suh, hladan, služben, direktivan, kao da je smrt tog divnog čovjeka bila samo prilika da se borci podsjetite na svoju dužnost. Po tom govoru, koji me sasvim zbunio, vidio sam da je mogao da cijeni čovjeka, ali ne i da pati zbog njega. I dugo mu nisam mogao oprostiti što mu glas nije zadrhtao, što se nije zasjenio tugom, što mu iz očiju nije poteklo ništa osim tvrdoće.

Šta je taj čovjek doživio da je postao tako tvrd? Kakvi su mu gubici opustošili srce, ostavivši mu samo razum? I dokle se može stići samo s osjećanjem mržnje i dužnosti.

Znali smo da je bio u jasenovačkom logoru, da su ustaše pred njim zaklale jednu njegovu prijateljicu (izgleda vjerenicu), da je zamijenjen za nekog zarobljenog njemačkog oficira. Jednom smo u štabu (ja sam postavljen za komesara, Mirko za komandanta), u njegovom prisustvu povelili razgovor o Jasenovcu. Prekinuvši pisanje, on je neko vrijeme slušao šta govorimo, zagledan u prozor, a onda se digao i izašao iz sobe ne žureći, ne odajući ničim da bježi od razgovora koji ga pozljeđuje.

Tada mi je zamjenik ispričao da su s Mirkom u logoru bila četiri njegova najbolja druga. A jednog jutra vidio je u smrznutoj logorskoj bari njihove četiri odsječene glave.

Užasnula me ta strašna priča.

Zamišljao sam tu sliku: ostavši u životu i te noći, on gleda zimsko jutro, grane drveća izvezene srmom mraza, slabo zimsko sunce. Možda to jedno sunce podgrijava nade koje noć ne dopušta, možda misli kako bi pobjegao iz ovog pakla, i to baš sa svoja četiri najbolja druga. I tada, u smrznutoj bari vidi četiri glave svojih prijatelja.

Dugo sam se ježio zamišljajući tu sliku. A kako je njemu bilo?

I učinilo mi se da sam shvatio. U njemu se rodila tolika mržnja da je potisnula sva druga osjećanja. Suviše je želio da se sveti, da bi mogao sačuvati makar malo topline u srcu.

Prevario sam se i u tome.

U decembru 1943. šesta neprijateljska ofanziva (borci su govorili da je pedeset šesta) zahvatila je i nas. Dvije njemačke divizije, čerkeska konjica, ustaše, četnici, muslimanska legija, glad, zima, blato, đavo i sotona, sve se sručilo na nas odjednom, pa smo imali utisak da je Istočna Bosna preko noći poslala najvažnije i najteže ratno poprište svijeta i, kad nismo mogli ništa drugo, kiselo smo se ponosili što je tako.

A te ofanzive su gadna stvar: gdje omrkneš, ne osvaneš, gdje ručaš, sigurno nećeš večerati. Pa i to samo tako kažem, jer se danima nije ni ručalo ni večeralo. I još da nevolja bude veća, našem odredu je pridodato stotinu civila, biciklista, kako su ih zvali borci. To su bili mahom stariji ljudi, izbjegli iz gradova, nesposobni za borbu, nesposobni za pokret, stotinu nevolja sakupljenih ujedno. Pošteni, ugledni, sjajni ljudi u svakom pogledu, ali mi smo više voljeli da su oni kod drugih sjajni, a mi bismo im u prolazu i počast odali. Sve smo znali, da su ostavili sve što su imali i pobjegli na oslobođenu teritoriju, da su dragocjeni za nas i za pokret, da su im većinom djeca u partizanima, ali smo znali i svoju muku, jer su nam vezali i noge i ruke, prisilili nas na brzinu puževa hoda, primorali nas da zbog njih idemo lakšim ali opasnijim putevima, pretvorili borbenu jedinicu u bolnicu. Držali su se dobro, ali su bili toliko беспомоћни i izlomljeni nevoljama da je čak i Maćo, najplašljiviji čovjek ne samo intendanture već i cijelog trećeg korpusa, govorio mašući glavom: - Eh, ovi civili!

Bilo je pravo mučenje gledati patnje tih ljudi. Ko nije u jesen i po kišnoj zimi vidio seoske drumove u Bosni, taj ne zna šta je blato i neprohodnost. Plitko blato, duboko blato, žitko blato, gusto blato, blato do koljena, blato do vrata, prljava bujica, džomba, eto to su bosanski drumovi od Mitrova do Đurđeva. Preko njiva je još grđe, jer se blato oranica lijepi kao ćiriš, pritežući noge zemlji gore nego

najteže bukagije. I sve su to ti ljudi morali da prođu. Čutke, ne uzdišući, ne tužeći se, padali su i dizali se, idući mokri, uprljani blatom, bijeni ledenom decembarskom kišom i susnježicom.

Pokušali smo da se prebacimo preko Spreče, ali nismo uspjeli zbog nadošle vode, pa smo se po noći opet vratili na teren koji su sve naše jedinice napustile.

To vraćanje po noći, po kiši, po neprohodnom blatu, po vodi koju smo ponegdje gazili do koljena, mokri od glave do pete, bijeni hladnim vjetrom, kroz mrak ispunjen hukom gorskih bujica što su bijesno derale niz padine, bilo je valjda najteža muka koju smo doživjeli. Oko nas noć, pred nama nepoznate opasnosti, s nama starci. Glavinjaju, kao pijani, posrću, padaju, dižu se, i idu, idu, kao mjesečari, gonjeni strahom da ne ostanu, vučeni silnom željom da žive.

Dovukli smo se nekako do sela i pospali onako mokri. Ali tek što smo legli, čini mi se, već su nas budili:

- Ustaj! Pokret!

Jedna starica, gologlava, s kosom ulijepljenom blatom, otečenih bosih nogu, ponavljala je umorno:

- Ja ne mogu. Ne mogu!

- Nijemci idu, bako.

Digla se polako, teško se oslanjajući na ruke, pa teturajući izašla iz kuće.

- Brže! - žurili smo civile.

Ali stari Perko nije mogao ni da ustane a kamoli da požuri, sjedio je u blatu pred kućom i izgubljeno, ćuteći, gledao preda se.

- Šta je, Perko?

Nije se ni osvrnuo, nije digao glavu, kao da nije ni čuo. Ruke su mu drhtale na koljenima.

- Stavite ga na konja. Brzo! - naredio je komandant.

Digli su na konje Perka i još neke koji su potpuno iznemogli, i kolona je krenula.

- Začelje brže! - neprestano se pronosilo kroz kolonu, ali se sa začelja vraćalo kao preklinjanje:

- Čelo lakše!

Prekidajući se, zastajući, kolona je teturala uzbrdo i sklonila se u mladi hrastik. Slušajući grmljavinu topova i stalnu huku tenkovskih

motora sa ceste, premoreni ljudi su legli na mokro granje ili na povaljene smreke i odmah zaspali. Jedna patrola je poslata u izviđanje, ali se vratila s neveselim vijestima: u selu su Nijemci, sve više tenkova i kamiona opasuje planinu, u sva sela su stigla neprijateljska odjeljenja. Sve gore od goreg.

Čekali smo patrolu koja je otišla da vidi mogućnosti prelaza na kiseljačkom mostu ili na nekom drugom mjestu. Čutili smo, ozebli, ne usuđujući se da ložimo vatru zbog blizine neprijatelja, borci su prigušeno kašljali, sjedeći na mokroj zemlji.

Stari Perko je umirao. Ležao je nauznak, disao sve slabije i tiše, ne videći više ništa, na sreću nesvjestan svega.

Dali smo svu ćebad pa i šinjele bolesnicima, preporučili im da se zbiju, ali je hladnoća prodirala do kostiju, pa su se tijela kočila.

U sumrak došla je patrola koju smo čekali i izvijestila da su na kiseljačkom mostu njemačke straže i da cestom patroliraju tenkovi. Ne može se, znači, na tu stranu gdje nema neprijatelja.

Kratko se posavjetovavši, naredili smo pokret.

Sad je bilo glavno da se sklonimo dok ne prođe neprijateljska sila, izbjegavajući svaki dodir s neprijateljem, jer smo potpuno nesposobni za borbu. Odlučili smo da pođemo na besputni, gladni, snijegom zavijani Konjuh, i da u planinskim selima, zabačenim i teško pristupačnim, sačekamo kraj ofanzive. A kad smo već donijeli tu tešku odluku, Konjuh o kome se pričalo kao o zbornom mjestu svih nevolja i opasnosti, postao nam je san i želja. Ali smo do planine putovali puna dva dana, noću se krećući, danju spavajući, na smrt premoreni.

U ranu zoru pošli smo uz planinu, nailazeći na sve veći snijeg što smo se više penjali, već na obroncima osjećajući kako se planina roguši, grizući nas hladnoćom i zamarajući vjetrom i zavijanim bespućem.

Prethodnica je išla pred kolonom, ali je njene tragove vjetar zasipao snijegom, i čelo je gazilo u cijelac do pojasa, pa onda iznenada ispadalo na čistinu, na zemlju pokrivenu sasušenim lišćem i mahovinom. Ali je u času nestajalo i zemlje i lišća, i čistina se pred našim očima pokrivala nametom snijega nanesenim vjetrom koji je nalijetao kao iz zasjede, urlajući i vrteći snježnu prašinu u kovitlac. Ovaj planinski vjetar je ludilo, hiljadu ledenih bičeva, jato bijesova,

zapreka da uđemo u planinu. Čutao je, kao da vreba, a onda se iznenada bacao na nas s vriskom punim mržnje, udarajući u prsa da smo se povijali kao mladice. Zatim se povlačio, mirovao negdje šćućuren ili skakutao pred nama, pa se naglo okretao i, samo nas dodirnuvši, udarivši po nama snažnim repom, obilazio nas, nadlijetao, u bijesu savijao grane nad našim glavama, pa se opet survavao na iskidanu kolonu, gurao nas s leđa, udarao u lice, snijegom zasipao oči i uši, zaplitaio se među noge, kikoćući, vrišteći, tjerajući šegu s jadnim ljudima.

A kroz bijes vjetra ili u naglom, nemirnom zatišju, čulo se duboko, moćno hujanje šume kao stalna, uporna prijetnja. To se glasila tužna i strašna duša ove pustoši.

Na planinskoj zaravni vjetar se utišao. Svuda oko nas pružao se bijeli beskraj, tišina mrtve planine, čudan mir ogromnog drveća pokrivenog injem i snijegom, a iznad drveća nisko sivo nebo bez dubine prijetilo je snježnom vijavicom.

Ni čovjeka, ni ptice, ni vode koja bi živjela, ni ma kakva traga života, svuda samo ledena ljepota, bez pokreta i zvuka.

Najednom je čelo kolone zastalo. Je li to odmor?

Ali su uznemirene riječi i uplašeni pogledi upozorili na tragove u snijegu koje je ostavila naša kolona. Nekoliko sati vrtjeli smo se u krugu po toj snježnoj pustoši misleći da idemo naprijed!

Uznemirio sam se i osjetio kako me hvata osjećanje izgubljenosti: odavde nema izlaza.

Uznemirila se i kolona koja je dotle izgledala apatična i nezainteresovana za sve što je može zadesiti.

Komandant Mirko je išao pored kolone i mirno govorio:

- Odmorićemo se dok ne nađemo put.

Kao da je to najjednostavnija stvar na svijetu, kao da kaže: pričekajte dok pročitamo na raskrsnici kuda vode putevi, ili možda da upitamo saobraćajca! Došlo mi je da mu kažem štogod oporo, da se svađam s njim, da mu skrešem kako put nećemo pronaći kad ga je već izgubio!

Ali on je izgledao tako spokojan, kao da će zaista uskoro ugledati putokaz s natpisom: put taj i taj.

I ma koliko to izgledalo čudno, umirio sam se i povjerovao da će nas on izvući. Njegovo odsustvo straha je ipak vrijedilo više od moje

nervozne uzbuđenosti.

Skrećući s kolonom u skrivenu šumsku uvalu, mislio sam kako je dobro biti s tim čovjekom. Ako je i hladan kao stijena, on je i siguran kao stijena.

Kad sam ga vidio kako se vraća, pomislio sam: izaći ćemo! Toliko je djelovao mirno i sigurno.

Utvrдио je da do sela Crnjelova treba da idemo kosom, otprilike dva i po sata.

Krenuli smo polako. Komandant je pošao na čelo kolone, isturivši ispred sebe patrolu prethodnicu.

Idući na začelju, bijen vjetrom što nas je poduhvatio na kosi, osjetio sam težak nemir. Kako ćemo doći do Crnjelova?

Bio sam umoran. I kolona je umorna.

Ljudi su išli polako, skližući se po snijegu, pogrbljeni, uvučenih vratova, ugašenih očiju. Troje ih je umrlo dovde. Koliko će još do Crnjelova?

Kroz kolonu se pronijela zapovijest: Komesar i zamjenik, naprijed!

Požurivši, sustigao sam zamjenika koji se teturao kroz cjelac pored kolone.

- Šta je to?

- Ne znam.

Kolonom su se pronosila i druga naređenja:

- Sakić naprijed!

- Crni naprijed!

- Iso naprijed!

- Ivan naprijed!

To su najbolji mitraljesci bataljona.

A onda naglo:

- Kolono stoj!

Potrčali smo kroz snijeg.

Komandant je stajao na sredini šumovitog brežuljka, a kad nas je ugledao, pošao nam je u susret. Uzalud smo gledali u njegovu lice, ništa nije otkrivalo.

Kad je prišao, počeo je bez uvoda, ne žureći naročito:

- Patrola javlja, ovim putem Nijemci idu prema nama. Jedna četa alpinaca. Naši borci su premoreni i ne bi izdržali borbu. Da se sklonimo, vidjeli bi trag. Zadržaću ih s petoricom boraca dok se vi

izvučete kroz uvalu. Nijemcima treba oko deset minuta da stignu do prevoja gdje ćemo ih dočekati. Za to vrijeme vi se spustite niz obronak i zaobiđite brdo. Isturite prethodnicu.

- Da i ja ostanem - rekao je zamjenik.

- Vas dvojica ste potrebni ljudima.

- Ali zašto ti?

- Tako sam najsigurniji.

Okrenuo se prema grupi boraca koji su ga čekali, i kratko nas pogledavši, ne pozdravivši se, rekao na rastanku:

- Požurite!

I pošao uz brežuljak.

Gledao sam u njegova leđa i mislio: nikad se više nećemo vidjeti.

Kao iz daljine čuo sam zamjenikov promukli glas:

- Hajdemo!

Pošao sam, ali sam se osvrtao i gledao kako komandant trči pred borcima prema prevoju.

- Požuri! - podsticao me zamjenik, ali se i on osvrtao.

Kad smo sišli u uvalu, na kosi iznad nas čulo se nekoliko rafala, a nakon kratke, uznemirujuće tišine, planina se prolomila od pucnjave, odjekujući po uvalama.

Pogledali smo se zbunjeno, a onda okretali pogled prema kosi, slušajući kako paljba odjekuje u našim srcima, pa se opet tražili uznemirenim očima.

Dugo nas je pratila paljba, sustižući nas talasima što su se razbijali o visove, govoreći nam da su još živi i da se bore.

A onda je pucnjava naglo zamrla. Znali smo, poginuo je i posljednji od šestorice junaka.

Spasli smo bataljon i civile, a ja sam bio potišten. Mučilo me sjećanje.

Zamjenik je neprestano ponavljao:

- Divan je to čovjek bio.

Kao da me šamarao tim riječima. Osjećao sam se kriv pred tim čovjekom čiju je plemenitost otkrila njegova smrt. Bilo mi je jasno da sam prošao pored čovjeka velikog srca, ne osjetivši njegovu ljepotu.

Saznao sam, i osjećao sam se kriv, da je život beskrajno raznovrstan i u zlu i u dobru.

[1947.]

U VOZU

Starica, seljanka, omalena, mršava podbrađena bijelom maramom koja joj je uokvirivala suho, suncem spečeno lice, sa zavežljajem u ruci, uđe u kupe trećeg razreda, u kojem su sjedili dva muškarca i jedna žena.

- Ima li mjesta? - upita starica zabrinuto, pogledavši temeljito kupe, osmotrivši čak i mrežu za prtljag.

- Ima, bako, vidiš da ima, neće nam biti tijesno - odgovori mladić koji je sjedio do prozora.

Starica se smjesti do mladića i stavi zavežljaj pored sebe na klupu.

- Je li ovo voz za Tuzlu? - pripitala je za svaki slučaj.

- Za Tuzlu - potvrdio je mladić.

- Vručina danas - othuknu starica, obrisavši oznojeno lice krajem marame i pogledavši na stariju ženu i sredovječna muškarca na drugoj klupi.

Povezana crnom maramom, natečenih očiju žena je gledala kroz prozor, i nije se ni osvrnula na staricu. Ni muškarac, koji je sjedio do žene, nije rekao ništa. Samo mu se sitno zborano lice razvuklo u zbunjen osmijeh, što je živio kratko, pa se odmah izdužilo, uplašeno i nesabrano, a nemirni mršavi prsti su se zabavili oko zgužvanih pantalona na koljenima.

Jedino je mladić pogledao staricu, osmjehnuvši se gotovo prijateljski, i bogzna zbog čega, da li zbog tog osmijeha, ili zbog jakih ruku što su spokojno mirovale na čvrstim stegnima, ili zbog čitavog stava i izgleda, običnog, smirenog, sigurnog, on joj se učinio nekako bližim od ove stroge žene u crnini, i od mršavog čovjeka, što je po pokretima i po plašljivosti podsjećao na zeca. Po tom prvom utisku, starica ih i nazva: Crna i Zec.

A razgovor je nastavila s mladićem.

- Dva sata hoda po ovom zvizdanu, a ni noge više ne slušaju.

- Odakle si, bako?

- Ispod Ozrena.

Pogledala je u brda, što su se zbog jare činila daleka i blijeda. I kao da je makar samo u mislima htjela da ostane s dragom planinom:

- Eto tamo.

- Znam - osmjehnuo se mladić.

- A idem u Tuzlu - pogledala je vrhove svojih opanaka, pa kao da se izvinjavala, dodala:

- Sinu.

Ali ne reče zašto ide sinu. Pogleda u Crnu i Zeca, i skrenu razgovor.

- Hoće li skoro krenuti ova prokletija?

- Krenuće - odgovori mladić, pogledavši na peron po kojem su šetali Nijemci i ustaše, dok su drugi pretrkivali preko tračnica, dovikujući se i nešto naređujući.

- Dugo čeka - uzdahnu starica. A hoće li pregledati? Traže li legitimacije?

- Traže - osmjehnu se mladić, da je umiri. - Legitimaciju sigurno imaš. I propusnicu.

- Imam.

- Sigurno ne putuješ često?

- Bogme, sinko, sad sam i učestala. Od nove godine išla sam triput.

- Sinu?

- Sinu.

- A sin ti radi u Tuzli?

- Pa, kako da ti kažem, ne radi. Tamo je od nove godine. Evo, sedam mjeseci i četrnaest dana. Pa mu nosim malo hrane i preobuku.

Zatreptala je očicama i pokazala na zavežljaj. Mladić je pogledao u staricu i u zavežljaj i, ne upitavši, znao je šta joj je sa sinom.

Starica je gurnula pod maramu čuperak sijede kose, čvršće pritegnula krajeve ubradače, i skrstivši ruke u krilo, uzdahnula, pa se nagnula i tiho, povjerljivo mu šapnula:

- A pati mi se nizašto. Obijedili ga da je šurovao s partizanima. A nije. Ako sam ja, i on je, bogom ti se kunem.

Lokomotiva pisnu žalosno i otegnuto. Vagoni se zatresoše, zaškripaše i voz, cimajući i oklijevajući, s mukom krenu.

Dok je voz stenjao i othukivao, hvatajući sapu, u kupe uđoše dva čovjeka, jedan u fesu, drugi u šeširu podignuta oboda.

Onaj u šeširu, ćosav, suh, vodnjikavih očiju, pažljivo razgleda kupe i putnike, pa ugledavši staričin zavežljaj, upita osorno:

- A počemu ti paketi tu, na klupi?

- Evo ti mjesta, brate, koliko hoćeš - odgovori mu starica bez ljutnje, pa uze zavežljaj, stavi ga sebi u krilo, i pomače se bliže mladiću.

- Sjedni, Ćazim - reče ćosavi Rus, emigrant, onome u fesu, i pokaza mu mjesto do starice, a on sjede do Zeca, koji se brzo pomače i osmjehnu ljubazno, pokazavši žute zube.

Ćazim, velikih usta i povelika nosa, buljavih očiju, odgurnu fes na zatiljak, i pogledavši pažljivije u mladića, mahnu mu glavom:

- Vidi! Pa mi se znamo. Odakle ti ovamo?

- Poslom - odsječe mladić kratko i okrenu se prozoru.

- Znam ga iz Kreke - objasnio je Ćazim svome drugu, pokazavši glavom na mladića.

- Nu, da? - nezainteresovano je odgovorio ćosavi.

Ćazim je sjeo i prebacivši nogu preko noge, izvadio iz jednog džepa širokih pantalona bocu, iz drugog meze zamotano u novine, pa potegnuvši rakije i založivši se ovčetinom, ponudio i druga:

- Hajde, Leonid.

Leonid nije dao da ga dugo mole, nagnu bocu i povuče dva-tri dobra gutljaja, stresavši se:

- Oho, Ćazim, grom!

- Grom, ja šta! Dajde! Hoćeš li ti zemljače? Kako ti ono bješe ime?

- Ne pijem - odbi mladić.

- Hm. Da ne štediš za kuću? Dede, Leonid. Ti, brate, možeš uvijek.

- Davaj. Ja mogu. Kak Ilja Muromec. Davaj, Ćazim!

I dok je voz milio sprečanskom dolinom, dok se iz drugog vagona bez prestanka glasila tvrda i uglata njemačka pjesma, Ćazim i Leonid su se zalivali rakijom i zalagali ovčetinom, znojeći se i crveneći od silne zapare. Skinuli su kapute i raskopčali košulje, a Ćazim je skinuo i cipele i stavio noge na prostrte novine.

Nije bilo kraja njihovom razgovoru. Pričali su, hvalili se i junačili sve više što je šiša bila praznija, uništavajući naše partizane i crvenoarmejske nemilice, i na kraju je Leonid bogom zakleo Ćazima Krilića, natputara iz Gračanice, da svakako s njim pođe u Rusiju kad

Hitler pobijedi Staljina, a ruski car zasjedne u Kremlju, pa će vidjeti šta je život i ljepota, a ne kao u ovoj smrdljivoj Bosni.

- E, u Bosnu mi ne diraj - naljuti se Ćazim. - Sve, sve, al Bosne na svijetu nema, i ne česi se o nju. Nahranila te i pojila, a vidiš ti njega.

- Nu nu, Ćazim - umirivao ga Leonid. - To šala.

- E, ne šali se s time.

Ali je Ćazim uskoro zaboravio na spor i zabugario strašnim glasom, od koga je sve muka uhvatila, a njemu pođoše suze od miline:

Vozila se po moru galija,
u galiji okovan delija...

- Kakaja galija - smijao se Leonid. - Davaj rakiju.

Prestavši da pjeva, Ćazim se opet zagleda u mladića pakosnim pijanim očima, i glupavo se osmjehnuo velikim ustima:

- Ideš poslom, kažeš. A kakvim to poslom? Da nije, onako?

Namignuvši lukavo, pokazao je na brda i šumu iznad pruge.

- Da nisi bio s bratom?

- Kaki brat? - zainteresovao se Leonid.

- Njegov brat. Partizan. Ovdje je negdje u šumi od prvog dana. Je li tako, burazcru?

- Brat njemu partizan?

- I još kakav! Pravi!

- A on, taj tu?

- I on ti je mustra. Ne pije mladić!

- Tak, crvena mustra! Konječno!

Mladić se namrštio, smračio, ljutito skupio usne, a starica se ohladila, i plašljivo prenosila pogled s jednog na drugog.

Eto ti nesreće, mislila je zabrinuto. I kud ja da sjednem baš do njega.

Leonid je oživio. Njegove riblje oči gledale su mladića pažljivo i ispitivački, a ćosava usta su se zategla, krijući u pritajenom osmijehu probuđenu lovačku strast.

- A gdje ti bil? - pitao je mladića - Ti iz Tuzle, a gdje bil ovamo?

- Šta se to vas tiče - rekao je mladić mirno, a starica se iznenada uplašila, i požalila što lijepo ne objasni, nego bez potrebe ljuti ovu gamad.

- Aha! Aha! Nje tiče! A ti tože partizan? Konječno.

- Čujete vi - narogušio se mladić, stisnuvši teške pesnice na koljenima - ostavite vi mene na miru. Ako piješ, pij u noge, a ne u glavu!

- A! U noge! Bezobraznik! U mene nos za takve kao ti.

Ćazima se nije više ticao ni mladić ni njegov brat, niti ga ja zanimala ova čarka, i taman je htio da nastavi pjesmu o galiji, kad mu se Leonid nagnuo i nešto mu prišapnuo, gledajući mladića. Ćazim se uozbiljio, pijane oči mu se zaokružile i začuđeno okrenule prema mladiću, i ne skidajući pogled, počeo nogama da traži cipele na podu, navukao ih nezavezane i pošao za Leonidom iz kupea, okrenuvši se na vratima još jednom.

Kad su izašli, niko ni riječ nije rekao. U tišini, njemačka pjesma iz drugog vagona bila je još strašnija.

Zec se uznemirio i, oznojen od uzbuđenja, neprestano okretao mršavu glavu od vrata prema mladiću, uzalud pokušavao da zaustavi drhtanje prstiju na rukama, što su, grčevite i nemirne, izdavale njegov strah.

Crna se još više natuštila, i kao da želi da se udalji i odvoji od svega ovoga, još odlučnije se okrenula prema prozoru. Od mučnog očekivanja nepoznatih neprijatnosti, lice joj se stvrdlo, oči izgubile tužan, razliven sjaj i došle oštrije, a obrva se izvila u oštar luk, koji je ljutito odbijao sve što je moglo da uznemiri njenu nesaznanu tugu.

A starica je zadrhtala, sjetila se svoga sina, požalila mladića. Šta li će biti s njim? pomislila je u strahu.

Ni on nije bio miran: uozbiljio se i skupio obrve da su najahale jedna na drugu, a žive oči, odlučno stisnuta usta i bora među povijama govorili su o napregnutosti misli koja traži izlaz.

- Da ti ne učine kakvo zlo? - upitala ga je tiho.

On joj se kratko osmjehnuo, pa naglo ustao, postajao trenutak neodlučno, i okrenuo se starici, zaklonivši je krupnim tijelom.

- Majko - rekao je šapatom - da li bi mi sakrila jedan paketić? Ništa, onako...

Dok je razmišljala šta da mu kaže i da li da prihvati, kad je odlučila da mu pomogne, iako su joj noge drhtale od straha, vrata su se otvorila s treskom, i u kupe uđoše Leonid i Ćazim s jednim naoružanim ustašom.

Ustaša je mračnim pogledom odmjerio putnike.

- Ovaj! - upro je Leonid prstom u mladića.

- Isprave! - naredio je ustaša, i kad mu je mladić dao legitimaciju i propusnicu, počeo je da čita, bacajući na njega zloslutne poglede, kao da je želio da prodre u njegove skrivene misli i namjere.

- A brat ti je bandit? - upitao je napokon, razgledavši isprave ali mu ih ne vrativši.

- Nu, Ćazim, kaži!

- Ma jest, brate, šta tu! - mahnuo je Ćazim dugim rukama, upola rastriježnjen i kivan na sebe što se upetljao u ovo bez potrebe.

- A ti banditima sigurno poštu nosiš, ili, bog bi te znao - razgledao je ustaša mladića neprestano.

- Molim vas, ja imam uredne isprave, a bio sam kod tetke u Doboju, možete provjeriti.

- Provjerićemo mi, samo dok te ovdje malo pretresemo i prebišćemo. Hajde, golube!

- O, gospode! - pretrnula je starica, sjetivši se mladićevih riječi i nekakvog zlosretnog paketića koga nije uspeo da se riješi. I kud mu ga odmah ne uze.

- Nu, hajde, hajde! - požurivao ga je Leonid.

Mladić je zastao za trenutak, ne žureći prešao pogledom po njihovim licima, pa kao da je nešto smislio, kao da se na nešto odlučio, sporim korakom izašao u hodnik pored ustaše koji ga je pustio preda se.

Teško tebi, moj sinko, rastužila se starica, osjetivši kako joj se gorka žalost uvalila u srce. Teško tebi, gotovo je s tvojom mladošću.

A i ona je kriva.

Ne, nije kriva, nije uspjela ni ruku da pruži.

Pomozi mu, gospode, mislila je uznemireno.

Susrevši se s oštrim pogledom žene u crnini koja se bila okrenula prema vratima, i slušajući sitno nervozno kašljucanje mršavog čovječuljka koji je ubrzano disao, mijenjajući boju, i sama uplašena njihovim strahom, starica vidje kako polako zamiču u hodnik široka

mladićeva pleća, a ustaša polazi za njim, pošto je dao znak Leonidu da ga slijedi,

i tada,

tada, strašnije i iznenadnije nego da je grom udario, s brda iznad pruge, zapraštaše puške i mitraljezi, meci zabubnjaše po plehu vagonских krovova, zazvizdaše iznad glave, sasu se prozorsko staklo, a lokomotiva uplašeno pisnu i poče da hukće jače i odlučnije.

Njemačka pjesma iz drugog vagona prestala je naglo, kao prerezana.

Starica se prenerazi, oglušila i obnevidje od pucnjave i treska, od jauka, gužve, loma, i ne gledajući kuda će ni na koga će udariti, baci se na pod, ne osjećajući tuđe ruke i noge.

Negdje pored sebe čula je prestravljen Leonidov glas koji je vapio:

- Ljegni, Čazim, boga ti materina, to njet rat, to revolucija! Ljegni, Čazim!

Zavijao je tako neprestano, kao da je zaboravio druge riječi, kao da mu je u mozgu, paraliziranom od straha, ostala samo jedna misao, pa i ona glupa i nepotrebna. Jer, Čazima nije trebalo opominjati, on se od prvih pucnjeva složio na prljavi pod, i nije se više ni pomaknuo.

- Sakloni, gospodi! - šaptala je starica, zaklanjajući glavu rukama i slušajući pisku kuršuma što su pljustali po vagonu kao težak grad.

Iz susjednog vagona čuli su se jauci, neko je vikao na njemačkom jeziku, i tamo i ovdje sve se kršilo i propadalo.

A onda, odjednom, naglo kako je i počelo, pucnjava je prestala. I dalje su štektali samo mitraljezi iz oklopnih kola.

Starica se nije dizala, kao ni ostali.

- Ustani, Čazim - podigao je glavu Leonid, ležeći, ali se Čazimu nije ustajalo.

- Neka nas još malo, Leonide brate - rekao je molećivo, ne odvajajući mnogo glavu od poda.

- Čuješ da puca.

- To naši.

- Ne znam ja čiji su.

Ustaša se digao, i osvrnuvši se po hodniku, uzviknuo iznenađeno:

- A gdje je onaj bandit!

Mladića nije bilo.

- A gdje bandit? - ponovio je Leonid, digao se s poda i potrčao za ustašom.

I starica je ustala, otresla prašinu s bijele rubine i sjela na klupu, uzevši zavežljaj u krilo.

Crna i Zec sjeli su na svoja mjesta, on zelen u licu, potpuno izgubljen, uplašeni očiju što su čekale da se javi nova opasnost, sa svih strana, s neba i sa zemlje, žena mnogo mirnija od njega, ali blijeda, neuvjerljivo dostojanstvena zbog suviše vidljivih tragova prašine na izgužvanoj crnoj haljini.

Trčeći, ustaša i Leonid su se vratili s drugog kraja voza, zaustavili se, zavirili u kupe, i odmah otrčali dalje.

Crna je pogledala za njima i svrnula pogled na staricu.

- Možda je pobjegao? - upitala je tiho. Luk obrva joj se ispravio, lice smekšalo.

- Bog bi ga znao - odgovorila je starica oprezno, ali joj se radosno osmjehnula.

I čekala, nestrpljiva.

Prošlo je dosta vremena dok su se na vratima opet pojavili Leonid i ustaša. Više nisu trčali i nisu zvjerali očima.

- Pobjegao zlikovac! - rekao je ustaša Ćazimu, koji je, srdit i zlovoljan, čistio zaprljano odijelo i gundao nešto nerazgovijetno.

- Zlikovac - rekao je Leonid bijesno.

I ne žureći, otišli su hodnikom.

A starica se zgledala s Crnom, i vidjevši na njenom licu zadovoljstvo zbog te vijesti, veselo je žmirnula sitnim očima.

Zec je gledao preda se, njega se ticao samo njegov strah.

[1949.]

NEPRIJATELJ

Kad se na istoku nebo zarumeni i sjenke počeše da se razređuju, vidješe da su zakasnili. Dan bi ih zatekao na najnezgodnijem mjestu, u ravnici, s rijetkim šumarcima, otkrivene svačijem oku.

Zato skrenuše uz brdo, podaleko od puteva, i zastadoše u najvećem šumskom gustišu, u nerazmrsivom spletu lijeske i kupine, ispod same orlovačke glavice.

Odlučivši da tu provedu dan, a u mrak da krenu dalje, legoše sva petnaestorica na meku vlažnu zemlju, i odmah pospaše, umorni od teškog noćnog marša.

Samo Popac ostade budan, na straži.

Dugo se borio protiv sna, sjedio s automatom među koljenima, široko otvarajući oči da ne zaspi, nastojeći da budno gleda u plavičastu jutarnju izmaglicu koju je krvavo bojilo još nerođeno sunce, ali su se otežali očni kapci sami sklapali, te se nasloni na cijev šmajsera i zadrijema.

Trgnuše ga glasovi na glavici iznad njih.

Razbudivši se u času, i ne primijetivši da je sunce već izašlo, on oslušnu, i zaprepasti se: jasno se čuo živ i glasan njemački govor, nerazumljiv ali strašan, ni petnaestak metara više njihova bivaka.

Suzdržavajući dah i svladavajući strepnju koja ga je obuzela, priđe komandiru i prodrma ga.

- Nijemci - šapnu mu kad se probudi.

Komandir zgrabi automat i unezvijereno pogleda oko sebe, ali ga Popac umiri, stavivši prst na usta i pokazavši na glavicu.

Čuvši njemački govor, smijeh i viku u neposrednoj blizini, komandir se natušti.

Probudiše se i ostali. Gledali su uplašeno.

Samo Ešo i Vujo ostadoše mirni. Vujo se čak i ne začudi. Stavi praznu lulicu u usta, i reče kao da nekog prekorava:

- Baš guji na rupu! Dobro da kod njih i konak ne potražismo.

Komandant ga ućutka nervoznim pokretom ruke, ljut i na njegovu lulu i na njegove riječi, i šapatom naredi da se što tiše povuku u stranu i niže od Nijemaca.

Tek tad su primijetili da upravo pored njih vodi ugažena šumska staza, valjda prema rječici što se ispod šume ljeskala na suncu.

Pobauljke, stopu po stopu, pažljivo odmićući grane, spustiše se dvadesetak metara niže, i prilogoše u čestaru. Tu se umiriše i pritajiše, ne mićući se i ne dišući u prvi mah, osuđeni da u tako neugodnom susjedstvu provedu dug ljetni dan. Ništa nisu mogli ni da izmijene ni poprave.

Četvrt sata prođe mučno, vrijeme je stajalo nepomično, a onda niz šumu, stazom s koje su se sklonili, spusti se jedan njemački vojnik, mlateći praznim kantama i bezbrižno pjevajući tankim neprijatnim glasom.

Zgledaše se, uzbuđeni, možda zato što ganisu vidjeli, i nisu mogli znati da li neće slučajno skrenuti prema njima. Ali tanki glas se spuštao sve niže prema rječici, sasvim bezopasan.

Uskoro je išao još jedan, čule su se samo njegove teške čizme, udarale su prazno, kao da su mu velike.

Ešo priđe komandiru. Zelene oči su mu sjale nemirno.

- Šta misliš? - reče, osmjehnuvši se.

- O čemu? - strogo upita komandir.

Ešo ne odgovori, već samo rukom pokaza kao da hvata za vrat.

- Glupost - odsjeće komandir. - Šta ti pada na pamet!

- A da odem, da malo izvidim?

On nikad nije mogao da miruje, i ovo čučanje ga je umaralo gore nego najteži napor. Najbolji izviđač u brigadi, spretan, neustrašiv, neukrotiv, ovaj ludi čovjek bi se zaista privukao Nijemcima, kao što bi se uvukao samom đavolu u nos.

Ali ga komandir sad presječe nimalo umiljatim pogledom, i htjede da mu odbrusi oštrim riječima, kako mu takve ludosti ne bi više padale na um, kad na glavici nešto grunu, a iznad njihovih glava zazuja topovska granata, pišteći i cičeći, da im uši zaglunuše.

I nehotice, svi prilogoše na zemlju, a granata se rasprsnu daleko, na žutim žitnim poljima.

Kad poletje i druga, komandir se nasmijao od muke: bili su upravo pod njemačkom baterijom koja je s glavice vršila probno gađanje.

Odavno nije bio u tako glupom položaju.

- Hoćeš li u izviđanje? - upita Ešu bijesno.

Ali to Ešo ne primi ni kao šalu ni kao prijekor.

- Može - reče mirno. - A i žedan sam, đavo ga odnio. Ko će cio dan predurati?

- E preduraćeš, i sa mnom zajedno. Sjedi i miruj!

Mirovao je, šta je mogao drugo. Ali je u mislima obišao cio kraj, dobro ručao, napio se vode na rječici što se vidjela u dolini, pobio sve Nijemce, zarobio bateriju, i - zaspao zajedno s Vujom. Spavao je sve dok su granate fijukale iznad njih, a probudio se čim su prestale.

Neobična, neprijatna tišina zavlada u šumi. S pucnjavom kao da je nekako bilo sigurnije.

A u toj neprijatnoj tišini začu se još neprijatnije lupkanje kuhinjskog kazana i zveckanje porcija i kašika.

A kad se i to svrši, nad njima zašušta šuma, jedan mlad, veseo glas nešto zatralala, a onda se ču zvižduk, prekidan valjda skokovima preko vrzina, i sve bliže, očito ide ravno na njih, ne znajući da koga ima u šumi.

Uzmuvaše se, neki htjedoše da se sklone, neki podigoše automate, ali ih komandir rukama i izdreljenim očima prikova za zemlju, grozničavo razmišljajući šta da radi.

A kad Ešo pogleda u njega, izmijenjen u licu, suženih očiju što su bljeskale hladno, blijedih stisnutih usana, klimnu glavom.

Ešo otpuza kroz grmlje, pa se uspravi iza guste lijeske, ne dišući.

Nijemac je prilazio bezbrižno, neprestano zviždućući, i smrt ga zateče iznenada, udaren nožem, pade ne jeknuvši.

Odahnuše.

Nijemac je ležao pred njima ničice, a krv mu je tekla iz rana.

Okrenuše ga, bio je mlad, dječak gotovo, s pahuljastim maljama na licu što je naglo žutjelo, plavih dječjih očiju ukočenih i prestravljenih.

- Zelenbać - reče Ešo namršten, i sjede nekoliko koraka dalje. Gledao je ubijenog. Bio je već mrtav, a krv se još cijedila niz vlažno lišće.

Ustali su i udaljili se od njega. Smetao im je. Bili su zabrinuti da li će Nijemci tražiti svog druga, i čekali osluškujući. Ali se ništa nije micalo, niko ga nije tražio, i uskoro granate opet počеше da lete u dolinu, vježba se nastavila bez mladića, koji je mrtav ležao pod lijeskom.

Ešo se diže i ode do njega, prekopa ga, i vrati se s legitimacijama, pismima, fotografijama, objavama i uvjerenjima, svim onim što je mladića podsjećalo na kuću i vezivalo za vojnički život koji nije bio dug.

Đak prevede, znao je nešto njemački, mladić je tek mjesec dana u vojsci, a nedavno dodijeljen jednoj brdskoj bateriji Trinaeste SS divizije, student je montanistike, otac, bankovni činovnik, već mu je pisao, valjda odmah kad je sjeo na voz, pismo je dugo, smiješno za tuđe oči zbog pretjerane nježnosti i briga kojima je očevo srce ispunjeno do vrha. Mladić ga je čuvao u novinskom omotu, i često ga čitao, kako je izgledalo po hartiji. U pismu je bila majčina slika s posvetom: Bog će dati da uskoro pobijedite, i da se vratiš svojoj majci koja te iznad svega voli. A na slici stara gospođa, lijepa, bjelokosa, nasmiješena, toplih i pametnih očiju. Čudno da je mogla napisati takvu glupost.

- E, bogme, gospodo, neće pobijediti, a ni on ti se neće vratiti - reče Ešo, prevrćući sliku. Pa je ostavi pored sebe i ućuta.

Odlazio je do ubijenog mladića nekoliko puta i stajao nad njim, gledajući ga. Vraćajući se, govorio bi o drugim stvarima, ali se osvrtao na leš pod lijeskom.

- On plati za druge - reče jednom, osmjehnuvši se kiselo. - A nije ni pušku ispalio.

Ali kao da se naljuti na sebe, dodade grubo:

- Bio bi kao i drugi. Brzo nauče da ubijaju.

A kad komandir naredi da se polako krene kroz šumu, jer će Nijemci sigurno potražiti mladića, Ešo još jednom ode do ubijenog mladića, spusti mu na prsa pisma i slike, i pođe za drugovima.

[1950.]

OLUJNA NOĆ

Dugo je o toj noći, docnije, mislio kao o olujnoj. A nije bila olujna, već tiha, topla, zvjezdana, avgustovska. I ni po čemu nije izgledalo da bi se baš te noći moglo desiti nešto naročito. Pogotovu što se kod njih nikad nije dešavalo ništa naročito.

Kao i obično, Cerić je došao kući iz kafane u prvi mrak. Zapravo, topli i ljubičasti sumrak ga je zatekao na ulici, mislio je da je dobro pokazati se kao dobronamjieran šetač koji ne žuri, svakome gleda mirno u oči, nije sumnjiv ni po čemu, čak ne mijenja ni mirnodopske navike. Prilično su ga uznemirila glupa a možda i neistinita pričanja u kafani o hapšenjima, zatvorima, ubistvima, i mada sve to nije imalo nikakve veze s njim, želio je da pokaže svoju lojalnost ovim predvečernjim šetanjem, neka se vidi da nije ogorčen, čak i da ne vjeruje u progone i ubistva.

Kad je došao kući, pokazao je glavom na pokrajnju sobu, pitajući za sina.

- Je li Zlatko došao?

Žena je preklopila naborane očne kapke:

- Čita.

Zvučalo je to kao pohvala sinu i sebi, kao odstranjivanje ma kakve sumnje: kod kuće je, naravno, gdje bi bio!

Cerić je skinuo cipele, navukao na noge olinjale papuče, obukao stare zakrpljene pantalone, i sjeo za kuhinjski sto.

Žena je stavila pred njega ostatke od ručka, i on je počeo marljivo da guta. A onda se sjetio:

- Jeste li vi večerali?

- Jesmo.

- Sigurno?

- Bože, kako si smiješan! Kako bih njega ostavila bez večere? A znaš da nikad neće da jede sam.

- Znam. Boji se da mi ne gladujemo radi njega.

- Srce mamino.
- Jeste li štogod razgovarali?
- Naravno da smo razgovarali!
- O čemu?

Ona se i dalje pravila važna.

- O mnogo čemu. Neće da studira.

- Zbilja?

- Tako kaže.

- Hoće li u službu?

- Mislim da hoće.

- Ne znam ima li smisla s maturom ići u službu. Želio bih da studira, medicinu ili tehniku.

- I ja sam mu to rekla, a i ti moraš da mu kažeš. Nekoliko godina bismo se pomučili, a onda bi sve bilo drukčije. Zamisli, doktor!

Žena je sjela, složila ruke u krilo, preko masne cicane haljine, i zavodnila očima:

- Doktor! Bože, kako bi to bilo divno!

- Da, da.

- Šta je imao doktor Kren kad je došao? Pa doktor Baćun? Pa Idrizović? Pa toliki drugi. Ništa. Po kofer uvezan kanapom, slušalicu i komad čageta. A eno sad, kuće, namještaj, život! Pa Baćun se oženio kneževski. Trokatnica u centru, i onoliki posjed u Polju. A njegova majka, znam je kad je veš prala po tuđim kućama, a sad šije haljine kod Baumanke. Ali i pravo je. Sa svojih deset nokata ga je izdržavala. Nije mu dala da s maturom ode u službu, pa da čitava života skapava.

- Da čitava života... šta?

- Skapava. Nikad kraj s krajem da sastavi.

- Na što misliš, draga moja? Je li to prigovor meni?

Zamirisalo je na svađu. Odavno je on nije nazivao dragom ako nije bio ljut. Zato se žena povukla.

- Oh, bože, šta ja tebi imam da prigovorim? Ali, zar ne misliš i ti tako? Eto, cijelog života se mučiš, pa šta imamo. Sutra ne znam šta ću za ručak, sapuna nemam da vam košulje operem, čarape su vam se toliko poderale da više ne znam kako ću ih okrpiti. A o sebi da i ne govorim, ja odavno ništa ne tražim, ništa meni ne treba, ja...

Bogzna šta bi ona sve rekla, šta bi mu sve predbacila, odričući se svega, da je srećom, nije zagušio plač. Tako se završila jedna nevolja a počela druga.

Ljutile su ga ženine suze i zato se suzdržavao koliko je mogao. Jer, kad bi pogriješio i pustio srdžbi na volju, ženin plač bi obično bivao dug, istrajan, obilan, sve dok on ne bi popustio, što je bilo najčešće, ili dok se njeno raspoloženje iznenadno ne bi promijenilo, bez ikakva razloga, bez prelaza, te bi mu se objesila o vrat i kvaseći mu košulju suzama prekoralava svoju pretjeranu osjetljivost kojom muči i njega i sebe.

- Marta, zar zaista misliš da treba da studira? I ovako jedva dušu održavamo, a šta bi bilo kad bi još studirao?

- Imala bih bar neku nadu.

- Pa kakva je to logika, Marta?

- Da ne umrem kao sirotinja, eto kakva!

Zajecala je tako visokim i neobičnim glasom, nastojeći da je sin ne čuje, da se on pobojavao kako će potrajati prilično dugo dok joj plač ne postane prirodan, pa tih, pa bezglasan. Zato je požurio da je smiri.

- Marta - rekao je što je mogao nježnije - Marta, zašto se kidaš bez razloga!

- Oh.

To je znak da žestina jenjava.

- Nisam mislio da kažem ništa rđavo.

- Znam da nisi. Ja sam preosjetljiva.

Počelo je kajanje.

- Tebi je najteže.

- Oh, mili moj.

To je mirenje.

Zadržavajući je da ne srne u pretjeranu nježnost, rekao je, suzdržavajući bijes:

- Marta, on neće da studira, i meni je rekao.

- Natjeraćemo ga.

Nije odgovorio.

- Reci da ćemo ga natjerati.

- Pokušaćemo.

- Pokušaj sada.

- Kasno je, Marta.

- Nije kasno. Budan je.

Nije mu bilo drago, volio je da sve u životu teče kako mora, bez njegova miješanja, ali nije imao snage da se suprotstavi ženi.

Između dva zla, ženinog plača i razgovora sa sinom, izabrao je manje. Uostalom, otac je i ima prava da se interesuje za njegov život.

Pokucao je i ušao u sobu.

Zlatko je još čitao.

- Ne spava ti se?

- Ne. Zašto?

- Onako. Da malo razgovaramo.

- O čemu?

- Bože moj, o čemu!

- Sjedi, oče.

Sjeo je i pomislio kako bi ovaj razgovor mogao biti presudan za Zlatkov život i za njihove međusobne odnose. Zato mora paziti šta govori i kako govori.

Počeo je s najboljim namjerama i na najgori način, o dužnostima i obavezama prema svemu i svačemu, smišljajući skup načela pogodnih za čovjeka koji će imati ugled i značaj u životu. A bilo je to i pokazivanje vlastitih mogućnosti. Pred tobom je važan izbor, rekao je nepotrebno, kao da to mladić nije znao. I od toga ti zavisi sve u životu. Dobro je što si pametan, ali to nije najvažnije, vjeruj mi. I ja sam bio pametan, pa sam ostao pisar. Ni sposobnost nije najvažnija, ni rad, ni zalaganje. Najvažnije je sigurnost. A sigurnost možeš imati ako stekneš pravo na nju. Najbolje diplomom. Ali i izbor posla je važan. Najbolji je onaj koji izaziva poštovanje, rijedak i dobro plaćen. I što nezavisniji. Kao doktor, inženjer, advokat. Radiš svoj posao i niko ti ništa ne može.

Poslije tog dosadnog uvoda, koji je mladića neodoljivo podsjetio na školu, rekao je da majka i on misle kako bi bilo najbolje da Zlatko studira medicinu ili tehniku, možda montanistiku. Ali mu je odmah otkrio i sve teškoće s kojima će morati da se bore. Jer, njegova budućnost im je važnija od svega, ali obaveze koje preuzimaju sad kad je završio gimnaziju, nisu manje nego još veće, i ne samo zato što je rat i što je oskudica, već što je studiranje skupo i iziskuje mnogo lišavanja. On ništa drugo ne želi nego da mu sin bude

ugledna ličnost, ali se boji da će mu studiranje u ovim uslovima biti suviše teško, a možda mu neće biti ni ugodno da od roditelja prima tolike žrtve. Ali ako on to samo želi, neka se ne osvrće na njih, oni će sve podnijeti radi njega.

Bilo je to zamorno i zapetljano nagovaranje i odbijanje, iskreno opravdavanje zbog teškoća koje su jače od njegovih želja. I žaljenje zbog svega što se u životu ne može postići. Ali, više od svega, a stidio se i skrivao oči radi toga, bilo je to nastojanje da se mladić sam odrekne skupog studiranja.

Mladić je to i učinio!

- Neću na studije - rekao je, mirno saslušavši očevo mucanje, postidjen njegovim tužnim licemerjem. Ništa mu nije zamjerao, znao je kako žive teško.

Otac je samo to želio, ali je sad iskreno požalio zbog te sinovljeve odluke. Zar će ostati pisar, kao i on.

- Majci će biti žao.

- Razgovarao sam s njom.

- Možda bi mogao uzeti lakši studij, pravo, recimo, pa da studiraš vanredno.

- Neću studirati, oče.

Osjetljiv je i ponosan, možda je naslutio njegovu skrivenu želju, ali, bog mu je svjedok, pristao bi na sve što mladić odluči, makar mu bilo i teže nego sad.

A možda je htio da im pomogne, zna kako žive sirotinjski.

- Misliš li možda u službu?

- Neću ni u službu.

- Zašto?

- Reći ću ti, da ne bismo o tome više razgovarali. Zato što je rat, zato što je u zemlji neprijatelj. Potrpi me još malo, valjda će se sve nekako riješiti.

Ah, to je! Dakle, to je!

Soba se okrenula oko njega. Zar to? Zar tako?

- Šta to govoriš, sine! Šta se tebe tiče rat?

- Molim te, razgovaraćemo poslije. Umoran sam.

Večeras nije ni za kakav razgovor, a kamoli za ovakav.

Sjećao se, sa stidom i mukom, današnjeg dana...

... Travna dolina Malinovca, rječica i vrbak. Sunce i mir. Sneno grgoljenje lijene vode. Na njoj odsjevi sunca, kao bijele vatre.

U dolini je tišina, cvrčak je objavljuje.

Leži, glava mu je na zemlji. Čuje korake. Čiji su koraci u ovoj pustoši? Oči su mu zatvorene, sunce ih grije kroz modre i crvene kapke, teško mu je da ih otvori.

A kad ih je otvorio i pogledao, vidio je dvojicu ustaša, približavaju mu se, s puškama na ramenu.

Zatvorio je oči, čeka da prođu. Nemiran je. Nema razloga, ali je nemiran. Suviše je zla čuo o njima.

Znao je, bilo bi bolje da ustane i sjedne, da im se možda i osmijehne, kao lijen, dobronamjeren besposličar. Ali, ne! Umro bi zbog tog osmijeha. I nije se digao.

Prolaze.

- Ne, ne prolaze. Stali su.

- Šta radiš tu?

- Sunčam se.

Gledaju ga sumnjičavo.

Sjeo je, uznemiren. Pred očima su mu crveni kolutovi. Ne vidi ih dobro.

- Imaš li kakve isprave?

Pružio im je đaćku knjižicu.

- Zlatko Cerić? Đak?

- Abiturijent.

- Šta je to?

- Završio sam gimnaziju.

- I sad se izležavaš. Zašto nisi u vojsci?

- Pluća su mi slaba.

- I tako, ništa ne radiš!

Prijekorno i sažaljivo je mahao glavom.

- Pa ti daj tolike pare za školovanje! Da bi postao bitanga! Šta se ljutiš, mladiću! Da vam nije krivo, moliću fino!

Mještanim je, krojač do rata.

Gledao ih je kako odlaze, i bilo mu je krivo na sebe. Ustaša ga je bezobzirno vrijeđao, i on se zaista naljutio. Pa ipak je ljubazno odgovarao. Iz kukavičluka. Samo, šta je trebalo da uradi? Da natovari sebi onog idiota na vrat. Glupost! Njega je moguće samo

prezirati. Ali u ovom času ga nije prezirao. Znao je to dobro. U njemu je uzavrela krv, zbog drskih riječi, i odmah se smirio, zbog straha da ga ne izazove.

Na okuki male rijeke bio je ciganski logor. Kolija, učustečeni konji, postelje pod kolima, psi vezani za srčanice. Volio je te nemirne skitače čiji je život stalna privremenost.

Sad miruju. Utišali su se pod kolima i u kolima, ćute. Nekad su ih se malo ticali drugi ljudi. Sad ih se tiču. Počeli su da ih vode u logore.

Ustaše idu prema njima. Krojač je viknuo nešto što on nije razumio, i nekoliko Cigana mu je prišlo povijenih pleća. Kao išibani psi. Jedan od njih, mlad i visok, trkom se vratio kolima, i donio dvije violine. Za njim su došle dvije mlade Ciganke, u šarenim bluzama i dugim šarenim suknjama. Bose. Kose su im crne. Ne vidi to, ali zna. Volio je da vidi tu crnu kosu. I hod im je volio, ovaj isti kojim prilaze ustašama, lelujav, kao u igri.

Cigani udešavaju ćemaneta, počinju da sviraju. Sigurno se mnogo trude, pokušavaju da učine čudo, žele da odobrovolje ljude s puškama. Misle na ustaški logor, boje se smrti.

Krojač stoji pred njima, raskrečen. Gleda u Ciganke. Onda jednu pozove prstom i nešto joj kaže. Ona gleda u njega, gleda u Cigane, dugo ćuti, i polazi za njim u grmlje. Cigani ostaju na istom mjestu, sviraju. Jedan od njih je otac, ili brat, ili vjerenik. Obećala mu se sinoć kraj rijeke i pjevala mu o ljubavi i skitanju. Cigani ne gledaju u grmlje, sviraju. Sviraju pogrešno. Pogureni. Misle na logor, boje se smrti.

Plače li ona ili će plakati poslije?

Guši ga nejasan cilik ćemaneta. Zašto sviraju? Zašto ga ne ubiju, kočevima, sjekirama, prstima stisnutim oko vrata.

Uši je poklopio dlanovima da ne čuje tužnu svirku, i da ne misli kako je ponižavajući strah od smrti.

Nije htio da pogleda. Znao je, krojač će izaći iz grmlja, djevojka neće smijeti, od stida. Sutra će Cigane otjerati u logor.

Boško će uskoro stići, dogovorili su se. Znao je o čemu će govoriti, i znao je da će pristati. Pristaće! Kako bi se inače mogao nazvati čovjekom. Osjećao je, doduše, strah pred tim novim što ga je čekalo, ali mu se neće prepustiti, suviše je ponižavajuće. I dosta je pobune samo u mislima...

A otac mu govorio o studiranju i službi!

Cerić se vratio od sina zbunjen, ojađen, uplašen, ali ga je na tom kratkom putu od jedne do druge sobe, preko uskog hodnika, utješila misao da niko, pa ni njegov sin, neće sebi učiniti zlo bez ikakva razloga. A on nikakva razloga nije imao, zaista. Voljeli su ga, pazili, otkidali od usta da bi on imao, slušali kako diše, na prstima išli kad spava, puštali da čini šta hoće. Ne, neće, i ne može ih uvrijediti. Suviše je dobar da bi bio bezobziran i prema kome, a pogotovu prema roditeljima. Možda je ono što je rekao samo prazna riječ, kazana u ljutini, bogzna zbog čega, zbog djevojke, zbog drugova, zbog majke. Zbog njega sigurno nije. A nije htio ni da zamišlja šta bi moglo da bude osim prazne riječi.

- Šta je rekao? - upitala je žena radoznalo.

- Kaže da je tebi sve povjerio. Izgleda da si mu ti bliža.

- Sinovi se radije povjeravaju majkama - rekla je ponosno, ne primijetivši da je on skida s vrata tom pohvalom. Nije htio da joj otkrije ono što se desilo između njega i sina. Uplašila bi se, možda bez potrebe. A ne bi tačno znao ni šta da kaže.

Suviše je zaprepašten.

Valjda mu nikakva ludost neće pasti na um!

Žena je ustala i zatvorila prozore oblijepljene plavom hartijom, jer je policijski čas prošao, i sjela da krpi njegove duge gaće.

Razmišljala je o sutrašnjem danu.

- Da prodam sutra štogod? Ja mislim, onaj stolnjak.

- Možeš.

U miru koji je vješto izvojevao, čitao je novine i olako primao ženine prijedloge o kućnim poslovima. Ona je najbolje znala šta treba učiniti. Ovako, s novinama, najlakše ga je hvatao drijemež, ali sad je neugodno budan. I uznemiren. Ne razumije ni ono što čita. Šta se njega tiče što je neprijatelj u zemlji! I šta će se to nekako riješiti? Na što je mislio? Da se rat završi? Ili? Ah, ne, ne! Možda je ogorčen, ljudi svašta pričaju, a on je pošten i osjetljiv, ali sigurno neće učiniti nikakvu glupost. Oh, bože, neće, valjda!

Tada je neko pokucao na vrata, tiho, kao jagodicama prstiju.

Njih dvoje su se pogledali. Ko može biti u ovo doba?

Kucanje se ponovilo, i opet tiho, ali učestanije.

Žena je pošla prema vratima.

- Ko je? - upitala je obazrivo.

- Otvorite.

Glas je prigušen, nepoznat. Ali nije prijeteći.

Okrenula je ključ i otvorila vrata.

- Mogu li da uđem?

Prije nego što je odgovorila, ušao je u sobu.

Advokat Katan!

Nikad im do ove večeri nije ušao u stan. Ni poslije. Stanovao je u istoj kući, na prvom spratu, sa ženom i sinom. Ponekad su se susretali, učtivo pozdravljali, ponekad bi i ljubaznu riječ rekao ili se našalio u prolazu, bio je vedar i jednostavan čovjek. Nekoliko puta je zamolio Cerića da mu svrši nešto u uredu i pošteno platio za uslugu. Drugih veza nisu imali. Katan je bio advokat, uvažena ličnost, a Cerić pisar desete grupe, uboga sirotinja. Katan je stanovao u velikom luksuznom stanu, na prvom spratu, Cerići na mansardi. A ta razdaljina može da bude ista kao od pola do ekvatora.

Ali, eto, sad im je došao u stan, i zbunio ih.

Ostao je nekoliko minuta samo, i otišao. Nisu ga više nikad vidjeli. I niko ga više nije vidio. Ali ga nisu zaboravili. U mislima su ga često vidjeli kako stoji nasred njihove siromašne kuhinje, u lakom kućnom kaputu, svilom postavljenom, u mekim safijanskim cipelama, s prstenjem na rukama, njegovan i uredan kao uvijek, pa opet drukčiji nego što su ga poznavali. Smršao je. Lice mu je bez svježine, ispod očiju su se pojavile kesice, vrat se smežurao, očni kapci otežali, lice se izmreškalo borama. Iz njihovih plitkih udoljica virila je briga. Smiješio se. A bolje bi bilo da se nije smiješio. U tom žalosnom osmijehu, bez vedrine i života, skrivala se uznemirenost. Znali su zašto. A nisu ga požalili.

Ne zato što nije bio za žaljenje. Ili što nisu mogli požaliti čovjeka u nevolji. Već što su mislili na sebe.

Pokušao je da ih umiri:

- Niko me nije vidio.

Nekad je kraj ulaznih vrata stajala velika ploča: Dr Daniel Katan. Nijemci su je skinuli. Ali stan su mu ostavili. Samo je na rukavu morao da nosi žutu traku. I ulice je meo s ostalim Jevrejima. U to ružno vrijeme Cerić ga je pozdravljao samo na stepeništu, osvrćući se da ga ko ne vidi. Najčudnije je da je upravo tada želio da s njim

porazgovara ljudski, od srca, zato što je bio obilježen trakom, zato što su ga ponižavali, zato što je meo ulice. Ali nije smio, zato što je obilježen trakom, zato što su ga ponižavali, zato što je meo ulice. Bojao se.

A sad mu je u stanu.

Osluškiavao je: čuje li se štogod na stubištu? Ne, ništa se ne čuje. A opet je nemiran.

Tiho i sabrano, ne žureći ali ne gubeći vrijeme, umirujući ih i moleći, advokat Katan im je objasnio zašto je došao. On zna da je to nezgodno, ali niko ne zna da je došao u njihov stan. Zna da su oni dobri i pošteni ljudi i sigurno će mu učiniti uslugu koja za njih, nada se, neće biti teška. Ne, ne, neka se ne boje, ne traži on ništa naročito ni opasno. Vjerovatno će njega i njegove odvesti u logor (Cerić je učinio pokret kao da ne vjeruje), to je gotovo sigurno. Koliko će to zatočenje trajati, nekoliko mjeseci, možda i godinu dana, i šta se sve može desiti, niko ne može znati. Ali se on nada da će biti bolje nego što mnogi misle. I, eto, pretpostavimo da oni jednog dana izađu iz logora. Valja živjeti. A od čega? Zasad ne dozvoljavaju da se mnogo nosi sa sobom u logor. I ono što se ponese, oduzimaju. On to razumije, možda će to vratiti jednom, rat je, nesređeno stanje, a možda i neće, svakakvih ljudi ima, a i najbolje je da čovjek pomogne sam sebi, ako može i ako ima dobrih ljudi koji hoće da mu se nađu u nevolji. Ako njima nije teško, on bi sklonio kod njih neke stvari, ni opljačkane ni na nepošten način stečene, ostavio bi im na obraz i na dušu, da on i njegovi nađu kad i ako se vrate. To moli radi prijateljstva, ali ako se ne bi ljutili, dao bi im mali poklon, više kao sjećanje na njihovu dobrotu nego kao naknadu za uslugu koju će mu učiniti. A i bolje je da koristi prijatelj nego da raznesu nepoznati ljudi.

Marta je počela tiho da plače, a Cerić je ćutao i razmišljao. Jadno je, doduše, bilo to razmišljanje: da, ne, policija može saznati, opasno je, jadni ljudi, za to se ide u zatvor, a dobro bi bilo...

Žena je šmrcala, gledala u njega i u advokata, sasvim zbunjena.

Katan ih je umirivao:

- Niko ne može znati osim nas. Ja kazati neću. Vi kazati nećete.

Cerić se pokolebao. Još je oklijevao, ali Katan nije popuštao:

- Najbolje bi bilo da gospođa Cerić pođe u moj stan. Malo poslije mene. Šta velite?

- Ni sâm ne znam.

- Najbolje je tako. Hvala vam. Znao sam da nećete odbiti. Pa, da se oprostimo. Biće najpametnije da se poslije ovog više ne viđamo.

Šta je Cerić mogao da učini? Pristao je, jer Katan više nije molio, nije od njega tražio da odluči. Sam je odlučio. A možda sve to i nije tako strašno. Niko ne mora znati.

Oprostili su se zbunjeno. Cerić nije znao šta da mu kaže na rastanku. Nije mogao da mu poželi srećan put, ni da ga tješi ili razuvjerava. Ni da mu želi dug život i skori povratak. Sve bi bilo neumjesno. Zato mu je bez riječi drmusao meku, labavu ruku, sve dok je Katan nije izvukao. A onda je bilo krajnje vrijeme da ode, jer je glupo i neprijatno stajati tako i gledati se u oči.

Cerić je žalio tog čovjeka. Jadnik, ako se ne vrati?

Katan je htio još nešto da kaže. I rekao je.

- Ako se ne vratimo...

Rekao je to bodro, poslovno, kao da je to jedna između mnogih mogućnosti.

- ... moja sestra se sa sinom sklonila u Italiju. Znaete je. Tea Hager. Predaćete njoj.

Cerićka je opet zaplakala.

- Oh, bože moj, bože moj - uzdisala je potresena. Zaista potresena. Činilo joj se da ovaj čovjek drži nadgrobno slovo sam sebi. Stao je nad raku, zdrav i čitav, oprostio se i čeka da legne. Nikad joj slična misao nije ranije dolazila na um, a sad je poražena njome.

Otišla je za advokatom minut-dva docnije, pošto se brzo i nervozno prekrstila, i rastreseno mahnula glavom mužu, koji joj je, bez ikakve potrebe, preporučivao da pripazi.

Cerić je napregnuto osluškivao uz vrata. Ništa nije čuo, jer se žena stopila s mrakom gluhog stubišta nečujno kao šišmiš. Samo da je ko ne vidi, mislio je smeteno. Ni o čemu više. Ni da li je dobro ili rđavo, da li je opasno ili bezopasno. Samo da je ko ne vidi! U ovom ratnom metežu ljudi su se prozlili, pokvarili. Samo da je ko ne vidi.

Odškrinuo je vrata Zlatkove sobe.

Mladić je ležao u krevetu, s knjigom na prsima, rastreseno zagledan u plafon. Slabo svjetlo lampe osvjetljavalo mu je dugo mršavo lice. Kad je vidio oca, brzo je dohvatio knjigu i počeo da čita.

Cerić je primjetio taj pokret kojim se krio od njega. Zaboljelo ga je to.

- Još ne spavaš?
- Čitaću još malo.
- Izgledaš mi blijed. Jesi li zdrav?

Bilo je strepnje i ustručavanja u njegovu glasu. I ljubavi. I straha da ga ne uznemiri i ne naljuti. I žaljenja zbog njegova odvajanja. I želje da mu se približi i premosti daljine koje su između njih postajale sve veće. I straha da ne vidi kad Marta dođe sa stvarima.

- Zdrav sam - rekao je sin. - Zašto pitaš?
- Legao si rano.
- Pospan sam. Ko je to dolazio?
- Bukvička. Došla nešto da pozajmi.
- Laku noć, tata.
- Laku noć, sine.

Mladić je odložio knjigu i ugasio svjetlo. A rekao je da će još čitati, pomislio je Cerić. Nestrpljiv je, žuri mu se da ostane sam. Nešto se pokvarilo među njima. A on je želio da postanu prijatelji. Nešto se pokvarilo. Ali šta? I kada?

Tiho je zatvorio vrata.

Zašto je ulazio?

Da mu kaže za Katana? Ili da se uvjeri je li štogod čuo? Ni sam nije znao. Možda je trebalo da mu kaže. Ali je osjećao da bi se mladić usprotivio, ili bi ćutao, puštajući oca da sam odluči. A on se već pomalo bojao tog njegovog prezrivo ćutanja. On se ne povjerava nikome niti želi da se ko njemu povjeri.

Prebacivši tako na sina krivicu zbog svoje laži, odgodio je da mu sve kaže sutra ili za koji dan. Nije ni pokušavao da objasni sebi to odgađanje. A znao je da postoji razlog za to, važan i stidan razlog, ali on nije htio o njemu da misli.

Samo da ženu niko ne vidi!

Niko je nije vidio. Ušla je tiho kako je i izašla, uzbuđena, noseći na rukama povelik denjak, zamotan u čaršaf.

- Zaključaj! - šapnula je tiho.
- Oči su joj sijale kao u groznici.
- Šta ima?
- Zaključaj!

Ušli su u svoju sobu i zaključali je, zbog Zlatka. Žena je odmotavala čaršaf drhtavim rukama.

- Šta ti je dao?

- Košulje tebi i Zlatku... veš... ima i za mene... tri čaršafa, šlifer s čipkom, potpuno nov, i... gdje je? Ah, tu je!

Iz čvora na marami izvadila je lijep prsten. Zlato i brilijanti!

- Prsten nam poklanjaju, a ovo da im sačuvamo.

U čaršafu su ležala tri manja ćilima i kartonska kutija za keks.

Cerić je uzeo prsten sa ženina dlana. Svoj prsten. Zlatna ringla mu je masivna, a brilijanti, užljebljeni u okvir kao paučina tanke zlatne žice, brizgaju crvenim i modrim odsjevima. Stavio ga je na srednjak. Stajao je labavo. Prsti koji su ga nosili ranije bili su deblji od njegovih. A ipak mu se učinilo da mu je ruka s prstenom ljepša.

- Prodaćemo ga - šapnula je žena.

- Da.

- Koliko vrijedi?

- Ne znam. Sigurno mnogo.

- Misliš?

- Vidjećemo.

Skinuo je prsten. Ruka je ostala pusta, sasvim obična.

- A tu, u kutiji?

U kartonskoj kutiji bilo je bogatstvo! Nikad toliko vrijednosti nisu vidjeli na jednom mjestu. Prstenje, naušnice, broševi, biser, dijademe, ženski sat s velikim zlatnim lancem... nisu se usudili da to dotaknu rukom, kao da će se opeći. Gledali su to čudo, ne susrećući se očima.

- Bilo im je skriveno u brašnu.

Ženin šapat kao da ga je probudio. Nelagodnost koja mu se sklopčala u srcu kad je vidio tolike dragocjenosti, odjednom se pretvorila u strah.

- Da li smo smjeli?

- Zašto?

- Ako se sazna?

- Zaboga, ne plaši me! Zašto smo onda uzeli?

- Desilo se nekako naglo. Nismo ni porazgovarali ni razmislili.

- Pa da vratim?

- Nezgodno je, uvrijedićemo ih. A i prsten je vrijedan.

- Košulje su gotovo potpuno nove.
- Ne znam šta da ti kažem. I njima bi učinili, i sebi pomogli... Gdje bi to sakrila?

- Pa, moglo bi se u ormar, među stare krpe. Ili u vreću s krompirom.

- Ne! Da, moglo bi.

Ali im se učinilo najzgodnije da nakit sklone u stari kuhinjski sanduk, među starudiju koja je tu godinama trunula, a niko je nije ni upotrebljavao ni bacao.

Čilime su složili na krevet ispod dušeka (uzalud je Marta pokušavala da se sjeti kako im je ime, nikad nije ni čula za takve nazive), i premoreni legli da spavaju.

Ali dugo nisu mogli zaspati. Nelagodnost i strah su otklonili kad su počeli računati. Šta bi mogli kupiti za prsten? A onda su svodili na ono što bi trebalo kupiti, pa na ono što je neophodno. Trebalo im je mnogo, i sve je neophodno. Čudno, kad su slobodno pogledali u sve rupe, zaprepastili su se koliko ih ima! Mora se nabaviti ogrev za zimu, pa Zlatku cipele, njoj haljina makar od najprostijeg porheta, brašno će nestati, to svi kažu, jorgani su se poderali, turšiju ni ove godine neće moći praviti, ali bez toga se može. Ni posuđe ne može nabaviti, iako već pozajmljuju u komšiluku. A tata i ovu zimu mora provesti u starom ibercigeru...

A onda bi jedno od njih diglo glavu.

- Šta je?

- Zar ni ti ne spavaš? Kao da nešto šuška oko vrata.

- Ja ne čujem. Sigurno ti se učinilo.

- Može biti. Sad se zaista ne čuje.

Ali se nisu smirivali. Plašila ih je noć, gluha i tiha. Koraci ulicom odjekivali su prijeteći. Ranije ih nikad nisu čuli, a sad im se činilo da skreću u njihovu kuću. Dah im je zastajao. Možda dolaze po Katanove? Ali ne, koraci su se udaljavali mrtvom ulicom, i oni su opet, svako za sebe, računali, računali, sve do novog šušnja, do dalekog pucanja, do šuma motora policijskog automobila, do novog nemira koji je dolazio kroz otvoren prozor iz tame.

Duga i teška im je bila ta noć.

Sutradan nije pogledao nakit. Ali je neprestano mislio na njega. Tu je! Znao je to po težini koju je osjećao u srcu. I po nespokoju. Kao

da je kartonska kutija bila bomba koja stalno prijeti eksplozijom, ili kao da je mogla vikati, sazvati komšiluk, alarmirati policiju.

Ne sjeća se da je ikad vidio toliko policajaca na ulici, i toliko sumnjivih ljudi podozriva pogleda, toliko ustaša i Nijemaca, kao tog dana. I zašto ga baš danas gledaju tako značajno?

Trudio se da izgleda što prirodniji, što bezbrižniji, ali je osjećao da mu to ne uspijeva. Strepnja ga obuzimala radi toga. Činilo mu se da mu je lice napregnuto, oči uznemirene, hod suviše brz. Ali kad je pošao sporije, pomislio je da će izgledati kao da je pritisnut brigom. Htio je da se sjeti kakvo mu je držanje bilo juče, ali nije mogao. Nije znao. Juče nije mislio o tome.

Danas je morao da misli. Silazeći niz stepenice, vidio je ustaše u Katanovom stanu.

Šta će biti kad ne nađu nakit? Prignječiće ga i on će sve kazati. I tad će doći po njega.

Ne, to je nemoguće. Neće reći, ni zbog sebe ni zbog njega. Iako... iako bi on najradije sve ono predao policiji, samo da se oslobodi straha. Ali kako da to učini? Zar ne bi odgovarao i zato što je uzeo stvari? I zar ne bi mogao da istrune u zatvoru a ne bi mogao dokazati da nema više od onoga što je dobio.

Nikad nije ovako obamirao od straha. Kao da će ga izdati, neprestano je pod kaput uvlačio puplinsku kragnu Katanove košulje. I bio najojađeniji čovjek u gradu.

Ne pamti kad je ujutro pio rakiju. A toga dana je ušao u krčmu i ispio dvodec ljute. Rani jutarnji gosti su dolazili i odlazili, on ih je vidio kao kroz maglu, nisu ga se ticali. A onda se uplašio: šta će o njemu pomisliti što u rano jutro pije rakiju? Nikad ne pije, a danas pije! Šta se to baš danas desilo da toliko izmijeni svoje navike? Eto, to će se pitati ljudi. Kud ga đavo navede da toliko skrene pažnju na sebe, i to baš danas!

Trgao ga je glas blizu vrata:

- Vode Katana!

Platio je rakiju, presječen tim glasom koji je objelodanjivao njegovu tajnu, pošao je prema ulici, nastojeći da ne žuri suviše. On to ide na posao, ne zanima ga doktor Katana! Zašto bi ga zanimalo? Smiješno!

Ili je možda neprirodno što ga ne zanima? Zar neće biti sumnjivo što sklanja pogled?

Gubio je glavu, nije znao kako da se ponaša.

Katanovi su išli ispred dvojice naoružanih ustaša, sredinom ulice. Sve troje u skijaškim odijelima, kao da idu na izlet u brda. Nosili su na sebi torbe i ćebad. Sve su, dakle, pripremili. Očekivali su. Koliko su mjeseci, dana, sati i minuta očekivali? Koliko su koraka odbrojali uz stepenice? Koliko su strahova preživjeli?

Da, pripremili su se. Onda ga neće izdati. Ili su ga već izdali?

Katan je išao mirno, smiješeći se ljudima koji su prolazili. Ili, ne na ljude. Jer, kao da ih nije vidio, iako ih je gledao. Smiješak mu se nije mijenjao, zaboravio ga je na usnama, možda i nesvjestan da se smiješi. Kao da ga je grč uhvatio.

Da li se nadaju? Cerić je želio da se nadaju.

Katanova žena je išla pognute glave, kao kroz šibe, a sin, jedanaestogodišnji dječak, bucmast i djetinjast, stalno je gledao na jednu i na drugu stranu ulice, kao da je nekoga tražio pogledom. Možda kolege iz svoga razreda?

Boje li se?

Izgleda da se boje. Sigurno se boje.

Cerića je ozarila nada. Boje se, uplašeni su, strahuju za život, oči ih izdaju, i kruto držanje, drven korak, mrtve ruke. Strahuju! Bojaće se da išta kažu, da im ne bi bilo još teže.

Ili... ili će možda reći, da bi olakšali svoj položaj? Onda je propao.

Ali ako već nisu rekli, sada neće, ukočeni su od straha, i ne misle na ono što je bilo sinoć. Jadni ljudi.

- Kud vodite te proklete Židove? Što ih ne pobijete odmah?

To je viknuo neko s trotoara, i Cerić je vidio samo Katanov zaboravljeni osmijeh upućen tom čovjeku što je tražio njegovu smrt. I dječakov pogled brzo prenesen na oca. „Hoće li skočiti ovi ljudi na nas?” pitao je taj uplašeni djetinji pogled. I: „Šta smo mi krivi” I: „Šta bi se onda desilo?”

Očev pogled ga nije ohrabrio. Dječak više nije smio da pogleda roditelje. Nisu mu više zaštita.

Jadni ljudi, ponavljao je neprestano tu zbunjenu misao.

Kad bi sad skočili na njih, ovi što viču i prijete, bilo bi to užasno. Kako mogu tako? Zar ne žale ni djecu? Užasnua se od ovog surovog uzvika koji je tražio smrt nevinih ljudi.

Kad bi sad skočili na njih, kad bi ih pobili, tu na ulici, ili u zatvoru, ili u logoru, to bi bilo pravo zvjerstvo.

Kad bi ih ubili, bože sačuvaj...

... sve što znaju, umrlo bi s njima.

Zastideo se i zacrvenio od te misli koja nije želja.

Jadni ljudi!

Prišao je kraju trotoara i gledao ih s leđa.

- Počelo je, hvala bogu!

- Da.

Kome je rekao to mrtvo i sramotno da?

Mršav, visok stas, povijena pleća, duge ruke s velikim crvenim šakama, ošišana kosa prosijeda na sljepoočnicama, sitne sive oči na seljačkom licu širokih jagodica.

Spustio je pogled. Na trotoaru čvrsto stoje ogromne cokule, iznad njih debele suknene pantalone.

- Svi će ovako.

- Da.

To je Dominik.

- Da li će Katana još ispitivati?

- Šta ga imaju ispitivati!

Cerić nije znao šta ga imaju ispitivati. Samo se boji.

Katanove su odveli u pokrajnju ulicu, prema policiji.

- Hoćemo li u ured?

- Da.

U uredu je sjedio rastresen. Znao je da sad ne smije ničim pasti u oči. Ničim! Mora voditi računa o svakoj svojoj riječi, o svakom koraku, o svakom pokretu.

Da li je dobro što je jutros skrenuo u krčmu? Možda je dobro, malo bećarski, kao da je sve u najboljem redu. A možda i nije, nikad tamo ne ide, moglo bi izgledati čudno.

Pa ono *da* kao odgovor Dominiku. Stvarno je glupo. Dominik to može shvatiti kao žaljenje, kao neslaganje, kao protest, *Da!* Liči na uzdah, tako će Dominik shvatiti, iako nije uzdisao.

Pritisnut mislima, nije primijetio kad je logornik ušao u kancelariju. I tek kad su ostali činovnici i pisari ustali sa svojih stolica, trgnuvši ga užurbanošću i bukom, podigao je glavu i odmah skočio kao uboden, naklonivši se duboko.

Kako mu se baš to moglo desiti! Svi će pomisliti da se pravio kako ga ne vidi, a ustao je kad drukčije nije mogao. A kad se sjetio da ga nije pozdravio ustaškim pozdravom, sledio se od straha. Nije to učinio namjerno, zaista nije, ali kako da to dokaže, kako da se opravda?

Bio je toliko zbunjen, ljut na samoga sebe, uplašen, utučen, da mu nije otvorio ni vrata šefove sobe, iako je bio najbliži.

Stajao je kao uzet, čekajući da logornik prođe. I tada... Ne, nije se prevario, nije mogao da se prevari. Logornik je zaustavio pogled na njemu. Čak je i zastao. Ili možda nije zastao, to ne zna. Ali se njegovih očiju sjeća. Bile su to vrele oči, s oštrim sjajem mokrog crnog kamena, oči koje miruju a izgledaju kao da skakuću, zbog palucavih odsjaja u zjenicama. Dva oka, dvije zastrašujuće prijete.

On ne zna koliko je sve to trajalo, možda samo sekund, ali kad je logornik ušao u šefovu sobu, a on sjeo za svoj sto, osjetio je kako ga obuzima težak zamor; a ispod pazuha mu je na rebra kapao hladan znoj. Buljio je u akta, i nije vidio slova već dva svjetlucava oka koja prijete. Zašto je gledao u njega tako dugo i tako značajno? Osjećao je muku u stomaku, kao od morske bolesti.

Njegova četiri druga, nagnuta nad svojim stolovima, marljivo su pisali, ne dižući oči sa spisa. Sve su vidjeli i kriju pogled od mene, mislio je utučeno. I vidjeli su kako je logornik gledao u njega. Zašto?

O čemu logornik govori šefu? Ako govore o njemu, šef će ga pozvati.

Ali šef ga nije pozivao. Odlučio je da uđe sam, da prekrati mučno iščekivanje. Ostavio je neki nevažan akt na šefov sto i upitao, uslužno, da li možda gospoda žele kafiću. Da, rekao je šef, ne pogledavši ga. A onda ga je zovnuo kad je već bio na vratima:

- Zovni mi Dominika!

On se držao za kvaku na vratima i gledao u šefa zbunjeno.

- Dominika, iz arhiva! Bogami, Ceriću, gledaš me tako kao da nikad nisi čuo za njega!

Zar je Dominik dojavio? Ako jest, zakleće se da nije mislio ništa rđavo. Šta se njega tiču Židovi!

Možda bi bilo dobro da kaže Dominiku: - Od jutrošnjeg razgovora s vama stalno mislim, zašto štedete te Židove? To je opasan elemenat!

Nije rekao, nije mogao. Suviše je gadno, suviše ga je stid samoga sebe, i lako bi se osjetilo da govori laž. Jer je iskreno žalio Jevreje, i boljelo ga je njihovo stradanje.

Ne može da bude toliko nizak i nepošten.

Dominik se vratio od šefa veseo.

- Premješten sam za šefa arhiva župskog redarstva. Gospodin logornik je tražio vješta i povjerljiva čovjeka - rekao je ponosno.

Odjednom se u njemu rascvjetao raskošan cvijet sujete. Izgledalo je da je istrunuo. A eto, nije. Sad je zvjerka u policiji koja je odlučivala o životu i smrti tolikih ljudi (više o smrti nego o životu), a to nije šala.

- Biću postavljen za činovnika.

- I zaslužio si - rekao je Cerić. Čestitam od sveg srca!

- Hvala. Samo, ne znam, bilo je toliko drugih...

Još je skroman. Po navici. A želio je i da čuje pohvalu.

- Koji drugi? Ko bi bio bolji od tebe na tom mjestu.

Dominik nije primjetio kako Cerić pretjeruje.

- Otići ćeš ti daleko.

- The.

- I hvala bogu. Na takvim mjestima treba nam sposobnih ljudi. Ima još dosta da se uradi.

- Daaaa.

- Baš jutros gledam, vode neke Židove, i mislim: ne treba imati sentimentalnosti kad je država u pitanju.

Eto, rekao je! Gadno je, ali korisno. Stidjeće se docnije.

Ali nije uspio da odgodi stid. Zgadio se sam sebi. I rastužio. Čak ni užinu nije pojeo, a to mu se u trideset godina službe desilo svega dva puta. Prije pet godina, kad mu je sin bio bolestan od zapaljenja pluća, i danas.

Zašto je rekao tu gadost? Iz straha? Da se zaogrne surovom lojalnošću? Da odobrovolji čovjeka koji bi mu mogao biti koristan? Možda. Ali, jesu li to svi razlozi?

Sjetio se, kad je onaj čovjek na ulici viknuo da se Židovi pobiju odmah, on je pomislio kako Katan u tom slučaju ne bi mogao ništa reći o kartonskoj kutiji. To nije bila želja, bog mu je svjedok. Kako bi tako nešto mogao poželjeti nevinim ljudima!

Ali, zar nije zametak želje, sjeme strašne misli koja se javila nesvjesno, protiv svih moralnih skrupula koje je priznavao cijelog života?

Nije istina! - odbacio je tu mogućnost, uplašen. Ali je osjećao da joj ne smije otvoreno pogledati u oči.

Oh, bože! - uzdisao je tužno.

Jadni ljudi. Možda ih nikad više neće vidjeti.

I šta onda da radi s onolikim nakitom?

Oh, bože veliki.

Samo da Zlatko ne sazna...

[1950.]

OKUČANSKI MUHTAR

Pokriven kukuljicom od kostrijetne vreće, zguren na pokislom sijenu, Huso Gogo, muhtar sela Okuke, ušao je na svojim taljigama u Zloselo ne žureći i ne podstičući dorata koji se lijeno vukao provaljenom džadom punom žitkog blata i žutih bara.

Zloselo ga je dočekalo mrko, mrzovoljno kao i uvijek, prijeteći sa dva svoja velika bunkera na visovima, spremno na kavgu s cijelim svijetom, još odbojnije i mračnije zbog natmurene planine što se nadvijala nad njim.

Izašavši na poljanicu iz sokačića, stiješnjenog visokim tarabama, Huso se iznenadi: pred velikom kućom hadžije Durića, komandanta gunjanske legije, stajao je dug njemački automobil sa dvanaest sjedišta, pokriven platnenim krovom. Oko automobila hodali su Nijemci u kišnim kabanicama.

„Bogme, ode hadžija daleko”, klimnu Huso glavom. „Nijemci mu na noge dolaze.”

Potjera dorata preko mokre poljanice, raskvašene kišom, zaobiđe automobil i zaustavi taljige pred stajom, pa siđe s kola, otrese ukočene noge, ljubazno pozdravi Nijemce, koji ga i ne pogledaše, pa priđe stražaru-legionaru pred hadžinim vratima.

Pogleda ga tobože zadivljeno.

Od vojničkih stvari, na njemu su samo puška i fišeklije preko zelenog lovačkog kaputa, hubertusa, sve ostalo, prijesni razgaženi opanci, bijele lanene gaće s velikim turom, zgužvan fes s kojeg se niz mršavo lice i dugi nos cijedila crvena boja, bilo je domaće, gunjansko, obično, jedno i žalosno.

Na razgrađenoj ledini između kuća vježbalo je petnaestak legionara, okretali se udesno, ulijevo, postrojavali se u front u pokretu, bacali pušku na rame i k nozi, nespretno, neujednačeno, svaki za svoj račun, jedva izvlačeći noge iz raskvašene ledine i saginjući se da navuku spale opanke, ali nisu prestajali da vježbaju,

očito radi Nijemaca kojima je trebalo pokazati da ovdje vlada vojnički duh.

- Ima li hadžiefendije, Mujkane? - prijateljski upita Huso stražara.

- Halt! Curik! - naroguši se Mujkan i preko oka pogleda Nijemce, a oni su stajali oko auta ili ležali na prostranim sjedištima i pili hadžinu rakiju, razgovarajući među sobom i smijući se nimalo ratničkom izgledu gunjanskih legionara.

- E curikno bih ja, moj Mujkane - osmjehnu se Huso umiljato - znam ja šta je vojnički red i služba, ali mi valja do hadžiefendije. Poručio mi da dođem, ni časa da ne časim.

- Hadžiefendija je u poslu - diže Mujkan obrvu i glavom pokaza prema hadžinim prozorima.

- E pa, neka, pričekacu ja. A to su sigurno došle neke njemačke glavešine?

- Krupne! - kresnu stražar, mrdnuvši dugim kukastim nosom, a kad vidje da se jedan Nijemac okrenuo, ukruti se i službeno grmnu:

- A sad, odbij!

- Hajde, odbiću - odgovori Huso pomirljivo.

- A vijećaju li dugo? Hoće li skoro svršiti?

- Ništa ne smijem da kažem.

Huso se odobrovolji:

- E, to mi se, brate, sviđa, ama, pravi vojnik, ko da su te u Berlinu muštrali. Blago hadžiefendiji kad ga takvi čuvaju, to ti ja kažem.

I bez ljutnje pođe taljigama, izvuče malo sijena i baci pred dorata. Nije smio da priđe Nijemcima, jer je o njima čuo samo zlo, a zaboravio je i ono malo njemačkih riječi što je naučio u austrijskoj vojsci, i do boga je požalio što će propustiti takvu priliku, jer je volio sve da vidi i čuje, da sa svakim popriča, smatrajući da je bog dao čovjeku jezik da se njime služi, a ne da mu besposlen leži u ustima, pa se leđima naslonio na taljige, zapalio podebelu cigaru, i slušao kako preko poljanice, iz mekteba, dopiru glasovi jednog voda zelenokadrovske vojske.

O moj nožu krvavije kora,
neko noćas poginuti mora,

pjevali su vojnici iz sveg glasa i od sveg srca. A jedna krupna, strašna glasina, trepereći od uzbuđenja i zanosa, nadjačala je sve ostale:

Aoj moja sikirice mala,
kome li ćeš doprijet do rebara.

Čudeći se kako ta pjesma liči na zavijanje vukova što zimi u čoporima izlijeću iz Konjuha, i pitajući se ko je od koga učio, Huso je razvukao povelika usta, osmjehnuvši se žućkastim očima na stražara i s priznanjem zaklima glavom, kao da je htio da kaže: E, što je pjesma! Čovjek bi je gladan slušao.

Ali stražar ne stiže da kaže šta misli, jer se iza debelog zida od čerpiča začuše koraci niz drvene stepenice, i on se ukoči, isprsi, zateže novi žuti remen puške, promijesi blato mokrim opancima i zagleda se u nebo.

Uskomešaše se i Nijemci, a kad se na vratima pojavio njihov oficir, lupnuše petama svojih kratkih čizama i skloniše se u stranu, okrećući mu se licem.

Iza njemačkog oficira išao je domobranski bojnič u fesu, a za njim hadžija Durić.

Nijemac se osmjehnuo samo krajem tankih usana, bojnič je preveo, ponovivši osmijeh, a hadžija je tiho, sigurno odgovorio.

I mnogo će vremena proći, a Huso neće prežaliti ni zaboraviti što nije čuo njihov razgovor, što mu je izmaklo sve, ama baš sve, osim osmijeha, pogleda, pokreta, kojima će on, kad bude pričao svojim Okučanima, morati da doda riječi koje nije čuo. Zato je dobro otvorio oči i zapamtio svaku sitnicu koju je vidio.

Nijemac, u čistim lakanim čizmama, u sivoj kišnoj kabanici, pušio je cigaretu, držeći među dugim prstima hadžijin cigaraluk od ćilibara što ga je hadžija donio s Ćabe i čuvao u kutiji, na rafi, kao amajliju, a sad ga, eto, njemu poklonio. Osmjehivao se pokretom usana u stranu, a gledao hladno i strogo iza zlatnih cvikera, čuvajući razdaljinu između sebe i drugih.

Za hadžijinom rukom, što je pokazivala bunkere i planinsku kosu nad selom, okretao se samo upola, trenutak zadržavši pogled klimao bi glavom uzdržano, a onda je njegova ruka kružila dalje, mnogo dalje, iza natmurene planinske kose, preko gunjanskog polja i razmaknutih brda, pa se vraćala da potvrdi svoju i hadžijinu prisutnost, da nametne svoju misao a odbaci hadžijinu.

(Huso je to sebi rastumačio ovako: hadžija kaže da njegova vojska brani gunjanska sela od partizana, a Nijemac mu objašnjava da se ne treba držati samo svojih sela, već stvoriti širi front. A Huso je mislio da je najbolje sjediti kod kuće.)

Bojnik je prevodio, žesteci se pomalo kao i Nijemac, a hadžija je slušao miran, ni smeten ni uzbuđen, ni počašćen njegovom posjetom, ni uvrijeđen ledenom ljubaznošću. Sitan i mršav, obučen jednostavno i skromno, stajao je siguran pred izglancanim Nijemcem i bojnikom u kratkom kaputu i sivim čakširama, u grubim čizmama, gledao ih pažljivo crnim očima punim sjaja i vatre, ne ljuteći se zbog dugih bojničkih izlaganja kojima je obilato dopunjavao hadžijine škrte riječi, razvodnjavajući ih. Godilo mu je što su mu došli na noge, potrebna mu je njihova pomoć, ali ih je prezirao.

Tako je Huso zaključio iz onog što je vidio i što je o njima znao. „Ne mogu jedan bez drugoga, a drže se na cijeni da izvuku što više. A o naše kože se pogađaju.”

Pjesma iz mekteba je prestala. Zelenokadrovci u hubertusima i bijelim gaćama radoznalo su izvirivali, gledajući Nijemce. Na kaljavoj ledini vod je još vježbao, okretao se lijevo i desno, išao naprijed i natrag, kao da je navijen pa ostavljen i zaboravljen.

„I o vašu kožu se pogađaju”, mislio je Huso, dok su se hadžija i Nijemac srdačno opraštali.

A kad auto krenu, zaoravši točkovima po blatnoj zloselskoj poljani, hadžija je ostao na istom mjestu, skupljenih obrva, zamišljen, sve dok Nijemci nisu zašli u uski sokak, a onda se polako okrenuo i kao odsutan pogledao Husu.

- Došao si? - rekao je kao da se probudio.
- Došao sam, hadžiefendija.
- Hajdemo.

„Došao sam, a bolje da nisam”, mislio je Huso. „I kud baš sad da naiđem, u nevrijeme! Ja ću platiti što ga je Nijemac naljutio.”

Hadžija je pošao u kuću, a Huso za njim. Skinuli su obuću na verandi i ušli u svijetlu toplu sobu, zastrtu ćilimima i serdžadama, u kojoj su maloprije sjedili oficiri. Iza njih se još osjećao dim mnogih ispušenih cigareta, a na sećiji je ležao nov njemački automat šmajser, sigurno poklon hadžiji od Nijemaca.

- Sjedi! - ponudi ga hadžija, pa i sam sjede, prekrsti noge, i odmah izvadi duboku duhansku kutiju.

„Pušiš mnogo, jaranu”, pomisli Huso. „Nešto te teško skolilo.”

A hadžija je, čini se, bio negdje daleko od ove sobe i od Huse, kao da je i govorio i slušao po navici, usput, kao tuđim ustima i ušima. Dok je nemirnim prstima savijao cigaru, pogled mu je bio prikovan za šaru na ćilimu, i njegove riječi o ružnom vremenu i skoroj zimi kao da je čitao iz tih zapletenih vijuga.

Huso nije volio tu njegovu zamišljenost, tad bi mu lice postajalo tvrđe i surovije, usne bi se sastavile u tanku crtu, a sitno žućkasto lice s ispalim jagodicama izgledalo je čudno i strašno.

Huso se promeškolji na šećiji i ispod oka pogleda u hadžiju: volio bi da je tri konaka daleko od njega. Zna, nikakvo dobro ga ne očekuje.

S časa na čas hadžija je dizao glavu, osluškujući glasove i korake u drugoj sobi. Huso je znao da mu je sin nedavno ranjen u borbi s partizanima, i da otac strepi za njegov život. Zato pokuša da ga smekša s te strane.

- Kako ti je sin? - upita meko i saučesno. - Žao mi je, bogami, kao da je moj. Onakav mladić, u Gunji mu nema ravnog. Ma kakvoj Gunji!

- Dobro je - prekide ga hadžija suho, i Huso vidje da je nagraisao kad ga ni na tu meku ne uhvati.

Hadžija je davno prekinuo bakanje o vremenu, i sad su mu iz surovih očiju sijevale munje.

Uzdahnuvši, Huso se spremi da dočeka oluju.

A kad Hadžija poče da govori,
kad krenu da govori!

kao da mu je ledom trljao leđa, kao da ga je pelenom napajao, kao da je za grkljan držao!

Husi je samo toliko bilo lakše što je unaprijed znao da će mu se grad sručiti na glavu i, slušajući grmljavinu, mislio je sjetno kako ovo nije onaj hadžija od juče, koji se u Gunji otimao o vlast s nekakvim

pupavim majorom, već gunjanski gospodar, koji je istisnuo majora željna slave i poslao ga na front da tamo stiče ordene, i sad je sam, moćan, bezobziran, opijen vlašću koju su mu dali Nijemci i čaršinlije.

Huso se, doduše, nije predavao. Nalazio je hiljadu opravdanja što njegovu Okučani ne ulaze u rat, i štiteći sebe i Okuku, ljubazno je razvlačio velika usta, pokajnički klimao glavom, slažući se s hadžinim grdnjama, nemoćno šireći ruke, kao da je htio da kaže kako se veličina ne poštuje koliko bi trebalo, a opet i opet, slatkim i mudrim riječima dokazivao kako će Okuka listom poći za hadžijom (a ne prestajući da razbija glavu kako će se izvući).

Ali ga ne odobrovolji. Strašne hadžine oči iskosa su gledale u Husu, palile kao žeravice, vrtjele kao svrdlovi, i činilo se da sve vide, da zagledaju u samo dno srca. I pošto mu nabroji sve grijeha, i one koje je učinio i one koje je mislio da učini, reče mu, ne dižući glas, nižući riječi zaokružene i ljutite kao otrovne bobice (a mora se priznati da je istinu govorio):

- Rđavi ste ljudi vi Okučani. Svakom iskazujete poštovanje a nikog ne poštuje, mnogo govorite a malo kažete. Samo o sebi mislite, i najradije bi ogradili Okuku zidom i ostavili otvor da jedino korist može ući. Na riječima ste sve što je kome milo, a u srcu i na djelu samo Okučani, lukavi, sebezna, prevrtljivi, otvorene ruke kad primete, stisnute kad se od vas traži. Vi mislite da je rijeka Gunja saprala svu pamet niz cijelo gunjansko polje, i vama snijela, a tebi kao okučanskom stariješini najviše je dopalo. I svu tu silnu pamet vi biste upotrijebili na to da sačuvate Okuku, neka oko nje sve izgori, a ona da mirno drijema u svome mulju. Sva se Gunja digla na oružje, a vi se izvlačite!

A eto, baš to Huso nije mogao da dokaže nikome osim svojim Okučanima: zar je on kriv što je neko lud! I zar treba tražiti nevolju bez nevolje! Ali sad nije smio da kaže ništa od onoga što misli, jer malo ko voli čuti šta misliš, većini je dovoljno da se slažeš. A ne bi pomoglo ni da je ma šta rekao, jer je presuda pala:

- Sutra pošalji po oružje! Koliko imaš obveznika?
- Petnaestak.
- Nije petnaestak, već dvadeset četiri.
- Pa, tako.
- Nemoj da se igramo žmurke, muhtar. Mogao bi se pokajati.

- Kako god ti kažeš, hadžiefendija - pristao je Huso. - S tobom i u vatru i u vodu.

- Meni nisu potrebne riječi, muhtararu.

- Daćemo ti svoje srce.

Uzalud, jači je od njega u svemu, i u moći i u pameti. Valja se pokoriti.

Eto, tako je bilo u Zloselu, kod hadžije.

I sad se Huso vraća kući.

Iz tamnog niskog neba uporno sipi kiša, nevidljiva i nečujna, i natapa zemlju presićenu vlagom, pa se na ravnici stvaraju žute lokve, a iznad pustog polja plegla je runasta magla i sakrila okolna sela i zaseoke.

U toj pustoši Huso je mogao vidjeti kraj puta samo povaljene ograde, usamljeno tek olistalo drvo, jato čavaka iznad pokisle zemlje.

- Haj, haj ... - uzdiše Huso, zguren pod kukuljicom od kostrijetne vreće, osjećajući, s nekom ozlojeđenom ravnodušnošću, kako mu se mokre čakšire lijepe za stegna, a kroz vreću odavno je prokapala uporna kiša, i cijedi se niz vrat i niz leđa.

Ali, gore od kiše, njega jo mučio sutrašnji dan.

Godinama su Okučani živjeli lijepo s cijelim svijetom, od zla se branili vještinom, ugibali se da izbjegnu udarac, uzimali od boga i od ljudi što se moglo, davali manje nego što se tražilo a više nego što im je bilo po volji. I nikad ne tražeći osvetu već korist, ne braneći pravdu već sebe, više su se ljutili zbog štete nego zbog nepravde, više su govorili o poštenju nego što su u njega vjerovali, i čvrsto se držeći okučanske zemlje, samo su jezikom bili u oblacima. Sve su mogli razumjeti osim ludost.

A eto, sad ih onaj zloseljanski karandoloz goni da stanu pod barjak mržnje. Kuda? U propast. Drugog puta nema pod tim barjakom.

I šta da kaže svojim Okučanima. Doći će večeras, a možda već čekaju, sjediće oko njega čučeci na petama, polako će savijati cigare i slušati šta će da im kaže. Šta da im kaže? - Nisam mogao da izvrdam. Jači je. Prijeti. Nema nam drugog izlaska. Moramo u rat.

Kakav rat, muhtararu, pitaće.

Pa, rat, eto kakav. Sutra valja poslati po oružje.

Ma, kakvo oružje, ako boga znaš!

Oh, majko moja!

Odjednom, Huso zastade usred misli, i pretrnu.

Iz šume, što se kao oplaza pružala od planine do puta, ispade ljudska prilika i stade, čekajući. Kroz izmaglicu lice mu se nije vidjelo, ali se dobro vidjela puška o ramenu.

Eto ti jada!

Ali kad ga prepoznade, duboko odahnu.

Bio je to Okučanin, Osman Taletov, kome se Huso obradovao kao bratu rođenom, iako su se još koliko juče susretali kao stranci.

Danima je, sam i mučaljiv, taj čudak hodao planinom, odlazeći iz sela zorom a vraćajući se često u mrkli mrak, uvijek istih spečenih, zatvorenih usta, uvijek smrknuta lica surova izgleda, sve od onog dana kad mu Nijemci ubiše jedinca sina na kiseljačkom drumu. Nije kukao, ni kleo, ni prijetio zbog te nesreće, samo je postao čudak i počeo da lunja po planini.

Ponekad, zadovoljavajući nezasitu okučansku radoznalost, kratko i škrto bi ispričao o logama šumskih zvjerki, o teško dostupnim proplancima po kojima pasu srne, o tetrijebima u dubinama planinskih gustiša, ali je najčešće ćutao, i malo se družio s ljudima.

Huso nije vjerovao da Osman hoda za zvjerinjim tragom i za srnećim brabonjcima. Upitao ga je, doduše, je li štogod ulovio, ali ga nije zanimao odgovor, toliko mu se obradovao, toliko mu je srce zaigralo od veselja, toliko mu se mutni dan učinio lijep!

- Ulazi u kola! - viknu mu veselo. - A ja, bogami, mislim: šumnjak. Ispade na put, sam, puška o ramenu, gotovo, rekoh.

Osman se pope u kola i čučnu uz prečage.

- Pa šta si radio po ovakvom džehenemu kad nisi ništa ulovio?

- A, tako - objasni Osman šta je radio.

Huso mu pruži duhansku kutiju:

- Hajde, zapali!

Osman uze kutiju i poče da je kucka.

- A ja bio kod hadžije.

Osman diže oči.

- Hadžija veli: „Cijela Gunja se digla u borbu, a vi čekate. Nema više čekanja.”

Osman ni tad ništa ne reče, i Huso produži:

- Sutra moramo poslati po oružje. A, pravo da ti kažem, brinem se. Eto, sam reci: poslaću onog tunjavog Ahmeta samosama - koga bih drugog? - i on će natovariti u kola dvadeset četiri puške. Dvadeset i četiri puške i municiju, hej. A sve mislim kako će sam s tolikim puškama ovom pustolinom. Zamisli ti da partizani, slučajno, ispadnu pred kola iz šume. „Stoj, šta to voziš? Motke. A, motke! Daj te motke nama!” I sve ode. Tolika vrijednost. Samo, ode! Reci, molim te, zar ne mogu!

Osmanove sive oči gledale su mirno i sabrano.

„E, znam te ja, tico, za kakvim ti srndaćima po šumi hodaš”, pomisli Huso, i jedva se uzdrža da se glasno ne nasmije.

Ako bude malo sreće, i ako njemu nije vrana mozak popila, puščetine neće stići u Okuku.

[1951.]

ŠEST JASENIČKIH VOJVODA

Prvu godinu rata Jaseničani su proživjeli mirno.

Stari Mikailo Ilić se požali seljanima kako mu se pokvario radio, jedini u selu. A uveče, naslanjajući uho na kutiju, slušao vijesti iz svijeta. Nisu bile dobre. Svijet se zapalio.

Pa dobro što je svijet, to bi se izduralo, zapalila se i naša zemlja.

Mikailo je mislio da će ovaj rat biti kao i onaj prvi. Švabo će malo otimati, malo zatvarati, malo strijeljati i vješati, poneko će ostati i živ, samo valja biti pametan, i ne misliti da je junaštvo u razbijenoj glavi, proći će i te četiri godine, koliko rat obično traje, njemački sumareni će koknuti sijaset brodova, i morske ribe će se dobro ugojiti od ljudskog mesa, na zemlji će biti mrtvih koliko i živih, mirisaće na barut, na paljevinu, na zlo, izgledaće da je sudnji dan blizu, a onda će se sve smiriti, kad iz ljudi izduši ludost, i doći će pobjednici na bijelim konjima.

Ali je uskoro uvidio da ovaj rat nije kao onaj raniji. Doduše, rat je rat, ali ovo baš kao da se sam đavo umiješao. Došli Nijemci, pa dobro, bili jači i došli, i nametnuli svoj ljuti zakon. Ali se pojaviše i nekakve ustaše, njih nikad nije bilo, pojaviše se i četnici, pojaviše se i neki partizani, pa ne znaš šta je vojska, šta hajdučija, samo vidiš, sve je pušku uzelo, i niko nikome o dobru ne misli. A te ustaše, da bog sačuva, to i nisu ljudi, nisu ni zvijeri, već gore od svega što je čovjek čuo i vidio. Hajde što ubijaju, ubija svako, al ubijaju nemilice, i dijete u kolijevci zatiru, i starce bangave kolju, i žene trudnice maljem ubijaju, meso ljudsko jedu, krv ljudsku piju, poludjeli su i pobješnjeli, muka i groznica te uhvati kad na njih pomisliš.

Zabrinu se Mikailo. Ako je ovako kao što se čuje, mnogo je i četiri sedmice rata, a kamoli četiri godine! Ako sad lukavstvo ne pomogne, junaštvo neće.

Četnički vojvoda Karović posla svog čovjeka Jaseničanima, s porukom da mu priđu, da osnuju četnički bataljon u sastavu njegove

brigade, jer ih sad samo sloga može održati.

- Ko je za slogu ako nismo mi! - otporuči mu Mikailo. - Ali eto, za sad ne možemo nikud. Mi smo na ograncima Planine, daleko od vas, a eno, samo preko rijeke, turska sela. Ne diraju nas, ali su poručili: ako se maknete, pogorjećete! E pa, je li pravo da pogorimo na pravdi boga? A kad se digne sve, kad ustane kuka i motika, e vala, nećemo ni mi ostati postidni, pa šta bude.

A kad glasnik vojvodin ode, Mikailo s nekolicinom Jaseničana sastade se sa svojim prvim komšijama, muslimanima, iz Crnog brda. Našli su se kraj rijeke, s rakijom i bijelim mrsom, lijepo se pozdravili, pomezetili, pa ovako rekli.

- Eto vas, eto nas. Stotinama godina gledamo se s brda na brdo, prve komšije, i do sad uvijek prijatelji. Učinismo li ikad išta ružno i neljudski?

- Jok, vala.

- Hvala vam, ni vi nama. Ali eto, došlo vrijeme da komšija komšiji ne bude ono što je bio. Pa mi ko velimo, je li red da se kvvari ono što je dobro?

- Nije, bože sačuvaj.

- I nije. Zato mi mislimo ovako: da živimo bratski kao i do sad, da se ne mrazimo i o zlu jedni drugima ne mislimo, jer imaće ko da misli o zlu i vama i nama, već da vi čuvate nas otud, mi ćemo vas odovud. Pa da nekako preturimo nevolju preko glave.

Složiše se Jaseničani i Crnobrdani da je najbolje nevolju ni u putu ne sresti, a kamoli je tražiti.

Ali druge godine poklopi Jaseničane jad odakle se nisu nadali. Navali na njih vojvoda, opet, da idu u četnike. Oni odbiše, ali vojvoda ne popusti, i Jaseničani mu rekoše da mu doboga zahvaljuju na brizi, ali da im je ovako dobro, i da ne žele gore.

Tad vojvoda posla jedan svoj vod koji odvede desetak najboljih goveda, za kaznu.

- Pozdravite lijepo vojvodu - reče im Mikailo mirno - i recite da nam nije žao, ako goveda mogu zamijeniti koju jasieničku glavu.

A poslije toga navališe i druge nevolje. Jednog dana stiže predsjedniku jasieničke opštine od vlasti naređenje da pošalje spisak svih jasieničkih vojnih obveznika, radi upućivanja u radne bojne.

Jasieničani klonuše. Znali su da je to vojvodino maslo.

- Teška mu ruka, paskoviću! - reče Mikailo, prvi put u životu zabrinut i nemoćan.

Sazvaše zbor.

Predsjednik opštine, vezan i malorjek, kaza što je imao. Vrskao je i brzao, pljuvao po ljudima oko sebe, gutao riječi, ali opet razumješe, zato što su i sami znali, da nemaju kud, već u radnu bojnu, u četnike, ili u partizane.

- Ja mislim da su i četnici i partizani... tako - prvi reče trgovac Risto Cvitanović neodređeno, ali svi razumješe vrlo određeno. Značilo je to, otprilike: nevolja su i jedni i drugi.

Ali jedne odmah prebrisa jakim razlogom, koji su i prihvatili:

- Ama, partizani se biju!

I partizani otpadoše.

Radnu bojnu nisu ni pominjali, muka ih je hvatala i od njenog imena, a kamoli od radova u dalekim nepoznatim krajevima.

- A četnici? - upita neko, kad ništa drugo nije ostalo.

- Četnici su za kralja - odgovori Risto.

- Ma, lako ćemo za kralja, nego, biju li se?

- Rijetko.

- Pa šta onda rade?

- Čekaju da preuzmu vlast, kad se rat svrši.

- E, pa to nije loše - zaključí većina.

Mikailo je ćutao. A kad upitaše, on ovako reče:

- Ne valja, braćo, ni tamo ni ovamo. Mraze li se oni samo s nekim, dalje ti od njih. Ali šta možemo! Pritisla je nevolja, i valja se odlučivati. Ja mislim, da kažemo da smo četnici, samo neka nas puste na miru, a živjećemo kao i do sad. Zovi me loncem, samo me nemoj razbiti.

Nemajući kud, Jaseničani prihvatíše to rješenje, neka se rat preturi bez krvi i bez mrtvih glava.

Uskoro poslije te odluke (o kojoj obavijestiše Crnobrdane, da sve ostaje kako je dogovoreno), u Jasenicu stiže sam vojvoda, i održa dug i vatren govor, koji su Jaseničani na jedno uho primali, na drugo propuštali. Ali su slušali otvorenih usta i klimali glavama toliko da su ih vratne žile još dva dana boljele, i smješkali se na njega umiljato, te se on čudom čudio kako su ovako divni ljudi tako dugo odbijali da mu se pridruže.

Sa sobom je doveo jednog pokrupnog četnika, s brčinama i bradom do sredine prsa. Reče im da je to njihov čovjek, Jaseničanin. Istina, nikad nije bio u Jasenici, ali opet je njihov. Stariji ljudi se sjetiše, kad im vojvoda to pomenu, da je prije trideset godina odselio iz Jasenice neki Marko Čanak, i da mu se negdje u Posavini rodio sin Pero, i eto, taj Pero, žandarmerijski narednik, vratio se sad na svoju starinu kao jasenički vojvoda!

Ali mu niko ne pade oko vrata, niko mu ne poželje dobrodošlicu, niko mu se ne obradova, i primiše ga s kiselim smiješkom. Drage volje kad se mora, govorili su među sobom.

Vojvoda zasjede u opštini i poče da izvoljeva.

E pa, neka izvoljeva. Uvijek nekog valja dramiti, uvijek ti je neki Pero na vratu.

Nabaviše mu dobra konja, dadoše mu seiza, odjenuše ga kako i dolikuje vojvodi. Volio je dobro da pojede i popije. Pa neka mu je na zdravlje, samo neka nije gore.

Ali dođe i gore.

Sa zebnjom su gledali kako četnički kuriri šiju između Planine i Jasenice, donoseći i odnoseći nekakva pisma, poruke, izvještaje.

A jednog dana stiže od Karovića oružje!

Jaseničani pretrnuše.

Vojvoda ih sazva na zbor i objasni im da je bez oružja jasenički četnički bataljon bio sprdnja, a sad treba pristupiti vježbama.

Još ih obradova viješću da im je vojvoda Karović učinio čast, da idućeg mjeseca pođu s njim na partizane.

Prođe dosta vremena, dok jedan Jaseničanin uspije da dođe do daha i do riječi:

- Pa, dobro, brate, kako to? Mi smo mislili bez borbe...

Vojvoda mu lijepo objasni, pominjući oca i mater, i njemu i ostalim Jaseničanima, da to što je on mislio može objesiti mačku o rep, i upita ga šta on ima da misli kad mu niko njegov nije mislio, kao i svako drugo goveče, a dok je njega, Jaseničanima neće uskoro pasti na um da misle. I još reče da im se čini čast da se bore za kralja i otadžbinu, takvi nikakvi, a oni još misle!

I sve tako ljubazno i poučno, dok ih ne ubijedi, i ljudi se razidoše kućama, zagledajući se ispod oka.

I sve bi, možda, bilo kako je vojvoda Pero namislio, da mu se ne desi nesreća. Jednog jutra nađoše ga u sobi metkom probijene glave.

- Bože moj, što ti je insan - govorili su Jaseničani žalobno. - Šta mu bi te se ubi? Mlad, zdrav, dobro živio s nama, i eto vidiš... E, šteta, brate, onakvog čovjeka i starješine!

Vojvodi Karoviću poslaše izveštaj da se Pero Čanak, vojvoda jasenički, ubio iz nepoznatih razloga, „a što je potpisanima vrlo čudno, jer dotični nije pokazivao nikakve znakove da bi tako šta mogao od sebe učiniti”.

Još ga obavijestiše da su pokojnog Peru Čanka pokopali sa svim vojničkim počastima, kako je i zaslužio, i da će između sebe izabrati vojvodu, kako bataljon ne bi ostao bez starješine.

Ali im Karović posla svog čovjeka, oficira, koji im odmah po dolasku pročitao poruku Karovićevu, da se ne šale glavom, već da se pripremaju, jer su vremena ozbiljna.

- Bogme, pravo veli čovjek, vremena su baš ozbiljna - rekoše Jaseničani pošto saslušaju poruku.

Novi vojvoda se nije šalio. Odsječno i bez velikog pričanja, osim obaveznih patriotskih govora koje je držao poslije svake vježbe, pripremao je Jaseničane za borbu, izvodio ih na proplanke, učio da se razvijaju u strijelce, da gađaju, da se neopaženi privlače. I zaista je čovjek tako lijepo i tako marljivo radio s poslušnim Jaseničanima, da bi u borbu sigurno ušli spremni i izvježbani, da se ne desi ono što se desilo. Jedne noći nađoše ga na putu mrtva, glave razbijene kočevima.

Istraga, koju je provela seoska vlast, nije mogla ništa da ustanovi, osim da je vojvoda bio veliki ženskar, i da ga je sigurno, kako je rečeno u pismu Karoviću, „neko uhvatio u šteti i premlatio”.

Na žalost, krivac se nije mogao pronaći.

Prođe petnaestak dana, a Karović se ne javi i ne posla nikoga, te se Jaseničani ponadaše kako ih je, dajbože, zaboravio i ostavio na miru. Ali, ne lezi vraže, Karović im posla i trećeg vojvodu.

Bio je to nekadašnji bilježnik jaseničke opštine, Rade Tomić, teška ljudina, debeo i sipljiv, ali pametan i dorastao Jaseničanima u svemu.

Tomić je doveo i dva svoja tjelohranitelja, i to je bio znak da im ne vjeruje.

Polako i oprezno, on stade da se raspituje kako su stradala prva dvojica vojvoda, sakupljao je materijal zrno po zrno, i strpljivo čekao da uđe u trag svemu. Razgovarao je s ljudima, išao na sijela i večere, osluškiavao, pokušavao da podmiti, a onda okrenu list, i poče otvoreno da prijeti, govoreći da će pola sela strijeljati zbog ubistva dvojice vojvoda.

Uzalud su se branili, kleli u sve živo i mrtvo da su nevini, pitali kako može tako šta i da pomisli, ali im on reče da nije budala, i da s njim neće izaći na kraj kao s onom dvojicom. Neka pronađu krivce, ili će selo stradati!

Po nekoj kobi što je pratila jaseničke vojvode, i on zakovrnu: poslije obilne večere i pijanke kod predsjednika opštine, osvanuo je mrtav u svojoj postelji, ni uboden, ni probušen, čitav a mrtav.

Čuvari u predsoblju spavali su mrtvim snom, a ujutro se kleli da niko nije ulazio u sobu.

Prejeo se i prepio, očito!

Zauzet borbama s partizanima, Karović samo poruči Jaseničanima kratko:

- Priupitaćemo se za zdravlje, samo dok svršim s ovom partizanijom!

Ali to potraj a poduže, i Karović ne stiže da porazgovara s Jaseničanima.

A oni izabraše za vojvodu svog čovjeka, Ristu Cvitanovića, koji, sitan, žgoljav, nikakav na izgled, nije, istina, bio za vojničke poslove, ali je bio rođeni političar.

Risto, u povjerenju, ovako reče Mikailu i ostalim starijim Jaseničanima:

- Pa dobro, i da se primim. Ali, braćo moja, kratak vijek u ovih naših vojvoda, a ja bih želio da se dobro nahodam zemljom.

- Svako ima svoju nafaku - odgovori mu Mikailo razložno. - Njima bilo suđeno da im bude kratak vijek. A ti ćeš, može biti, i sto godina poživjeti. Ko zna.

- Ali njihova sudbina je zapisana ovdje, u Jasenici.

- E?

- Pa, jest. Pero je ubijen iz karabina. A on karabin nije imao, već parabelu i pikavac. Onaj oficir, zna se, kocem. Onaj trblavi udavljen je jastukom.

- Imaš li ti, Risto, kakvih dokaza za to što govoriš?
- Odakle mi dokazi? Niti mislim dokazivati, niti se može dokazati.
- Onda, brate, i ne govori.

Vojvoda Risto nije čekao naređenja od Karovića. I okrenu se na drugu stranu, Nijemcima. On je, istina, prvi potražio njih, a poslije ni oni njega ne pustiše. Zvali su ga, tražili, dolazili mu, i vojvoda počeo provoditi život na drumu između grada i Jasenice, razvijajući sve više svoje trgovačke veze, koje su mu izgledale najtvrdi grad. I počeo se mijenjati. Bivao je sve važniji, sve odlučniji, sve sigurniji, ponosan zbog svoje pameti koja mu je pomogla da napreduje dok svi drugi nazaduju. To uvjerenje mu je davalo snagu a oduzimalo razbor. Ali ne toliko da bi zaboravio svoje prethodnike. Počeo da priprema Jaseničane, ograđujući se i tražeći njihovu pomoć:

- Šta ćemo, ljudi, šta da radimo? Jesmo li za svađu s Nijemcima?
- Kakva svađa! - mirno odgovori Mikailo. - Nego ti pripazi šta radiš.

Niušta nas ne uvlači!

- Ama, navaljuju da im kalauzimo kad pođu na partizane, i tako...
- Veliš?
- Bogme, moraće se, i to uskoro.

Mikailo ućuta.

Jednom, kad je vojvoda otišao u grad, ne vrati se više živ u Jasenicu. Neko ga presretne na putu kroz šumu, i ubi iz puške.

Nijemci dođoše, raspitivajući se, ali ništa ne mogoše pomoći ucvijeljenim Jaseničanima koji nikako nisu imali sreće s vojvodama.

Peti vojvoda postade neki ludov koji, ništa ne videći, ništa ne razumijevajući, u zao čas po sebe, osjeti u sebi sposobnost za velika djela. On se opet okrenu Karoviću i počeo pripreme naveliko, ali ga pojede mrak u Planini. E, tada dođe u Jasenicu Karović glavom. Ljut i oštar, vikao je da će ih popaliti, da od njih ni traga ne ostane.

- A što, pobogu brate? - upita ga Mikailo prijekorno. - Em se obezglavimo, tolike starješine pogubismo, pa još i da pogorimo.

Srećom, vojvoda se žurio (u posljednje vrijeme je sve više žurio, sve ljući i mračniji), ali reče da će se uskoro vratiti, da sredi s njima račune.

Poslije Karovićeve odlaska, oni opet htjedoše da izaberu vojvodu. Ali, eto muke! Niko neće! Kumi, moli, uvjeravaj, neće niko!

A onda se dosjetiše i ustoličiše Perana Gajića. Našli su ga u jarku, mrtva pijana, i na volovskim kolima prenijeli u opštinu. To što su ga našli pijana, nije mu bila prvina; bilo je to obično Peranovo stanje.

Učinili su to iz nevolje, ali, ko šta rekao da rekao, Jaseničani se s Peranom usrećiše. Nikad boljeg vojvode, nikad boljeg starješine! Ništa nije znao, ništa nije želio, ništa se nije miješao, nikom zapovijedao, o ratu i slavi nije sanjao, danak nije uzimao, nije izvoljevao, nije se opirao, saglasan sa svime što se dešavalo.

Bio je zatvoren u svojoj rezidenciji, a čuvao ga je opštinski poslužitelj čika Mićo, koji je potpisivao sve što je trebalo, a rijetko je trebalo, u vojvodino ime. Doduše, nije ni potpisivao već pritiskivao prst, kao što bi učinio i vojvoda, jer ni on nije bio pismen. Ponekad, vrlo rijetko, dešavalo se da vojvoda dođe sebi, pa je počinjao da se buni, zbog ograničenog kretanja, ali je čika Mićo te njegove pobune ili pokušaje osvješćivanja osujećivao najboljom rakijom-prepečenicom, koja bi Perana dovodila do blaženog stanja, te bi ponovo postajao savršen vojvoda.

- Nikad takvog! Bolji ne može biti! - govorili su Jaseničani zadovoljno. I čudili su se kako to rješenje nisu našli i ranije.

Četnicima u Planini poručiše, jer nisu voljeli da pišu, da su njihova braća oduvijek i zauvijek; Crnobrdanima, da je dobar komšiluk najbolja tvrđava; partizanima, koji su ih zvali sebi, da oni znaju na čijoj je strani pravda.

Za vrijeme Peranova vojvodstva prođe kroz Jasenicu jedan partizanski odred, i ostavi u selu teško ranjenog borca, gotovo dječaka, jedva ako je imao osamnaest godina. Jaseničani ga primiše - ništa im drugo nije ostalo! - ali sakriše od svakoga da drže tako opasna gosta. Sakriše i zbog njega i zbog sebe.

Njegovali su ga pošteno, da ne naljute partizane ako mu se štogod desi, i mladić, Cico, poče da se oporavlja, pa da jede, pa da šapće, pa da govori. Poče da govori!

Mikailo doču šta on govori. I dođe mu.

- Jah - reče mu pošto sjede. - Ti ozdravi!

- Pa dobro je, čika Mikailo. Još nisam sasvim zdrav, ali dobro je.

- A govoriti možeš!

- Pa, mogu.

- Možeš, čuo sam od seljana. Nego, kako bi bilo da mi tebe prebacimo tvojima?

- Odlično, čika Mikailo.

Mikailo naredi da mu se odmah opremi konj i da ga odvedu u odred. Strahovao je da bi se djetetu moglo štogod desiti, jer je govorio mnogo i nezgodno, te o borbi, te o zakrećenim staračkim mozgovima, te o sramoti ako ostanu izvan borbe. E, za sramotu neka on oprost, i za staračke mozgove, i za borbu, sramota je i strahota glave gubiti nizašto, a u Jasenici nikom ni dlaka s glave nije falila.

Ali baš u to vrijeme stvari se okrenuše tako da je svakome bilo jasno da od Nijemaca i četnika nema više ništa.

A jednog dana čuše da su partizani osvojili grad, i da Nijemci bježe. Valjalo je hvatati korak s vremenom i događajima!

Provjeriše vijesti koje su čuli, oslobodiše čika Miću dužnosti vojvodina čuvara, vojvodu svrgoše s vlasti, to jest istjeraše iz opštine bez imalo obzira (on je, jadan, mislio da je zbog nečeg odležao u zatvoru), i čika Mikailo sazva zbor.

- Vrijeme je da i mi pokažemo ko smo i šta vrijedimo - vatreno reče Jaseničanima. - Zar ćemo dozvoliti da braća i drugovi krvare, a mi da gledamo svoja posla? Nećemo i ne smijemo!

Poslije Mikailovog borbenog govora, koji je zapalio čak i njegovu staru krv, za komandanta jaseničkog bataljona izvikaše čika Mićina sina, koji je s Cicom najviše šurovao, ali se Mikailo ne pobuni. Sad, kad je rat završen, svejedno je koga će izabrati.

Bez naročitog reda, ali s pjesmom, bataljon krenu u Lužnicu, gdje je bio štab jedne partizanske jedinice, da mu se stavi na raspolaganje. S bataljunom pođoše i stariji, pođe i Mikailo.

U štabu ih lijepo dočekaše, porazgovaraše s njima o svemu, i rekoše im da mogu još večeras - u borbu! Sprema se napad na njemačka utvrđenja na pruzi!

- Kakvi Nijemci? - upita Mikailo, a sve mu se okrenu u glavi.

- Oni što su pobjegli iz grada.

Mikailo više ništa ne upita, već pođe svojim Jaseničanima i reče odlučno:

- Prevarili smo se, rat nije završen. E pa lijepo, hajdemo mi kući, kao da ništa nije bilo, pa ćemo još malo očeknuti.

Ali, natrag se više nije moglo. Bataljon je već bio uključen u partizansku jedinicu, i niko ga više nije mogao iščupati.

A skoči i čika Mićin sin. - Mi smo došli - veli - i vraćati se nećemo. Dosta je bilo čekanja i sramote. A ko neće, ne mora, eno mu džade, pa neka ide kud hoće.

I svašta bi bilo da Mikailo i njegovi jarani ne učutaše. Ućutaše i zamisliše se.

Vraćajući se u Jasenicu, sumorni i malorjeki, duboko su žalili što je umrla stara jasenička mudrost. Djeca je nisu prihvatila.

[1951.]

DJEVOJKA CRVENE KOSE

Jašući s begom Maslićem po tvrdom putu oivičenom šibijem prema velikoj kući koja se čudno isticala ispred rujeve šume u pozadini, komandant je mislio na ono predvečerje, odmah poslije dolaska u ovaj podrinski kraj, kad je vidio djevojku crvene kose, Maslićevu rođaku, kako jaše od varošice prema svome imanju. Iznenadila ga je tada i djevojka, i njena ljepota, i njena crvena kosa što je gorjela u sunčevom zalasku, i jahačke pantalone u ovoj sirotinji, i sve što je o njoj čuo i znao. Bilo je to prvi put poslije godinu dana, pa i više, da je vidio ženu koja nosi svoju ljepotu kao barjak. Zapamtio je tu sliku i često je oživljavao u dugim noćima, ne prestajući da se čudi.

Sjeća se kako se Rašid, komandant bataljona, koji je jahao tada s njim, potpuno zbunio i naglo začutao. A evo, i sad je stajao pred kućom i dočekao ih mračan i neljubazan.

Maslić se javio Rašidu veselim uzvikom, a mladić je odgovorio samo vojničkim pozdravom, bez riječi.

Komandant je sa zanimanjem razgledao begovsku kuću. Teška i odbojna u donjem dijelu, od sivog kamena u kojem su probijeni mali prozori kao puškarnice, djelovala je kao tvrđava, ali je sprat nad tim masivnim prizemljem bio vedar i živ, sa širokim prozorima na sve strane, s čipkom mušebaka, s blago nagnutim krovom od žućkaste ćeramide, s bogato izrezbarenom verandom. Podalje od kuće pružale su se stajale i koševi, sve znak bogatstva u kojem se nekad živjelo.

- Lijepa kuća - odgovorio je na Maslićev pogled. - Ugodna za stanovanje, dobra za odbranu.

- Hoćemo li sjesti napolju ili unutra? - rekao je Maslić, prečuvši komandantove riječi.

- Evo moje ljepotice! - uskliknuo je oduševljeno i pošao u susret djevojci koja je izašla iz kuće.

- Prijatnije je unutra, mislim. Napolju je svježije - rekla je djevojka osmjehnuvši se tiho i uzdržano. Od tog njegovanog osmijeha njen strogi izgled je dobio nešto meko i toplo.

Lijepa je, priznao je komandant u sebi. Bila je drukčija od njegove magličaste vizije iz prvog susreta, stvarnija, bliža, određenija, ali time nije gubila ništa. Ona iz snova bila je mašta, magla njegovih zaludnih časova, i imala je nestalan oblik njegovih želja, a ova se nije mijenjala ni rasplinjavala.

Stajala je pred njim uzdržana i gospodstvena, otkrivajući svakim svojim pokretom poneku osobinu koja je djelovala kao iznenađenje. Sve je na njoj uznemirujuće lijepo: kako je nosila bogatu kućnu haljinu od srebrnastog tafta, kako je češljala gustu crvenu kosu što joj je u mekim uvojcima padala prema vratu i oblim ramenima, kako je stajala sigurno i lako, kako mu je pružila nježnu ruku s dugim njegovanim prstima koji su ga opekli dodirom, kako se našalila što joj dolazi s automatom o ramenu, i svim time - priznao je to u sebi, ljuteći se - zbunjivala ga je, povećavajući njegovu nesigurnost.

Ona nije mislila na to kako treba da se drži i ponaša, i sve je ispadalo prirodno i jednostavno, puno skladnosti. A on je bio sputan i osjećao se nelagodno.

Radovao se kad bi mu se učinilo da vidi hladan i strog pogled njenih očiju, u trenucima dok je mislima bila na nekom drugom mjestu, ili dok joj je pažnja slabila. Tom ledenom sjaju, koji je nagovještavao neprijateljstvo, znao se oduprijeti. Ali kad bi ponovo pogledao, u njenim lijepim bademastim očima vidio je nježan odsjev ili blagu, magličastim osmijehom pokrivenu sjetu koja ga je razoružavala.

Sreća da su tu bili Rašid i Maslić. Sreća, jer bi možda počeo govoriti ono što ne bi bilo ni zgodno ni pametno.

Rašid je gledao u djevojku neprestano, prateći svaki njen pokret i svaku riječ sa žudnom pažnjom, ne uspijevajući da sakrije uzbuđenje kojim ga je ispunjavala. Kad bi ga pogledala, ili mu se obratila ma zbog čega, uznemirio bi se, a mračan izraz njegova lica mijenjao se u tmurnu grimasu neuspjelog osmijeha, koji se gasio čim se ona okrene od njega.

Da je zaluden, pogodio bi i onaj ko ne vidi dobro, ali je sve ostalo komandantu bilo nejasno. Šta mladić može da očekuje? Zašto ga

primaju?

Da li ga samo trpe? Kako će se završiti žestoka ljubav ovog priprostog seljaka prema ovoj oholoj ljepotici?

Maslić je nenadoknativ. Ponašao se slobodno i neusiljeno, i govorio neprestano, ali lako i zanimljivo, vedro, ne skrivajući se lukavo iza riječi, otkrivajući svoje misli bez uljepšavanja, nepresušnom vedrinom olakšavajući sve što je govorio.

Komandant je često mislio o ovom neobičnom čovjeku. Upozoren u štabu korpusa da na njega obrati pažnju, jer će morati da vodi računa o njegovom ugledu i popularnosti, on ga je pažljivo posmatrao i ocjenjivao, ali je odmah uvidio da je slika koju je o njemu ranije stvorio bila potpuno pogrešna. Znajući da je posjednik i bivši narodni poslanik ovoga kraja, on ga je, bogzna zašto, zamišljao debela, kuljava, potuljena izgleda, nepovjerljiva i lukava, a Maslić je sasvim drugačiji, vitak, mršav, mladolik za svojih četrdeset godina, mio i ljubazan, iskren, vedar, nenametljivo pažljiv. Nastupajući otvoreno i nekako osobito prisno, lako je uspostavljao most između sebe i drugih ljudi. A njegov uticaj u ovom kraju bio je zaista velik. Čudno skrojen, pokupivši osobine ugodnog bosanskog pričala, iskusnog čovjeka koji je uspijevaao u poslovima, i ugodnog veseljaka koji je volio društvo i provod, on je sve to pretopio u nešto svoje, možda lakomisleno ali zanimljivo i prijatno.

Bez ikakva zazora pričao je sad o sebi i o nepovjerenju s kojim je gledao na komuniste, ali je njihovu borbu pratio vrlo pažljivo, što je i razumljivo za čovjeka koji se bavi politikom, ali je ipak o partizanima mislio svakojako. Tek kad se s njima susreo ovdje, vidio je da nemaju robove i da ne jedu ljude. Dvije su stvari smetnja za dobre odnose među ljudima, neobaviještenost i nepovjerenje. Neobaviještenost dopušta proizvoljne sudove, nepovjerenje unaprijed kopa jaz.

Komandant se rastreseno složio s tom mišlju, gledajući u djevojku.

Ali Rašid, koji je dotle ćutao, reče mračno:

- Vjerovati! Teško je vjerovati.
- Kome? - upita komandant iznenađen.
- A šta ja znam kome. Ljudima.

I obori oči u čašicu s rakijom, ali ih odmah diže prema djevojci kojoj su te riječi, izgleda, bile i namijenjene.

Njeno lice odjednom dobi onaj neprijatni, tvrdi izraz, a usne joj ljutito zadrhtaše.

Maslić se veselo nasmija, i sve prođe kao nevažan razgovor.

Kad su se opraštali, Maslić reče komandantu da opet dođe. A neka svrati i njemu, biće mu drago.

- Hvala na pozivu - reče komandant. - Ali domaćica ćuti.

- Naidite kad god možete - nasmiješila se djevojka. - Bilo mi je zaista prijatno.

Djevojka je malo govorila i nije rekla ništa značajno. Ali, izašavši s Rašidom iz njene kuće (Maslić je ostao na večeri), sjećao se svake njene riječi i pokreta. U ušima mu je zvučao njen tamno obojen, obao glas, čudno ga uzbuđujući, vidio je talasast pokret njene tanke ruke i meko ugibanje vitkog struka, omamljivala ga je njena crvena kosa, omamljujuće je djelovala sva, kao jako piće.

- Je li lijepa? - upao mu je Rašid u misli.

- Vrlo lijepa.

Padao je sumrak i mirisala je jesen. Tama je izvirala iz dubokih prastarih šuma. Blistalo je vedro večernje nebo.

U varošici su se palila prva svjetla.

Njih dvojica išli su polako, ograđeni svojim mislima.

- Djevojka nije odavde? - upita komandant.

- Nije. Ali već dvije godine živi na ovom svome imanju.

- Sama?

- S tetkom. Majka joj živi u gradu, brat je negdje u vojsci.

- Čijoj vojsci?

- Ne znam.

- Je li udata?

Upitao je to namjerno, iako je znao da je neudata.

Rašid nije odgovorio.

- Pitam, je li udata?

- Nije - rekao je mladić tiše.

- Čudna djevojka.

- Zašto?

- Ne znam. Učinilo mi se. Možda i nije.

- Jest, brate, kako da nije! Čudna. I zla. Kao da je od leda napravljena.

Govorio je brzo i zlobno, kao da se sveti, a onda se stišao i rekao nesigurno:

- A možda joj nije ni lako. Iz grada je, a ovdje zapala među gegule. Naučila je na drukčije ljude.

Glas mu je neveseo i bez malopredašnje oštine.

Do varošice ne progovoriše više ni riječi.

Otada je komandant češće svraćao na Benkovac, u staru kuću pod šumom.

Poslovi u odred i na terenu nisu išli kako treba, odvijali su se, zapravo, sasvim traljavo, svugdje je zapinjalo. Bataljon sastavljen od bivših legionara bio je mrtva, nepokretna tvorevina, ali je Maslić uporno navaljivao da ostane takav kakav je i da se ne miješa s omladincima iz drugog bataljona, jer su to zahtijevali i bivši legionari. Odbori su se teško stvarali, ljudi su se držali hladno prema svemu što se preduzimalo.

Zašto?

Svijet je ovdje kolebljiv, partizana je malo, pronosili su se glasovi da će ovamo doći njemačke jedinice iz Zvornika, i sve je to odbijalo ljude. Ali je, izgleda, najvažniji razlog što je u okolnim šumama postojao zelenokadrovski odred, djelujući neumorno, prijeteći, zastrašujući, pa i ubijajući one koji su prišli partizanima.

Ali nije mogao da učini ništa. Omladinski bataljon je djelovao kod Skelana, partizani koje je poveo sa sobom sačinjavali su samo jedan vod, u bivše legionare nije se mogao pouzdati. Pa i ono što je preduzimao, bilo je udarac u prazno. Pred njim se ispriječila neka sila čije je dejstvo osjećao ali nije mogao da joj uhvati korijen. Tragao je neumorno, njuškao za ma kakvim tragom, lovio riječi i poglede, ali je najčešće imao osjećaj da pipa po mraku.

Ali što mu je bilo teže, sve češće je odlazio do djevojke s crvenom kosom. Zahladnjelo je i kiša je padala gotovo svaki dan, a u toploj, ćilimima zastrtoj divanhani bilo je ugodno. U malom odžaku gorjela je vatra.

Najviše je volio kad nije bilo Maslića ni Rašida, kad je ostajao sam s djevojkom. Razmekšao se u ovoj toploj sobi, među ugodnim mirisima, pred pogledima djevojke što se lelujava kretala ispred njega. U časovima kad mu je žudnja treperila na usnama i u očima, i

ona kao da je drukčije gledala, drukčije se smiješila, kao da se rascvjetavala osjećajući kako je gleda s divljenjem.

Ali sve je trajalo kratko, i prolazilo začas, kao mađija, kao oblak. A možda nije ni postojalo. Možda su ga čula varala, jer ona, eto, sjedi mirno, toliko uzdržana i sigurna u sebe da izgleda nedodirljiva kao zvijezda na nebu.

Ponekad je bila vesela i razgovorna, a nekad, i sve češće, neraspoložena, zatvorena, zla. Tada je osjećao mržnju u njenim očima. Čudio se, ali nije gubio glavu. Baš u takvim časovima započinjao je s njom najživlji razgovor.

Ali ma kakva da je bila, uvijek je znala šta će reći, i ništa se iz nje nije moglo izvući što sama nije htjela da kaže.

Bila je tvrđa i snažnija nego što se nadao.

Na njenom imanju radila su četiri momka, svršavajući sve poslove. Ti momci, ćutljivi, mračni kao razbojnici, grubi, slušali su je bez pogovora, gotovo ropski pokorni.

Pokušao je da razgovara i s njima, navodeći razgovor na djevojku, želeći da dozna što više o njoj i o njenim prijateljima. Momci su ćutali gledajući ga neprijateljski, samo je jedan odgovarao odbojnim jednosložnim riječima.

Drugog dana djevojka ga upita:

- Razgovarali ste s mojim momcima?

- Jesam.

- Ako ste htjeli da doznate nešto o meni, trebalo je da pitate mene, rekla bih vam sve što vas interesuje.

- Pitao sam vas, ali vi odgovarate tako pametno da nisam mogao ništa doznati. Zato sam pokušao da doznam od drugih. Je li to grijeh?

Ona se osmjehnula, podrugljivo, kako mu se učinilo, ali je te večeri bila vesela kao rijetko kad, iako mu se nije približila ni za pedalj, niti je rekla išta o sebi, išta od značaja. Nevjerovatno je znala da održi razmak između sebe i drugih ljudi.

Kad je izašao iz njene kuće, i pošao u štab, u svoju siromašnu vojničku sobu, umoran zbog tih sastanaka koji nisu donosili ništa, na kapiji imanja ugleda tamnu ljudsku priliku.

- Ja sam, Rašid.

- Ideš li gore?

- Čekam tebe. Htio bih da razgovaramo.

Naslonio se na direk i zapalio cigaretu.

- Znaš li ti sve o njoj?

- A šta ti znaš?

- Ona je...

Oklijevao je.

- Čuo si za Memića, komandanta zelenog kadra u našem kraju. Neki dan je ubio odbornika u Zlatovu.

- Čuo sam.

- Memić je njen zaručnik.

- Znam.

Rašid se gotovo zagrcnuo od iznenađenja.

- Znaš? A opet joj ideš!

- I ti znaš i odlaziš joj češće nego ja.

Rašid je ćutao.

- Zašto mi to sad govoriš?

- Bolje bi bilo da ne ideš. Opasno je.

- Dolazi li u kuću Memić?

- Ne znam. Ali bi mogao naići.

- Dobro bi bilo kad bismo znali kad će naići.

Rašid nije ništa odgovorio. Komandantu se učinilo da on zna više nego što hoće da kaže.

- Voliš je? - upita iznenada o onome što je znao.

- Ne znam - jeknuo je mladić - ne znam. I šta vrijedi kad bih je i volio!

- Jesi li ljubomoran na mene?

- Pa, ne znam kako da ti kažem...

- Nemaš razloga. Ja ne dolazim zbog njenih očiju. Lijepe su, priznajem, ali sad imam drugih briga.

- Zašto onda dolaziš?

- Maslić me doveo jednom, a onda sam dolazio sam. Htio sam da doznam štogod.

- I mene je Maslić doveo.

- Htio je da nas zaslijepi njenom ljepotom.

- Možda.

- A Maslić, je li on u vezi sa zelenokadrovcima?

- Ne znam, ne vjerujem.

Zna a neće da kaže.

- A s četnicima?

- Kakvim četnicima! - gotovo je planuo Rašid. - Kako može on s četnicima!

- Neku noć je slao kurira do Tanasijine krčme, na navozu. I čamac je prelazio na srbijansku stranu. A tamo je sad jedan četnički bataljon. Kurir je sačekao odgovor.

- Ko je kurir?

- Salko. Iz tvog bataljona.

- Zašto ga nisi spriječio?

- Kasno sam doznao. A sad sam ga ostavio na miru, da ga možemo pratiti.

- Od koga si doznao?

- Od ljudi kojima vjerujem.

- Dogovor s četnicima! Kako to može biti!

- Treba da pripazimo, saznaćemo.

- Ako bude istina, svojom rukom ću ga ubiti!

Ovaj prostodušni podrinski seljak sve je primao srcem. Imao je dvije velike strasti, jedna je ljubav prema djevojci crvene kose, druga mržnja prema četnicima koji su mu ubili brata. A obje te strasti, tako različite među sobom, držale su ga u Maslićevoj vlasti koju je znao da se koristi ljudima. A eto, sad je jedna od njih mogla da se okrene i protiv tog opasnog čovjeka koji se tako vješto krio iza svoje slatke i tobože otvorene riječi.

- Da pođem večeras u zasjedu prema Skelanima? - upitao je mladić nestrpljivo.

- Imaš li u bataljonu ljudi kojima možeš vjerovati?

- Imam. Učiniće sve što kažem.

- Reci samo njima. Neka ne govore nikome. Ne govori ni ti.

- Neću. Dosta je što ja znam.

- Postavi trojicu ljudi u zasjedu prema Skelanima svake noći. Neko mora naići.

- Sam ću u zasjedu!

Pod njegovim jakim rukama pukao je proštac za koji se uhvatio.

- Ako su pravili budalu od mene, platiće mi krvavo!

- A djevojka? Hoćeš li i dalje odlaziti u begovsku kuću?

Ućutao je za trenutak, pa rekao nesigurno:

- Preboljeću je! Tako mi boga, preboljeću i nju!

„Teško ćeš preboljeti”, mislio je komandant zamišljeno.

„Da nisam znao sve o njoj, kad sam joj počeo dolaziti, i ja bih je teško prebolio. Pa i ovako, misliću o njoj kad god ne budem imao suviše briga ni posla.”

[1951.]

TUĐA ZEMLJA

Umoran, upalih očiju, zabradatio i smršao za ova tri dana bježanja, kapetan doktor Jurini u rano jutro zastade na obali brze rijeke nad kojom su se vukle bijele magle, i reče okrenuvši se:

- Ovdje ćemo preći. Evo čamca uz obalu.

Vojnici što su išli za njim stadoše i počеше da skidaju stvari s nažuljenih ramena. Edmondo leže na zemlju.

- Odmah ćemo na drugu stranu - upozori ih Jurini tiho. - Ko zna čiji je čamac, možda i partizanski.

- A šta je tamo?

- Tamo je zapad, odgovori Jurini umorno.

Preko rijeke vidjele su se nepregledne šume, kao krv i vatra crvenog lišća.

Govorili su tiho, šapatom. Plašila ih je tuđa zemlja.

Prešavši rijeku, uspjeli su se jedan za drugim uz strmi brežuljak, obrastao šikarom.

- Tiše, šapnuo je Jurini. - Cesta je pred nama. Poručniče Frančeski, idite naprijed.

Frančeski je bez riječi pogledao desno i lijevo, i pretrčao cestu, dohvativši se šumovitog brežuljka. Za njim ostali.

Jurini se i nehotice okrenuo: cesta je oštećena, dugo nepopravljana, jarkovi zarasli u travu, električni i telegrafski stubovi oboreni, žica pokidana. Posljednji tragovi porušene civilizacije pred putem u nepoznato. Ali se nije moglo dugo o tome misliti, odlučili su da se kreću šumama, drukčije ne bi nikad izašli iz ove zemlje u kojoj bjesni rat. A njima je dosta rata. Da su pošli cestom, neko bi ih i zadržao. Oni neće da ih iko zadrži. Njihova armija je propala, ovo je svakako tuđi rat, što će oni ovdje? Zato su se udaljavali od puteva kojima bi mogla da naiđe jedna od bezbrojnih vojski što ratuju u ovoj negostoljubivoj zemlji.

Sa vrha ogoljelog brda pogledali su prema dolini. Sunce je naglo izašlo osvjetlivši rijeku. Tekla je iskreći se srebrom, oštro odbijajući mlade sunčane zrake. Odozgo, je izgledala mirna i plitka, bezazlena, a sve im je oduzela, jutros pred svitanje, sve što su već tri dana vukli sobom, pripremajući se na dug i naporan put kroz pustoš. Razbila im je splav i pakosno ih izbacila na desnu obalu.

Pošli su prema šumi, mirovala je tiha i pusta, ogromna, čekajući da ih zakloni.

Visoko iznad njih vidjela se šindrom pokrivena kuća u šumskoj čistini. Jurini je pojurio prema šumi. Neko je sigurno u kući, ne treba da ih vidi.

Zašli su dublje među drveće i sjeli na travni proplanak obasjan suncem što se probijalo između visokih stabala.

Tišina, duboki čestari, ptice u granama, snene tek probuđene bubice, lagano zujanje, sigurnost. Osjetili su umor, tek sad, ranije nisu smjeli.

Dobro bi bilo da je kraj a ne početak. Ali ne treba misliti o onome što predstoji, ne treba misliti o teškoćama, ne treba misliti ni o čemu. Još je rano, sve je pred njima, tri dana su tek u sjećanju, umorila su ih ta tri dana skrivanja, pješaćenja obalom po noći, nemirnog dnevnog spavanja u šikarama, luda vožnja splavom u jutrošnji sumrak, hvata ih san u ovoj sklonjenosti, u uspavljivom zujanju prozirnih kukaca, uz dalek klik nevidljivog kopca, u tihom miru duboke šume, što ne prijete, što čuti ravnodušno.

Na suncu su raširili šinjele, maramice, cigarete, sve što im je ostalo, izuli cipele i cijedili čarape. Marko je čak skinuo bluzu i košulju i sunčao se zatvorenih očiju. Ne treba misliti, biće ono što mora. Može da bude i dobro.

Samo Frančeski stoji. U njegovu vitkom tijelu je neiscrpna snaga, mora da je troši, ne podnosi mirovanje. Lijepo, opaljeno lice tvrdih crta, živih nikad uspavanih očiju, mišićavih oštrih usana, otkrivalo je sigurnost kakva se ne susreće često. Nije ga volio, ali se s nehotečnim poštovanjem sjećao kako je spasavao Danija, dok je on mislio samo na sebe. Čudni su ovi vojnici od zanata, pojednostavljeni do kraja, sastavljeni od svega nekoliko osobina, ali sposobni u onome što znaju. Sasvim ga je zbunio spremnošću da pomogne, bio je to gotovo nagoni pokret kojim se bacio za

čovjekom u opasnosti, bez razmišljanja, bez oklijevanja, siguran u svoje tijelo. Ali bi ga i ubio isto tako, bez razmišljanja i bez oklijevanja. Mislio je o njemu odbojno, ne dopuštajući da čisto priznanje ublaži hladnoću s kojom ga je susretao. Za smirenog i odmjerenog doktora Jurinija taj oficir je bio ono što čovjek ne treba da bude, ali što na žalost sve više biva.

Nešto je htio, na nešto se spremao. Otišao je do ruba šume, mirno stajao gledajući prema brdu, a onda se vratio po automat, i zovnuo boksera:

- Hajde, Luidi.

Jurini je upitao:

- Kuda ćete?

- Do one kuće na brdu.

- Zašto?

- Treba nam hrana. Ili mislite da ne treba?

- Otkrićemo naš put. Može da bude opasno.

- Ima stvari koje se moraju učiniti.

Bokser je odmah ustao. Išao je za Frančeskijem kao sjenka, srećan što ima nekog da sluša, nekog ko će misliti za njega i naređivati mu. Hodali su, sjedjeli i spavali zajedno, odvojeni, i da su htjeli mogli su da ih terorišu do mile volje. Bili su jači i snagom i bezobzirnošću, ali je Frančeski začudo pristajao na prećutan izbor Jurinija za vođu na ovom putu gdje sila nije mogla da pomogne. Priznavao je njegov viši čin, ili njegovu razboritost, ali je to potčinjavanje bilo skromno i vrlo ograničeno, jer je činio ono što je htio, ne pitajući za dopuštenje, čak i ne obavještavajući nikoga.

I Đani je ustao.

- Mogu li i ja s Vama, gospodine poručnice?

Frančeski je pristao bez riječi i pošao preko čistine.

- Ne zadržavajte se dugo - viknuo je Jurini, ali mu nisu odgovorili, nisu se ni okrenuli. Bilo je smiješno to njegovo naknadno pristajanje koje niko nije tražio, znao je to, ali je htio da održi ma kakvu formu, htio je da sačuva ma i najmanju mogućnost da suzbija samovolju pojedinaca, jer bi mogla postati opasna za sve njih. Znao je da će u tome teško uspjeti i da će pristajati na sve jasnije kompromise.

Marko ga je gledao zamišljeno.

- Pristali ste na ovu nerazumnost?

- Šta sam mogao?

- Ima stvari koje se moraju učiniti, ali je još više stvari s kojima se moramo pomiriti. Nahraniće nas tuđa bezobzirnost. Naši obziri bi nas umorili glađu, ovako ćemo zaboraviti da je hrana oteta, i savjest će nam biti mirna. Mi nismo isprljali ruke, to je važno.

Neugodno je iskren, ruga se i sebi i drugima, sam sebe muči otkrivanjem sopstvenog licemjerja. Liči na mazohizam.

- Biće ti teže kad tako misliš. Kao da se bičuješ. Mučno je.

- Je li lakše kad se laže?

- Možda i jeste.

- Kako može da bude lakše kad znam da je laž?

- Jesi li tako mislio i prije kapitulacije?

- Da, otkako sam mobilisan, a to je odavno. Već sam izvježban u ovim duhovnim vježbama.

- Natjerali su nas, šta smo mogli da učinimo?

- Naravno, natjerali su nas, u tome je sve. Imam porodicu, ženu i troje djece. Drago mi je što ih imam, oni su mi paravan za svako nevaljalstvo. Peru me, opravdavaju, čine žrtvom, umiruju savjest. Zato ih držim pred sobom kao štit, kao znamenje, pod njihovim znakom nosim svoj kukavičluk, ne stideći se suviše.

- Jesi li mogao nešto drugo?

- Neću da mislim da jesam.

- Imali smo malo mogućnosti za izbor.

- Uvijek čovjek ima malo mogućnosti za izbor. Uglavnom, dvije, da strada časno ili nečasno. Ja sam častan čovjek i izabrao sam ovu drugu. Najgore je što smo slobodni da biramo, a mislimo da nismo. Bolje bi bilo da nismo.

Jurini se pokajao što je počeo ovaj razgovor, što nije ućutao kad ga je on počeo. Ničemu to ne vodi, a naročito sad, upustili su se u rizičan poduhvat, očajnički gotovo, i treba štedjeti svaki pokret, da ti doteče snage, nadzirati svaku misao, da se ne obeshrabriš. Sad je sve nekorisno osim povjerenja u sebe i sposobnosti da se krećeš. I ne slaže se s njim, nema pravo, ali neće da kaže, nervira ga i taj razgovor i taj sangvinični mali Trščanin sa svojim osavremenjenim hrišćanskim osjećanjem krivice. „Slobodni smo”, kaže. Kako smo slobodni? Moderna država je veoma uprostila pitanje savjesti, oslobađajući nas moralne odgovornosti. Šta predstavlja pojedinac u

tom mehanizmu? Ko nas pita da li nešto hoćemo ili nećemo? Gdje nam se to ostavlja sloboda izbora, osim u beznačajnim stvarima? U svemu što je se tiče, država se nameće, ne diskutuje, zahtijeva, a ne ubjeđuje, a vrijeme mučenika je prošlo, ničija žrtva nema danas svrhe ni učinka, samo uplaši ostale ljude. On je izdvojen i usamljen, kao i većina ljudi, on je protiv nasilja, kao i većina ljudi i kad u njemu učestvuju, ali mu je zaista važno, ma koliko se Marko tome rugao, da sam ne isprlja ruke. Toliko može i mora, da ne bi izgubio poštovanje prema sebi. Uostalom, sad je zaokupljen drugim brigama, neka obračun sa savješću, ako bude potreban, ostane za poslije.

Želio je kući. Postala je to njegova jedina težnja, smisao života, izlaz koji je sve rješavao. Kući! Daleko od ove zemlje što već tri godine gori, raskopana, uništena, strašna, u kojoj su mržnja, bezbrojni grobovi i surovost izludili ljude, izbacivši ih iz svih kolosjeka. Oni uništavaju sebe i ono što drugi nisu uništili, primaju smrt kao pričešće, primaju i zadaju, izgubivši sve obzire, jer ih ni drugi nisu imali prema njima. Ovdje će ostati apokaliptička pustoš, on nije kriv za to, ništa nije mogao učiniti da tako ne bude, treba otići što prije, izvući se iz ovog užasa. Skriven pobjeći, jer ma ko da ih susretne na tom bijegu, neće ih smatrati prijateljima, a najmanje ljudi ove zemlje. Briga njih što je on žalio njihov udes i stidio se zbog onoga što su činili ljudi njegove krvi i jezika, a glupo je da plati za tuđu krivicu. Izvući se, ne sresti se ni s kim, mimoći sve vojske, sva oružja zgomilana za smrt, učiniti nemoguće, pobjeći iz ove klanice. Ne zna kako, ali želja je tolika da mora uspjeti. Pretrpjeti žeđ, glad, umor, podnijeti sve da se više ne podnosi ništa.

Uzbuđenje ga je obuzimalo kad je mislio na svoju kuću, na Monte Parioli s kamenim stepenicama i vratima od kovanog gvožđa, to je bio njegov grad i njegova zemlja, ništa više i dalje od te kuće nije postojalo. Boljelo ga je to sjećanje, toliko je bilo živo i željno. I sad sigurno stoji na vratima mesingana ploča s njegovim imenom. Žena je na terasi, kao pri posljednjem viđenju, nije izašla na stanicu da ga isprati, sad čeka njegovo pismo, pokajana. Nada se da čeka i misli na njega. Jer rat je mogao i nju da izmijeni, postajemo skromniji kad je teško, čudimo se kako smo nekad tražili suviše. Sigurno je drukčija, i ja sam drukčiji, nestalo je oporosti i besmislenih nezadovoljstava, ostala je samo želja da bude mir i tišina. Nevolje su

nas smekšale, čeznemo za onim što je izgledalo prazno. Sve je to strašno daleko, dalek je ljudski život, bez straha i mučnih razgovora sa samim sobom u stidnom ćutanju pred drugima. Ali treba dostići to što je daleko, da opet bude, drukčije nego što je bilo, zadovoljan što nije učinio ništa rđavo, moći će da bude sam sa sobom, nastojeće da se ne sjeća ničega, slušaće ženino sviranje sa više učešća i manje nestrpljenja, možda joj ni pogled nije onako hladan, čitaće knjige koje neće govoriti o svijetu, nije lijep, ogradice se od njega svjesnošću da mu ništa nije dužan, da mu je dao suviše a nizašto, za prinudu koje se stidi.

U brdu je odjeknuo prigušen pucanj.

Šta je to? Na koga su naišli?

Pošli su prema rubu šume, da vide.

Edmondo je spavao na toploj šumskoj tratini, premorio ga put. Kalabrez je samo digao glavu i gledao prema brdu, miran i ravnodušan na izgled, njegovo izbrazdano seljačko lice, teško i zatvoreno, malo je odavalo od onoga što se u njemu dešava.

Gledali su iz gustog šiblja, ništa nisu mogli da vide. A onda je opet odjeknuo pucanj, drukčiji od prvog, pa još jedan.

- Neko za njima puca. Iz puške.

Prijeteći su odjekivali ti pucnji u tišini šume, ljudski glas se nije čuo. Nije se javljao ni onaj što puca ni onaj što se sklanja, suviše ozbiljan posao rade i nemaju glasa.

Uskoro su se pojavili između stabala na padini, prvi Đani, trčeći usplahiren, za njim na odstojanju bokser i Frančeski. Žurili su i osvrtni se, ali su išli hodom. Bokser je nosio nešto u rukama.

- Đani! - viknuo je Frančeski.

Đani je usporio trčanje, kao da oklijeva da li da ga poslušna, pa zastao i pao u grmlje, kao da je potonuo.

Zašto mu nije dao da dotrči prije njih?

- Čudno - rekao je Jurini.

Gledali su prema padini, prema šumi iznad nje, ali je šuma skrivala sve, i onog što je pucao i oči koje su mogle da ih vide. Osjetili su tjeskobu, zaštićenost im je izgledala nedovoljna.

Došli su zajedno sva trojica.

Đani je skrivao oči, da sakrije strah.

Bokserovo lice je toliko grubo da je na njemu teško vidjeti išta drugo. U obješenim rukama nosio je dva velika komada sušenog mesa.

A Frančeski se smješкао, miran, ili je vladao sobom ili mu je drskost urođena. Ulivao je strah i poštovanje: takvi stvaraju teškoće, ali ih i rješavaju.

- Šta se desilo?
- Neko je pucao za nama.
- Zašto?
- Bože, zašto!
- Niste vidjeli ko je pucao?
- Ne.

Nije htio mnogo da objašnjava.

Bokser i Đani su ćutali. Jurini je znao da bi sva pitanja bila uzaludna.

Krenuli su odmah, zalazeći sve dublje u šumu što ih je obuhvatala prozračnom sjenom i tišinom. Ništa se nije ćulo oko njih, ni iza njih, i Dani se uzalud osvrtao, još uznemiren.

Tonuli su u prašumu. Bila je svuda, na koju god se stranu okrenuli, nepregledna, neprohodna, kao voda, oduzimala je vazduh, i sunce, i vidik. I snagu: isprećavala se prepletenim šibljem i oborenim ogromnim stablima, ležala su nagomilana jedna preko drugih, svjedoćeći o olujama strašne snage što su ovuda bjesnile. Umaralo ih je to povaljano drveće preko svake mjere. Pokušavali su u početku da ga prelaze pentrajući se, ali je bilo suviše teško, noga se omicala na truloj kori, suho i novo granje u spletu gdje je jedna smrt hranila stotine novih života hvatalo se za odijelo, cijepajući ga, i plašeći ih bogzna koji put ćvornovitim prstima, podsjećajući ih u nerazumnom strahu na skrivenu ruku što bi se pružila da ih zadrži.

Zastrašujuće je djelovao ovaj šumski okean. To je mitski svijet. Moćan, miran na izgled, siguran u sebe i u svoju postojanost, sa snagama što su spavale, a uvijek su mogle da se probude i da se poigraju same sa sobom, uništavajući sve što se nađe u tom širokom krugu njihove igre. Jurini je sa strahom zamišljao šta bi bilo da ih uhvati oluja u ovom beskraju žutocrvenih zrelih boja, u ovom neprohodnom šipražju, ispod stoljetnih džinova ćije krune nisu vidjeli. Sigurno hiljade demona bjesni u ovoj izgubljenosti.

Sve teži im je postajao mir, gluha tišina što je ležala na svemu kao znak. U prvim satima je godila, bila im je zaštita i sigurnost, a onda je počela da dotežava, iz časa u čas je bivala sve gora, sve gora, sve su je teže osjećali kao moru. Ličila je na zaustavljen dah, na zlorado pripremanje zla, na opasnost koja se ne može izbjeći. Ništa se ne dešava, ali sve može da se desi. U svakom grmu može da bude zasjeda, na deset metara od njih može da se odmara nevidljiva vojska. Ali su još strašnije neznane opasnosti koje ne vidi razum već strah, koje sluti nesigurnost rođena nepodnošljivim mukom. S njim se ništa izmjeriti ne može, u njemu je sve moguće, sve osim neuznemirenosti.

- Sad znam kako nastaju bogovi - rekao je Jurini Marku. - Kroz dva dana i ja ću povjerovati u boga šume. I tišine. Ova beskrajna živa pustoš može da uništi svaku sigurnost.

- Gotovo kao grad. Sličnost je velika: pustoš, nemir, usamljenost, sve je jače od nas. Samo su ovdje opasnosti zamišljene.

Govorili su gotovo šapatom, poštovali su tišinu, plašili se njene potpunosti. Željeli su da je nešto naruši, ne oni, nešto nevino i bezopasno. Ali toga više nije bilo. Ako je ptica prhnula ispred njih, strah bi ih ukočio.

Išli su jedan za drugim, na rastojanju, to su naučili u ovom ratu, tako metak može da pogodi samo jednoga. Ali to je nekakav opšti razlog, važan za cjelinu, za njih besmislen. Oni nisu cjelina, slučajno su zajedno, ali svako od njih postoji za sebe, i svako strepi samo od onoga što može njemu da se desi. Nikakvog zajedničkog cilja nisu imali, iako je bio isti svima, već svako svoj. Ničija smrt ovdje ne pomaže drugome, i htjeli su ne da svi stignu, nego svaki od njih. Pa ipak su išli kako su naučili, držeći se zajedno, iz straha da ne zaostanu i da se ne izgube, zajedno koliko je neophodno, jer su se u hodu što je trajao satima, i na kratkim odmorima i predasima, sve određenije izdvajali, stvarajući grupe po zajedničkim osobinama ili po najmanjim suprotnostima.

Frančeski i bokser su se odvojili prezirom prema ostalima. Ovo je put na kojem će pobijediti snaga i spretnost, i njihova šansa je najveća. Frančeski je bio komandir odjeljenja bacača plamena, i sam nekako sličan tom oruđu, neobičan, opasan, brz, nemilosrdan. Jurini se pred njim ustručavao, njegove hladne prezrive oči su ga činile

nesigurnijim nego što je bio. S čuđenjem je mislio na poručnikove bacače plamena, izgledalo mu je da je za taj posao potrebna veća surovost nego za drugi, on neposredno gleda ono što živi, uništava stvari i ljude iz blizine, kao da ih kolje. Ponekad mu se činilo da će iz njega da sukne plamen. Začudo, privlačio je ljude, mada se nije trudio, bio je neljubazan i nerazgovorljiv, a možda baš zato. Mali slabi Đani bio je opčinjen njegovom sigurnošću i umiljavao mu se kao ljubavnica. Frančeski je trpio njegovu pokornost, ne cijeneći je. Kao što nije cijenio nikoga, Jurini je u njemu vidio ne samo jako izraženog vojnika, već i jedan opštiji tip čovjeka koji djeluje ne razmišljajući mnogo, razmišljajući koliko mu je potrebno da ne pogriješi u namjeri, potčinjavajući ljude oko sebe svojom isključivom voljom i naučenošću da vlada, prema ljudima on nije imao drugog odnosa. A vojska mu je dala posebnu boju i udarnost što su ga izdvajali. Zapaliće svijet ove lijepe životinje, mislio je Jurini. Sila je njegovo pravo i njegov moral. Stotine nas ovakvih, kao što sam ja, natjeraće na ćutanje, čak i na zlo kojeg se gnušamo. I Marka, nervoznog nezadovoljnika što se spasava cinizmom i pravi se da mu nije teško; i veselog, nesigurnog Edmonda koji bi želio samo da ga ljudi puste na miru, da mu ostave što je njegovo, smijeh, šalu, pjesmu, život bez tegoba i grubosti, bezbrižno kruženje fjorentinskim ulicama za volanom svoga taksija (ko zna gdje sad leži razvaljen); i nepovjerljivog Kalabreza koji tužno uporno misli na svoju zemlju i na svoju porodicu. Sve nas će ovakvi kao Frančeski opet uvući u užas. Ali ne, njega neće. Nikad više.

Ta misao je nastala zbog ovog stradanja. Ljudi ne vole zlo, pa ipak ga podnose. Kad bi zlo i surovost bili dovoljno pametni da znaju granicu do koje smiju da se nameću, da ne izazivaju ogorčenje, dugo bi trajali. Ružna je to misao, ali izgleda da je tačna, ljudi se teško pokreću dok mogu da žive podnošljivo, tek kad im postane suviše teško, kad počnu da tonu, počinju da misle i da se otimaju. Imaće o čemu da razmišlja kad dođe kući.

Sunce se već gubilo iza visokih stabala kad su zastali na šumskoj čistini, da se odmire. Namjeravali su da iskoriste danje svjetlo i da konačište potraže tek kad padne mrak, nisu znali koliko su prešli, mjerili su samo sate, ali im se činilo da se kreću sporo, okolina je

cijelog dana ostajala ista, kao da su tapkali u mjestu. To je bila varka što ih je umarala odsustvom promjene.

Jurini je osjećao umor, kao da je izlomljen, naporan je to put bio, ali je nastojao da drugi ne primijete tu klonulost, noć će sigurno donijeti olakšanje. Kad je sjeo na travu još toplu od sunca, pomislio je da neće više moći da ustane. Najbolje bi bilo da ovdje prenoće, mjesto je zgodno, izvor je u blizini, i svejedno je na kraju, preći će kilometar-dva manje, ali će sutra biti odmorniji, nadoknadiće. A nije se usuđivao da kaže, ustručavao se da pokaže umor, najviše zbog Frančeskija. Pogledao bi ga prezrivo, i ne bi pristao. Možda čak ništa ne bi rekao, krenuo bi s bokserom i Đanijem kroz šumu, i ostali bi pošli za njima. Pošli bi, sigurno, iako ne bi mogli da objasne zašto. Dvojica ili trojica bi lakše prošla na ovom putu nego grupa, ovako su svi vidljiviji, teže će nalaziti hranu, odgovaraće za svačiju grešku, a snaga nisu nikakva. Jurini je čak predlagao da bace oružje, ono što im je rijeka ostavila, tako bi izgledom bili ono što jesu, miroljubivi bjegunci koji ne žele kavgu, ali Frančeski nije htio da razgovara o tome, samo je rekao da je to čista ludost. A opet su išli zajedno. Iz straha od samoće, iz nerazumnog osjećaja veće sigurnosti koji daje vezivanje za druge, iz nesigurnosti u sebe, što je isto. Nije jednom pomislio da se odvoji od Frančeskija, ali je tu misao odmah odbacivao, uplašen njome, s Frančeskijem je ipak bio mirniji. Zašto? Da li zato što je makar i podsvjesno računao na Frančeskijev vječito budni automat kao na moguću zaštitu? Gotovo je nevjerovatno, ali drugo objašnjenje nije našao, i začudio se nad sobom i nad tajnom koja živi u njemu, odvojena od svih njegovih uvjerenja i od svega što jeste.

Pridigao se na lakat, osjećajući bol u krstima. Na šumskoj zaravni, po kojoj su se već hvatale lake predvečernje sjenke, ljudi su sjedjeli razdvojeni, ne miješajući se kad nisu u koloni. Još na prvom zastanku podijelili su meso i dvopek iz Kalabrezove torbe, i sad je svako raspolagao svojim dijelom kako je htio. Jurini im je preporučio da vode računa o hrani, jer dva-tri dana sigurno neće naći ništa u ovoj pustoši, ali niko nije ni pristao ni odbio, niko nije ni riječ odgovorio na to neugodno predviđanje.

Meso je bilo nedovoljno osušeno, dvopek neukusan, raskvašen pa stvrdnut, ali je Jurini mislio da je to povoljna okolnost, hrana će trajati

duže. Dani se šalio da će nešto donijeti i kući. Što su dublje zalazili u šumu, smirivao se sve više, nastojeći da se ponaša prirodno i da stekne Frančeskijevu naklonost. Bez osmijeha i bez molbe Frančeski ga je poslao da donese vode. Izvršio je podjelu rada među svojim podanicima: jedan je bio vojnik, drugi sluga. Đani je uzeo bokserovu čuturicu i pošao prema izvoru.

„Čime ga drži?” mislio je Jurini. „Tvrđim licem, neobraćanjem pažnje, nedopuštanjem da mu se približi, odstojanjem koje nikad neće smanjiti. Slab, on hoće da živi u sjenci snažnih. Ne traži korist već varku. Možda je nesigurniji, ali se sad osjeća jači od većine.”

Gledao je kako Marko pažljivo vadi ovlažene cigarete, osušene ali ružne, sa prljavožutim flekovima, zgužvane, i mi ćemo uskoro ličiti na te cigarete, mislio je pospano, u poludrijemežu, slušajući kako se šuma smiruje. Osjeća, zaspao, na trenutke se već prekida nit svijesti, ugodno mrtvilo ga utapa u tišinu i mir, danima već nije bilo ovako lako, tijelo se opušta, ničega nema, ni šume, ni opasnosti, ni njih, ni njega, samo omamljujuća ugodnost.

Kad se trgao, izbezumljeno, naglo razbuđen, nije znao šta se desilo. Ko je pucao? Neko od njih, neko u njih? Pucanj mu se činio toliko strašan, da je još odjekivao u šumi i u njegovu bilu.

Frančeski je čučao za drvetom s automatom u rukama, ostali su plegli iza žbunja. Samo je Edmondo stajao na čistini, kao izgubljen.

- Skloni se! - viknuo je Frančeski. On uvijek sve vidi i o svemu vodi računa.

Edmondo je pao za drvo, kao udaren.

- Šta se desilo?

- Neko je pucao. Na Đanija, izgleda.

Marko je uplašen, nemirno gleda oko sebe. Čudno, umirio ga je taj njegov strah, umirio ga bar toliko da dođe sebi, da se vrati iz izgubljenosti.

Dotrčao je Đani užasnut, poražen, lica zgrčenog i blijedog od straha.

Jednom se to već desilo, sad se obnavlja u sjećanju ili u stvarnosti, isto onako iznenada, isto onako bez uzvika, isti su učesnici, isto zaprepašćenje, ista pitanja.

- Ko je pucao?

- Ne znam.

- Nikog nisi vidio?

- Nisam.

Svi su bili uznemireni, osim Frančeskija. Gledao je u šumski guštik po kojem su padale sve teže sjene.

- Nije mogao daleko da ode. Doktore Jurini, ostanite ovdje s Markom, Kalabrez i Edmondo neka pođu s desne strane, Luidi i Đani s lijeve. Brzo.

Pošli su bez riječi, a nije im bilo lako.

Frančeski je krenuo sredinom, ravno prema izvoru. Sebi je ostavio najopasniji put.

Gledali su kako ide pognut, spretno i nečujno se probijajući kroz šiblje, čulo se samo tiho šuštanje lišća i slab ali jasan šum slomljene suhe grančice na koju je neko neoprezno stao.

Čekali su dugo, vlastito disanje činilo im se opasno, osvrtni su se oprezno, da se ne pokrenu suviše, mogao je da se pojavi iza leđa, taj jedan ili ti mnogi, strašno je što je izgledalo da nikog nema u tom beživotnom prostranstvu, da nikog ne može ni biti, ali pucanj nije halucinacija.

- Ništa ne shvaćam. Da li nas neko slijedi?

- Ili je naišao slučajno.

- Niko ovuda ne prolazi.

Šaptali su, nisu smjeli da ćute dok su čekali da nešto bude, da se nekako riješi.

A kad su se ostali vratili, ne našavši nikoga, odahnuli su s olakšanjem. Ipak je bolje s njima.

Mrak je pao naglo, potpun, kao da se izlio.

Išli su tiho, što su mogli tiše, potpuno oslijepjeni pomrčinom, bježeći od progonitelja što ga je rodila duboka šuma, razbijajući koljenice o poglela stabla, zagušeni naporom i strahom. Kad je Frančeski stao, noć su proveli sa stražama. Nemirnu noć: bojali su se svega, šušnja opalog lista, lepeta krila noćne ptice, divljeg krika u šumskoj tami, i san je bio grozničav i istrzan.

Plašila ih je tuđa zemlja.

Ujutro, probuđen glasovima sličnim režu, Jurini jedva razabra da su Frančeski i bokser pojeli hranu iz Kalabrezova ranca.

Čuo je Kalabrezov glas, crn od mržnje.

- Trebalo bi ih ubiti!

Osjećao je čudnu težinu u duši i zamor što mu je ubijao volju da se pokrene. Zar je već dotle došlo? Zar je među njima počela borba na život i smrt? Onda je to kraj. I odjednom mu se učini nemogućim da se izvuče iz ovih šuma. Neće se izvući, gotovo je. On nema više snage ni da miče otečenim nogama, ni da smiruje ove ljude čija lica dobijaju nove nepoznate crte što ga plaše, uskoro će početi da zavijaju kao kurjaci.

Ali kad se sasvim rasani, prođe ga ta gorka ravnodušnost.

Priđe Frančeskiju, nastojeći da savlada zbunjenost i neugodnost, uplašen više zbog mogućih posljedica nego zbog štete i učinjene nepravde, i upita ga šta se to desilo.

- Pojeli smo nas dvojica - objasni on mirno.

- Gospodine poručniče, hranu smo podijelili na jednake dijelove, kako ste mogli da uzmete ono što nije vaše?

- Bili smo gladni.

- Znači li to da prestaju da važe najosnovniji obziri i solidarnost bez koje se ne možemo ni dva dana održati?

- To znači ono što jest, da smo pojeli hranu, i ništa više.

Taj Frančeskijev odgovor i opasna uzbuđenost ljudi, za njega i protiv njega, prisiliše Jurinija na ono što je najmanje volio, da sa poručnikom razgovara nasamo. Ali on ga brzo prekide.

- Vaše moralne pridike, gospodine doktore Jurini - reče on nezbuđeno, čak se i osmjehnuvši krajem tvrdo srezanih usana - ni najmanje me ne zanimaju, i vrlo su dosadne, vjerujte. Ako mislite da vaši obziri treba da obavezuju i mene, mogu vam dokazati da se teško varate. Ja vama ne namećem svoj način, ostavite i vi mene na miru. Možemo, uostalom, razgovarati i otvoreno, da izbjegnemo ovakva objašnjenja. Mislite li da će svi ovi - dugim prstima posivjelim od nepranja pokaza na ljude što su ih posmatrali - ostati živi? Ja ne mislim. Čak sam uvjeren da neće. A ja hoću da ostanem živ.

- Zar ostali to ne žele?

- To je njihova stvar.

- Vrlo mi je neprijatno sve ovo, gospodine poručniče, ali neke koristi od toga ipak ima. Vrijedi upoznati ljude kao što ste vi. Do sada sam o njima samo slušao.

- Drago mi je da vam mogu pružiti makar to zadovoljstvo, gospodine kapetane.

- Stid me je za vas - reče Jurini tihim glasom, ogorčen i uzbuđen.

Ali na ovu naivnost ni Frančeski nije imao šta da kaže. Nemarno se okrenuvši, pođe prema mjestu gdje je sjedio njegov natmureni drug sa šmajserom na koljenima, i leže u suhu paprat, ne progovorivši ni riječi.

Toga dana naiđoše na zarastao šumski put. Kuda vodi? Prošli su njegovim tragom i izašli na planinsku visoravan. To je sigurno put za neko selo. Nisu razgovarali o tome da li treba da svrate u naselje, išli su, da li zato što nisu imali hrane, ili što su osjećali neodoljivu potrebu da izađu iz šumskih čečava i vide kuće, vatru, ljude, drukčije od njih samih, unezvijerenih, podivljalih, išli su ne govoreći ništa. U stravi kojom je počela da ih mori šuma, to im se učinilo kao olakšanje, kao predah koji će ih osnažiti. Ohrabrujuće je djelovala i misao da ovo nije bezljudna pustoš.

Ali na travnoj visoravni put se gubio.

Pred njima se pružala sumorna čistina po kojoj je plegla uvenula nekošena trava što se zaplitala među noge. Pored šume, što je sa svih strana zatvarala ravan, uzdizale su se čudne humčice zarasle u halugu. Jurini pođe prema njima. U spletu bujadike i planinske trave nazirali su se temelji kuća. Ničeg ostalog nije bilo, kao da su vatra ili potop odnijeli sve, kao da je neko u prah stucalo kamen po kamen, i zemljom zatrpao ono što je ostalo od nekadašnjeg sela. A svuda unaokolo mrtvilo i tišina.

Iza Jurinijevih leđa Frančeski opsova:

- Prokleta zemlja! Možeš danima da ne sretniš ni žive duše.

- Ovi ljudi nisu krivi što ih nema - reče Marko.

Frančeski odmahnu rukom ljutito i pođe umornim korakom kroz spletenu pleglu travu, vlažnu od kiše što je počela da pada, tiho, kao rosa. Jurini zadrhta. Tišina mrtve planinske visoravni pritiskivala ga je kao mora, ispunjavajući ga jezom, a iz tišine je izbijala čudljiva i opasna prijetnja. Kao da ih je mrtva zemlja namamila u se i sad zlurado gleda i čeka njihovu propast.

Prikupivši raskopčani šinjel, pođe za drugovima. Ali je morao da se okrene, jer mu se činilo da neko ide za njim ustopice, da nešto vreba, prikradajući se nečujnim koracima. „Umoran sam, nervi mi popuštaju”, mislio je smirujući bezrazložni strah. Ali se čudnog

osjećaja nije mogao osloboditi i ubrzao je hod ne prestajući da se osvrće.

Jedva je išao, iscrpela ga je nada što se nije ostvarila, uzalud se tješio što se nisu ni s kim susreli, znao je da laže sam sebi, znao je da se ne mogu ni s kim susresti, jer nikoga nema više. Ovo je zaista grobnica koja će i njih primiti. Kad je došao do drugova, sjede na vlažnu zemlju i nemoćno se nasloni na drvo. Kiša zarominja jače, a šuma se smrači. Bezbedno mu se učini sve.

- Hajdemo.

- Šta? - trže se Jurini.

- Da pođemo.

Marko je htio da ga podigne.

- Kuda?

- Pa, naprijed.

Frančeski i bokser, ne čekajući ostale, pođoše kroz šumu.

Jurini se pribra i ustade.

Đani je išao posljednji.

Marko ga zovnu:

- Požuri, Dani.

Ništa nije rekao.

- Izgleda da je bolestan.

- Jest.

- Tifus?

- Da.

Još jutros je vidio znake koji nisu varali, usjakćen pogled, drven korak, grozničave pokrete i zloslutne crvene pjege. Opasan saputnik im se pridružio u ovim šumama.

Korak im je bio spor i nesiguran, šuma se nije prorjeđivala, uvijek ista, ubistveno ista, treba samo ići, ne misliti nikako, treba ići naprijed, koračati dok se može, naići će na neko naselje, nije sva zemlja grobnica.

Išli su i zastajali, zastajajući sve češće, zaustavljajući ih umor i beznadnost, a oko podneva su sjeli kraj izvora, sreća da ima bar vode.

Napili su se, da nešto urade, glad će biti veća, i hladnoća, samo Frančeski nije prišao izvoru, stajao je i osvrtao se uznemireno, a

onda pošao u čestar. Kad se vratio, prišao je Đaniju, koji je tek tada stigao, posrćući.

Frančeski se ponašao čudnovato.

- Đani - rekao mu je - kako se osjećaš?

- Loše.

- Razumiješ li šta ti govorim?

- Da.

- Možeš li da se sjetiš ovoga mjesta?

Đani se polako osvrtao oko sebe.

- Jesmo li već bili ovdje?

- Da.

- Šta se desilo kod ovog izvora?

- Neko je pucao na mene.

Đani je govorio mirno i tiho, ali su svi čuli i užasnuli se. Nemoguće! Zaboravili su na umor i pošli u čestar, prema mjestu odakle su čuli pucanj. Poznali su ga, bili su već tu, sinoć i jutros. Cio dan su se vrtjeli u krugu i došli na polazište. Uzalud, šuma im ne da iz sebe, sad mogu leći i umrijeti.

U tišini što je nastala, kao priznanje poraza, Edmondo počeo tiho da se smije. Pogledali su ga začuđeno, a on je pošao u šumu, smijući se sve jače.

- Edmondo! - viknuo je Marko.

Nije ga čuo.

Pošao je za njim, spotičući se.

Edmondo je zastao kraj visokog hrasta, kao da mu je drvo preprečilo put, i naslonivši glavu na stablo, tresao se u nemoćnom iskidanom plaču.

Okrenuo ga je prema sebi, prodrmao, a onda ga snažno udario po licu.

Pogledao je uznemireno, kao da se probudio iz teška sna, još jecajući.

- Prestani, Edmondo, smiri se. Sješćemo da se odmorimo, i ja sam umoran.

Svi su bili umorni.

Đani je ležao na leđima, teško dišući.

- Imam vatru - rekao je Kalabrez.

Jurini je pogledao u njega umorno, nije se ni začudio. Svi će tako.

Još jedna noć je prošla, i još jedan dan je počeo, treći otkako su prešli rijeku, hodali su teško gledajući da održe pravac. Frančeski se orijentisao prema mahovini i prema zvijezdama, oprezan poslije jučerašnjeg kruženja, samo je on još imao snage, čak je i bokser već teturao. Išli su sve sporije, a odmarali se sve duže.

Na jednom zastanku Frančeski je prišao Marku, i rekao grubo:

- Daj konzerve.

Jurini se umiješao:

- Te dvije konzerve su jedino što imamo.

Frančeski ga nije slušao. On i bokser su prilazili Marku, i Kalabrez im se približio, gledali su kao luđaci, disali uzbuđeno, i Marko im je dao konzerve. Jurinija su prestravila ta izobličena lica, nagrđena glađu, rastrgnuli bi Marka da nije dao. Ali su podijelili svima to posljednje što je ostalo, i oni su se bojali tuđe gladi.

Kad su pošli u rasutoj koloni, bokser i Frančeski prvi, Đani posljednji, vukući se za njima uporno, i ne znajući kuda ide, zaustavio ih je pucanj, sprijeda, i nečiji uzvik, legli su na zemlju, čulo se kršenje grana, i drugi pucanj, i treći, čitav rafal, nešto se dešavalo, je li to onaj isti ili drugi, onaj ih je slijedio, ovaj im je došao u susret, zašto puca svako na koga naiđu, samo sad nije strašno kao prvi put, suviše su umorni i izgubljeni da bi išta bilo strašno.

- Ranjen je! Dođite!

Pošli su prema njima.

Bokser je bio pogođen u rame, krv je probila bluzu, kapala kroz rukav. Čuo je šušanj u granju i mahinalno se trgao, to ga je spasio.

- Nemam čime da vas previjem.

- Svejedno.

Frančeski je izašao iz čestara, bijesan. Mislili su da više zbog boksera.

- Pogodio sam ga. Vidio sam krv.

- Da ga potražimo? - upitao je bokser.

- Ako iskrvari, svejedno nam je, ako je lakše ranjen, nećemo ga stići.

Ni on više nije imao snage čak ni da se osigura. A možda nije bio ubijeđen ni da ga je pogodio, kako bi mogao da vidi krv u šumi, na kiši?

Predveče zastadoše u jednom bukviku, prorijeđenom i gotovo zakržljalom. Nisu mogli dalje. Padala je kiša i bilo je hladno, a nisu imali čime da zapale vatru, drhtali su od gladi i zime, naslonjeni na drveće i jedan na drugoga, izlomljeni, tamnomodri, avetinjski upalih očiju. Čitali su i gledali preda se. Izgledalo je da se više ne mogu ni maknuti, i da će i umrijeti tako, ne maknuvši se. Ali kad Frančeski pođe, ustadoše i ostali. Ustao je i Kalabrez, samo je Đani ostao na zemlji.

- Đani je ostao - viknu Jurini.

Niko se ne okrenu. Teturali su kroz šumu kao prikaze.

Marko je umorno gledao u Đanija.

- Šta ćemo s njim?

- Ne možemo ga ostaviti.

- Umrijeće.

- Ne možemo ga ostaviti.

Digli su ga i pridržavali rukama i ramenima.

Jurini je išao kao pijan, još malo pa ću pasti, mislio je umrtvijen. A kad poslije dugog, dugog puta, na kraju kojega je mogla biti samo smrt, iznenada ču veseo glas, začudi se i uznemiri.

- Selo! - viknuo je Marko. - Doktore, selo!

Pod njima, ispod kose što se završavala blagom padinom, ležala je dolinica okružena šumovitim brdima, otvorena usjekom na jednoj strani. Posred doline vijugao je potok, a s jedne i s druge njegove strane nizale su se kuće, staje, ambari, plotovi, voćnjaci, rasuti svuda, sve do pristranaka brda. Jurini osjeti čudnu nemoć ugledavši to ljudsko naselje iznad koga se, na brežuljku, uzdizala čak i crkva sa lijepim zvonikom, sivim od sumraka. Nikad se nije tako obradovao u životu, nikad mu se ništa nije učinilo ljepše.

- Selo! - šaptao je ganut, jedva zadržavajući suze. - Selo, ljudi...

I odjednom se užurba:

- Hajdemo, Marko. Ostali su već dole.

Prihativši klonulog Đanija, siđoše u selo klecajući. Pređoše mali most, truo i polurazvaljen, i ugledaše ispod drveća lijepu veliku zgradu, kišom ispranih zidova. Na stepenicama pred ulaznim vratima sjedio je Edmondo i držao glavu rukama.

- Šta je, Edmondo? Gdje su ostali?

On ih pogleda umorno, neodređeno mahnu rukom i opet zakopa glavu u dlanove.

- Jeste li razgovarali sa nekim u selu?
- Nikoga nema - odgovori Edmondo plačno.
- Kako?
- Selo je prazno.

Uznemireni ostaviše bolesnika pred školom (bila je to škola, nezagađena, čitava, samo su ljudi ili vrijeme porazbijali stakla na prozorima) i požuriše u selo.

- Kako je to moguće! - govorio je doktor.
- Evo, sve je tu, kuće, staje, koševi.

Ali ljudi nije bilo.

Iz otvorenih praznih kuća, sa sumornim badžama bez dima, iz tamnih duplja prozora kroz koje niko nije gledao, iz pustih staja, sa puta zaraslog u travu, iz ćutijive planine nad selom, zjapila je mrtva pustoš. Čuo se samo šum potoka, a nad šumskom kosom oglasila se neka ptica tmurnim klikom.

Sreli su Kalabreza, stajao je na putu unezvijeren. Nikog nisu našli.

Odjednom, s kraja sela, čuše mukle udarce i viku. Požuriše u tom pravcu i kod posljednje kuće zastadoše iznenađeni. Pred otvorenim kućnim vratima stajao je Frančeski, bez kape, raščupan, obnevidio, i pištoljem i pesnicama bijesno udarao u dasku.

- Nikog nema! - vikao je izbezumljeno. - Nikog! Gdje su?

Bokser ga je umirivao pažljivo mu dodirujući lakat i nešto mu govoreći, ali on ga nije čuo, udarao je i vikao neprestano, sve jedno te isto, pa začuta, spusti ruke niza se i obori glavu na prsa. Bokser ga prihvati i povede prema školi. Sa pištoljem u mrtvo obješenoj ruci poručnik pođe niz put posrćući.

- Gotovo je - reče Marko klonulo.

A Jurini pogleda u njega zaprepašteno, i osjećajući da će pasti, sjede na mokre baštenske vrljike. Nije imao snage ni za što, čak ni da zaplače.

Padao je težak, neproziran mrak.

Otada je počelo polagano umiranje. Sjedjeli su u velikoj školskoj učionici, uza zid, u uskim dječjim klupama, kraj hladne zemljane peći

sa crvenim i zelenim lončićima, ili ležali na podu, ne mičući se i ne govoreći.

Kao kroz polusan, osjećajući klonulost koju nije mogao savladati, Jurini je gledao pred sobom zamorno sivu plohu zida što se, s vremena na vrijeme, u nepravilnim razmacima, uvijala i rastezala, presijecana žutim i ružičastim prugama, ili tonući u tamu. Kraj puta što vodi pored škole, šumi potok, osjećao ga je kao šum vlastite krvi. „Treba da legnem, slabost me obuzima”, mislio je. Ali se bojao da neće ni ustati ako legne, i ostao je tako prislonjen uza zid, nepomičan satima.

Marko sjedi uz njega. Sporim, malaksalim prstima uzima iz torbe stvar po stvar i stavlja pored sebe, onda dugo traži po čoškovima i vadi sićušne mrvice hljeba. Guta ih s dlana, ne čisteći, ne gledajući.

- Propali smo na svim životnim ispitima - kaže tiho, glas mu se jedva čuje - i evo nas ponovo u prvom razredu osnovne škole.

Zašto govori, zašto se umara?

Zar je to rekao glasno, zar nije samo mislio? Ili to Marko objašnjava zbog sebe.

- Treba nešto činiti, treba razgovarati, treba brojiti do hiljadu i nazad, biće strašno ako ućutimo, nikad više nećemo progovoriti.

Morali bismo da krenemo, propašćemo ovako, mislio je Jurini, ali nije rekao ništa. I čudio se kako ovaj mršavi nervozni čovjek ima snage da miče rukama, da traži, da se trudi. Svejedno mu je, sasvim svejedno, pakosno ga je pokopavao zajedno sa sobom.

- Radio sam kao novinar u Trstu, prije nego što sam...

Glas mu je šapatljiv, posrće bez snage, sigurno mu je i misao ovako beskrvna, a onda je glasa nestalo, prekinuo se, kao da je isključen ton na radiju, možda je u njemu još zujao, pomalo je jezivo pomišljati da je on uvjeren kako još govori, misao u njemu traje, samo glasa nema, ni riječi, a on to ne zna, biće strašno ako ućutimo, rekao je.

Savladavala ga je tuga zbog onog što je bilo, ne zbog onog što je sad. Negdje daleko, možda u oblacima, ima jedna kuća sa zelenim žaluzinama. I žena, sa dugim prstima od sedefa. I dijete, nježna pahuljica ili san pred smrt. Je li djevojčica imala kestenjaste oči, kao on? Je li to ona zvonila vedrim zvončićima svoga grla obavijajući ga toplim i radosnim rukama? Zatvorio je oči i vidio ih obadvije. Gotovo je, kaže im, a vama je svejedno.

Ali i bez njegove volje nestalo je tih slika, kao da su se isparile, i javila se glad. Žut i iscijeđen, Marko je zaspao naslonjen na zid, ali drugi se kreću, i to ga podstaknu da ustane, iako s naporom, i da izađe napolje.

Kiša je još padala.

Nagnut nad potok, Kalabrez je zavlačio ruku u ljigavu travu i mulj. Jurini mu priđe.

- Šta tražiš? Žabe?

Nije odgovorio, nije izvadio ruku iz vode.

- Jesi li štogod našao?

- Nisam. Šta hoćeš ovdje?

Gledao ga je neprijateljski, i Jurini se udalji, zgađen zbog te glupe samoživosti. Lunjajući gladan, nađe u voćnjaku iza škole hrpu oraħa ispod debelog šuštavog lišća, i poče da jede brzo i požudno, kao da otima ili krade od nekoga.

Kad vidje kako prema njemu ide Marko, Jurini se namršti, a u njemu buknu mržnja i strah. Zaboravio je Kalabreza nad potokom.

Marko priđe polako, tužan i neužurban.

- Uzmi - reče mu Jurini turobno, pa šapnu namrgođen:

- Ovo ćemo sakriti. Za sve je malo.

Marko je ćutao.

Jurini pogleda u njega, počeo je ličiti na teškog bolesnika.

- Da - reče on - svakako.

I okrenu se u stranu.

Jurini se sjeti bolesnog vojnika nad potokom, i obuze ga stid.

Sakrili su oraħe u pocrnjeli navaljak sijena, davno sadjeven.

Spremala se oluja.

Ta noć u mrtvom selu bila je strašna. Odmah s večeri udarila je opaka vjetrina i razbjesnjevši se u uskoj dolini kovitlala se s hukom i grmljavinom. Nahrupljivala je kao ogromna neman i teškom trupinom lupala po zidovima cičeći i zavijajući, skakala u propanj, odlazila i iznenadno se vraćala, ne oslobađajući ih straha cijelu noć.

Jurini je pokušavao da zaspri, ali nije uspijevaο. Vjetar i munje su ga izbezumljivali.

Poludjeću, mislio je užasnut. Kao dijete, prvi put u životu.

Zovnuo je:

- Marko!

Nešto poče da šuška oko njega, i nečija ruka ga dodirnu.

- Ko je to?

U svjetlu munje ugleda pred sobom tupo bokserovo lice. Čučeći, bio je pružio ruku prema Jurinijevoj torbi.

- Šta hoćete?

Bokser ništa ne odgovori, samo ga je gledao, ne trepćući, gotovo besvjesno.

- Nemam ništa, evo pogledajte.

Bokser se ni tada ne maknu, ne promijeni ni stav ni izraz. Čutao je i gledao ga na kratkom odstojanju, dah mu je osjećao. A onda se povuče natrag i utonu u mrak.

Jurini je drhtao, sve mu je ličilo na košmar, možda mu je strah donio ta priviđenja, i jedva dočeka dan, koji osvanu tih i sunčan, kao prijekor noći. Ali ni prozirna magla nad potokom, ni nebo bez oblaka, ni blagi sjaj sunca razliven po mokroj dolini, nisu ga mogli razvedriti. Sve što ga je tištalo, bilo je tu nepromijenjeno, nimalo lakše nego juče.

Ostali su se dizali stenjući, i izlazili iz učionice. Bili su izobličeni, zemljanosive boje lica, ispucalih usana, ispijeni, neobrijani, prljavi, neprirodno velikih očiju što su mrtvo mirovale ili uznemireno svjetlucale. Pored Jurinija prođe i bolesni Kalabrez, drhtav i povijen. Jedva je i ličio na čovjeka, ali se uporno kretao za drugima. Marko je spavao. Očni kapci su mu modri, sljepoočnice žute. Ličio je na leš.

Možda je i umro, pomisli, ali nije imao volje da ustane. A kad Marko otvori oči, on se ne začudi. I ne obradova.

Nisu krenuli dalje. Bili su utučeni, klonuli, uplašeni, i varali su se nejasnom nadom da će poći sutra. A svako sutra svitalo je bespomoćnije.

Koliko je dana prošlo tako u omaglici, dva, tri ili više, Jurini nije tačno znao. Mnogo štošta se utopilo u sumraku drijemeža i slabosti, mnogo štošta su propustila umrtvljena čula.

Glad su utoljavali čime su mogli. I ne misleći, i ne želeći, tijelo se s mukom pokretalo i išlo u potragu. Čeprkali su po dvorištima, tražili voće, kopali korijenje, sabirali puževe i ličinke, i neprestano se vukli svuda, sjedali i ponovo ustajali, gledali se netrpeljivo, nalazeći toliko

da ne umru, bar da ne umru odmah. Snaga je istjecala iz njih svakog časa.

Mučio ih je i strah. Naročito noću. Iz mračnih šumskih pristranaka, iz tmurnih dvorišta, iz sjena ispod drveća, iz tame što je svjetlucala, iz varljive mjesečine, kao da je nešto gledalo, kao da je disalo i prikradalo se, i uvijek, uvijek je izgledalo da će se baš toga časa desiti nešto što ne znaš, strašno baš zato što ne znaš. I sve je bilo protiv njih. Vedro nebo ih je mučilo sjećanjima, oluja stravom. Pust drum neprestano im se rugao, nisu mogli da ga slijede. A oni sami, gledajući jedan u drugog, mislili su na smrt.

Jednog jutra, bogzna kojeg, Jurini je ustao i drhteći od hladnoće i slabosti, držeći se za zid, pošao napolje da pobjegne od zagađene učionice, od izgubljenih lica, od svoje umnožene slike.

Na ulaznim stepenicama ležao je Đani s glavom okrenutom naniže, kao da je bježao od smrti. Jurini zastade iznad njega, oborene glave, neodlučan, ruku opuštenih niz bedra, pa se spusti na kamenu ogradu kraj ulaza. Krupno rebrasto kestenovo lišće padalo je s grana lelujući se.

- Lišće pada - mislio je - posljednje.

I obuze ga tiho bezbolno osjećanje praznine, a odnekle, bogzna iz kog kutka sjećanja, zašapta starinska Gverinijeva tužaljka:

Kad vidiš da lišće pada, ti ćeš doći

i tražićeš da se otvori moja raka na groblju...

Zatvorio je oči. Iza kapaka misao ne nađe ništa. Za njegovim leđima leži mrtav vojnik, nije htio da bude ni mrtav ni vojnik, bježao je od smrti i nije pobjegao. Ni oni neće pobjeći.

Vrijeme je prolazilo, a on je sjedio na kamenu, nepomičan.

Kad ču ljudski glas, trže se iz ukočenosti i zadrhta. Ne, nije se varao. Glas je bio dječiji, veseo i prodoran, od njega iznenada oživje pusto selo, izgubi se misao o smrti.

Iz jedne kuće u vedro nebo ravno se dizao dim. Izgubljen od sreće, ne uspijevajući da zadrži smijeh što je provaljivao u kratkim silovitim napadima, požuri iz dvorišta, pa se vrati i zovnu Marka kad vidje kako stoji iznad mrtvog Đanija.

- Brzo - reče zadihano, iskrivivši usta u neprirodan osmijeh - hajdemo, došli su.

- Došli su? Kako, kada? - ponavljao je Marko besmisleno, pružajući korak i ne odvajajući oči od dima što je kuljao iz otvora na krovu.

Na pijesku pored potoka igrao se malen dječak. Kad ugleda njih dvojicu, vrisnu uplašeno i potrča prema kući. Na vratima ga dočekaše majka, sredovječna žena u bijeloj rubini, i mršava djevojčica. Žena prigrli dječaka oko ramena i začuđeno pogleda u došljake. Oni su prilazili polako, razvlačeći usta u ljubazan osmijeh, ali su po zaprepaštenom ženinom licu vidjeli da je njihov izgled sigurno strašan. Prišavši bliže, stadoše. Jurini je gledao u nju i djecu uzbuđen, kao da ne vjeruje da je ona zaista tu, pa pruživši joj ruku, osmjehnu se zbunjeno:

- Dobar dan - reče drhtavim glasom, na talijanskom.

Žena ne primi pruženu ruku. Čutala je i posmatrala ove tuđe ljude čije su upale oči bile nesigurne i molećive.

U nevolji su, pomisli ona.

- Mi tamo - nastavi Jurini sakatim ženinim jezikom. - Mi ne fašisti.

I gledajući u oprezno ženino lice, ne znajući da li ga ona razumije, žmirkao je nastojeći da licu da veseo izraz, i pokušava da pomiluje dječaka. Ali se dječak sakri za majku.

- Kad ste došli? Juče nije bilo nikoga u selu - umiješa se Marko, govoreći stranim naglaskom ali čisto.

- Juče smo stigli, pred noć.

- Sami ste došli?

- Nas troje. Pošlo je još nekoliko porodica pa su zastali na putu. Ne znam što ih nema, trebalo je da već stignu - slaga iz opreznosti, jer je samo jedna porodica pošla s njima i zadržala se usput na nekoliko dana kod rođaka.

Jurini reče nešto na svom jeziku, i Marko prevede.

- Muža nemate?

- Umro je.

- Šta se desilo sa selom?

- Nešto pobijeno, nešto otjerano, nešto izbjeglo.

- Mi smo iz Sandžaka došli ovamo, dugo smo putovali.

- Pa kuda ćete ovuda?

Kući, mislio je da kaže Marko, ali pogleda u zemlju i očuta. Pa pokazavši glavom prema školi, požuri da kaže ono što je morao:

- Ima nas šest. Jedan je umro, jutros. A mi smo... mi već dugo nemamo šta da jedemo.

Govorio je tiho, polako, zaustavljajući se da predahne, a žena je u njegovim nemoćnim, plašljivim riječima vidjela svu nevolju i tjeskobu koja je te bjegunce pritislula u nepoznatu kraju, u tuđoj zemlji.

Pošli ste pasjom prtinom, ali neka, pomisli zlorado, ničim dobrim niste nas zadužili. I nama je bilo teško.

Ali ne reče to i ne pokaza šta misli, da li ih žali ili je ravnodušna prema njihovoj nesreći (jedno nije mogla, drugo nije smjela) i učini se da je prečula što joj je taj mršavi tuđinac rekao. Ali on je trepćući gledao u njene tvrde oči i osmjehnuo se u neprilici:

- Mi bismo platiti za hranu.

- I ja bih platila - odvrati žena mrko - a ako hoćeš, evo vidi da nemam. Dva dana smo putovali. Šta smo mogli donijeti na sebi i na mršavom konjiću?

- Vjerujem - odgovori Marko tužno.

Postojaše trenutak neodlučno pa pođoše niz put, tromo i umorno mičući nogama.

Gledajući za njima suženih očiju i skupljenih usana, žena je razmišljala zabrinuto. Koliko je čeznula za svojom kućom i za selom, a eto, tek što je stigla, još nije ni budžake očistila, još nije ni strepnju utišala navikavajući se na ovo gnijezdo odakle je s mužem otišla a sama se s djecom vratila, i već joj nesreća pala na glavu. Znala je da je ovi izgladnjeli tuđinci neće ostaviti na miru. Vući će se oko njene kuće kao kurjaci, mršavi i olinjali, nestrpljivi, zakrvavljenih očiju od gladi, a ona ne može da im da. I sama će pasti odboru na teret. Privlačiće ih dim iz njene kuće, miris hljeba pod sačem, brizganje mlijeka iz kravljeg vimena, i teško će se složiti njihova glad i njena sirotinja. - Ej, blago mjestu iz kog idu, a teško onom u koje idu - uzdahnu nezadovoljno.

Kad je s djecom sjela za ručak, pred kućom se očuše spori koraci, i na vratima se pojavi natmuren visok čovjek crne brade. Bio je to Frančeski. Promrsivši nešto kroz zube, spusti se na prag i posmatraše ih ćuteći. Simku zaprepastiše njegove oči: sjajne kao u vatruštini pažljivo su pratile svaki njihov pokret, dižući se i spuštajući za njihovim rukama od zdjele do usta. Izraz lica mu je napregnut, i nervozan, nosnice lakomno raširene. Čučao je malo pognut, kao

spreman na skok, ali se nije micao i ništa nije govorio. Nemirno ga pogledajući, Simka je osjećala kako joj zalogaj zastaje u grlu. Taj čovjek gladna pogleda tako joj je smetao i toliko je bio težak, kao da joj je za vrat sjeo. Napunivši čanak, ustade i pruži mu ga s drvenom kašikom.

- Na! - reče ljutito.

On uze čanak drhtavim rukama i poče da jede gladno, užurbano, dižući na nju s časa na čas crne oči pokrivenne dugim trepavicama. Kad pojede, diže se, reče samo jednu riječ na svom nerazumljivom jeziku i izađe iz kuće.

Nasuvši luga u njegov čanak, Simka sjede na tronožac. Više joj se nije jelo.

- Kako gleda, i ruke mu dršću - reče djevojčica pošto se njegovi koraci udaljiše.

- Gladni su - odgovori Simka zamišljeno.

Poslije toga nije mogla da se smiri. Oprala je suđe, očistila dvorište, iskopala ispod živice nešto zarđala i oštećena alata što je njen Vojin sakrio pred odlazak, pronalazila i potreban i nepotreban posao, ali nemir je nije napuštao. Ponavljala je u sebi uporno: - Protiv ovakvih je i moj Vojin ratovao, naročito kad bi se sjetila njihovih turobnih očiju ispaćena izgleda. Smišljala je šta da uradi. Mogla je otići u Kusaču i prijaviti odboru. Ali do Kusače ima tri sata dobra hoda, a šta će s djecom, kućom, kravom, s ono stvari što je sačuvala? Kud ih vrag nije odnio na drugu stranu, već baš ovuda, mislila je ljutito. Ali eto, pored tolikih džada po svijetu, oni su izabrali baš ovu koja ih je dovela na njenu vrećicu brašna, i sad su joj kost u grlu, ni o čemu drugom ne može da misli. Doći će, sigurno, izvirivala je na vrata i nije znala šta bi učinila ako ih glad natjera na njenu kuću. Djeca sjede uz ognjište, šćućurena, ne usuđuju se da izađu, i uplašeno oslušuju hoće li čuti korake. Što vrijeme više prolazi, a njih nema na pomolu kući, njen nemir sve više raste, kao da je željela da dođu, da zna na čemu je. Činilo joj se da će biti najpametnije da po noći krene sa ovom svojom sirotinjom u Kusače, da se riješi nevolje.

Ali ne stiže da se odluči, niti joj je bilo lako. Dva vojnika, a s njima i onaj jutrošnji kome je dala da jede, dolazila su putem. Kako je lomila suho granje za vatru, uspravi se s prućem u rukama kad ih ugleda. Oni se nisu osmjehivali, nisu izgledali zbunjeni, lica su im namrštena,

neprijateljska. Frančeski joj priđe i poče nešto da govori, ne moleći, kako Simka zaključí po njegovu izrazu. To je naljuti. Razumjela je samo jednu riječ, kratku, oštru, zapovjedničku: daj!

A to si naučio, pasji sine, pomisli bijesno, ali ne otvori usta.

Frančeski pođe prema kući a za njim ona dvojica. Simka ih prestiže, i ne zastavši na vratima da im prepriječi put, utrča da zakloni uzdrhtalu djecu.

- Šta hoćete? - upita tiho i pomirljivo. Uplašila se njihovih mračnih lica i strašnih izglednijeh pogleda kojima su pretraživali kuću ne okrećući se na ženu. Nervoznim, nesigurnim pokretima pronađoše brašno u vreći, nasuše u bakrač vode iz breme, podjariše vatru i okačiše bakrač na verige. Činili su to grozničavo, dišući brzo i teško, sudarajući se od nestrpljivosti, izgovarajući ponekad kratke riječi nalik na mumljanje, i ona nije smjela da uradi ništa što bi ličilo na otpor. Ubili bi je, činilo joj se. Ali dok ne pokuša da odbrani svoje dobro, ostaviće je na miru, i umirila se, čak je i s radoznalošću posmatrala ono što čine, jer nikad takvu glad nije vidjela. Izgledalo je da će im oči iskapati u vrelu kašu, a jedan od njih, bolestan i savijen, zgrabi drvenom kutlačom grumen pure i onako vrelu turi u usta, iskrivivši se od bola ali ne prestavši da guta. Zaboraviše na so i na mast, Simka ih ne opomenu, zaboravili, zaboravili, a so i mast se ne nabavljaju lako. Samo kad, nestrpljivi, skidoše bakrač s vatre ne sačekavši da kaša izbací ključ, umiješa se:

- Nije vam gotovo, jadni. Živo ćete jesti.

Niko ne obrati pažnju na njene riječi, i s bakračem iz koga se dizala vrela para, izađoše iz kuće. Iza njih ostadoše tragovi njihove žurbe i gladi: prosuto brašno, prolivena voda, rasut žar na ognjištu, ali ne prasnu od ljutine. Sjede na tronožac i reče:

- Malo ostane od čovjeka kad ga savlada glad. Uništiše nas, lutori.

Kad su Frančeski, bokser i Kalabrez otišli prema ženskoj kući, Jurini se uznemiri. Prepirali su se prije toga, uvjeravao ih je da ne smiju učiniti nasilje, bilo bi opasno, sebe bi doveli u bezizlazan položaj, čule su se eksplozije bacača iz brda na zapadu, partizani su sigurno blizu, ali ona trojica odoše.

- Trebalo je da jedan od nas ode s njima. Učiniće kakvo zlo.

Marko je ćutao dok su se oni prepirali, sad kaza šta misli. Ni osmijehom ne ublaživši golotinju istine, reće tiše nego što je obično govorio:

- Nama nije dala, oni će uzeti. I mi bismo uzeli da se nismo stidjeli da budemo iskreni. A tamo nismo potrebni, nismo potrebni ni njima ni njoj. Njih ne smijemo spriječiti, nju ne možemo zaštititi. Najgore je što shvatam i gladne ljude i siromašnu ženu, znam da joj nije lako. A htio bih da jedem.

Tako je ovaj skromni i dobri trščanski novinar, koji se tješio svojim poštenjem a bio tužan zbog svoje plašljivosti, kratko objasnio sve pa čak i ono što je sam Jurim mislio a nije sebi priznavao.

I zaista se obradova kad ona trojica donesoše ostatak hrane koji, i pored sveg nastojanja, nisu mogli pojesti. (A nisu je sakrili kako je bokser htio, jer je lakomisleni Frančeski bio velikodušan kad je sit, a mislio je da nije teško otići opet do žene i uzeti što nađu.) Kad su s Edmondom podijelili ono što su dobili, ugodan zamor im prostruja tijelom. Sad se moglo koliko-toliko normalno misliti.

- Da odemo do žene - predloži Jurini - objasnićemo joj.

Iz mnogih razloga on nije htio da izgube njenu pomoć i naklonost, i želio je da izgadi Frančeskijev postupak kojim se on razmetao.

Nije im rekao da je jutros čekao na vratima, i da je poslije ispravio tu svoju neodlučnost.

- Sad možemo - reće Marko jednostavno.

Simka ih dočeka mirno.

- Ja i doktor vas molimo da se ne ljutite što su naši ljudi uzeli hranu.

- On je doktor?

- Jest. Ljekar.

- A što su uzeli, šta možemo, glad očiju nema. Mislila sam i sama da vam spremim.

Učinilo joj se da je zaista tako mislila, sad je svejedno, kad su već uzeli.

Kradimice je pogledala u doktorovo blijedo lice na kome je titrao bolećiv osmijeh, drukčije je izgledao nego oni jutros, možda zato što je saznala da je doktor i što nije oteo hranu kao oni, ili što je zaista

bio drukčiji. Mekši, ljudskiji: zato je i ostao gladan, pomislila je, narugavši se i sebi i njemu.

- Sjedite - ponudi ih.

- Mi platimo - reče Jurini, želeći da popravi ono što se desilo.

- Ko ti je tražio da platiš? - uozbilji se Simka. - I čime da platiš? Kad bih i primila taj vaš novac, kao što neću, šta bih s njim? Ništa ne vrijedi ni vaš ni naš. Sjedite vi lijepo i odmorite se, a za plaćanje ne brinite. Platiće se svakom svačije.

Jurini se iznenadi i zastidje. Smela ga ta delikatnost koju nije očekivao, pa mu se njegov postupak učini kao neukusno razmetanje, kao prevara koja je htjela da ima izgled velikodušnosti, a on to nikako nije želio. Ali zaista, šta će ona s ovim ratnim novcem, koji je imao vrijednost samo ako se daje s puškom u ruci. Na sreću, Marko je već vodio tih, neužurban razgovor s domaćicom, pridobivajući neusiljenim osmjesima i djecu koja se nisu više uplašeno okretala. I Jurini je mogao, neometan tuđim pogledima, da utiša nelagodnost što ga je bila obuzela, i da se preda čudnoj razmekšanosti što je naišla talasom.

Vatra na ognjištu praskala je veselo, osvjetljavajući kuću i njihova lica nejednakim titravim svjetlom, a iz užarenih grančica i plamena što se u rojevima iskara gubio prema komjenu, zračila je ugodna toplina. Kao u polusnu, a opet budan za sve, Jurini je slušao razgovor kakav odavno nije čuo, kakav nikad nije čuo. Ne trudeći se da razumije o čemu govore, opijao se ljepotom riječi bez drhtaja, riječi bez straha, bez očajanja, zanosila ga je muzika običnog, beznačajnog ljudskog razgovora. I kao da je stvari vidio iznutra, osjećajući smisao koji dosad nije uočavao, mislio je: Tako ljudi treba da razgovaraju. I to je sve. Ništa više ne treba.

Na banku su sjedjela djeca. Gledao ih je i mislio na svoju kćer.

Simka pođe za njegovim pogledom.

- Koga imaš kod kuće? - upita ga jednostavno, pokazujući više pažnju nego radoznalost.

- Ženu i djevojčicu - odgovori Jurini, iznenađen pitanjem koje je pogađalo njegove misli.

- Neka su ti žive - reče žena, pa zamislivši se dodade:

- Brdo s brdom se neće sastati, a živi ljudi se sastanu kad-tad. Samo s mrtvima sastanka nema.

Ne dorekavši, zagleda se u vatru sleđena izraza, strana i odbojna, ukočena neznanim bolom koji joj izmijeni lice.

- Mnogo ste nam zla nanijeli - reče neočekivano, polako, ne gledajući u njih, a u glasu joj zazvuča surov prijekor i mržnja. Ali Jurini osjeti i nešto drugo, neku duboku patnju koja se razbuktala u njoj kao vatra, samo nije uništavala tu ženu već je prijetila svemu oko nje, pretvarajući se u neku mračnu snagu. Osjeti strah i poštovanje pred njenom ozbiljnošću.

- Ja nisam nikome zla učinio - reče iskreno, osjećajući neodoljivu potrebu da se brani pred njom.

- Zašto onda bježiš?

- Dosta mi je rata, želim kući.

- Dosta ti je rata kad ste propali. A da ne propadoste, još bi ostao. Jurini ne odgovori.

- Šta ćeš - uzdahnu žena - živa glava nešto vrijedi. Nije lako biti čovjek.

I diže se teško, kao premorena tim razgovorom.

- Ne ljuti se, svašta čovjek kaže, i ne misleći - reče ne gledajući ih.

Ujutro se Jurini probudi neraspoložen, s nejasnim osjećajem nečeg neprijatnog što ga je tištalo. Znao je odakle potiče takvo raspoloženje, ali kad je htio da se približi činjenicama, da ih razgleda i ocijeni, ničeg teškog nije vidio: žena je rekla ono što misli o svima njima, uopštavajući njegov slučaj. A to što je rekla nije ni psovka ni uvreda, pa ipak ga je sjećanje na to ispunjavalo neprijatnošću, gotovo stidom. Marko je govorio slično, ali ovo je drugo, Marko je isto što i on a žena je žrtva, ne njegova, ali on nije bio na njenoj strani. Teško je biti čovjek, mislio je s prijekorom, ženinim riječima, punim prezira i žaljenja. Surova je, šta ona zna o meni? Ogorčena je, zla od mržnje, svi smo joj neprijatelji, svi jednaki. Ne može ona znati da ja nisam isti kao ostali. Uostalom, njen način mišljenja ne može biti i njegov, i čudno je što pamti ono što je rekla.

U učionici je svijetlo, sunce prodire kroz razbijen prozor.

Frančeski leži na podu, noge je digao na prevrnutu klupu. Prošla ga je klonulost i histerija, opet je siguran u sebe. Razgovara s bokserom.

- Treba da krenemo dalje.
- Negdje ispred nas vode se borbe.
- Pokušaćemo da zaobiđemo i partizane i Nijemce. To su oni, sigurno, čujem topove.
- Ako ne uspijemo da prođemo?
- Ako ne uspijemo? Pa ništa. Ostaćemo.
- S kim?
- Kako možeš da budeš toliko glup, Luidi. Da li bi ti ostao s partizanima?
- Ne.
- Zašto onda pitaš? Ostaćemo s Nijemcima. Možda je to jedino što možemo da učinimo. A možda je i najbolje. Šta bih ja radio u civilu? Deset godina sam vojnik. Dobro se razumijem u vojnički zanat. Ali s tim znanjem ne mogu se graditi kuće ni praviti cipele. Deset godina su me učili da ubijam ljude. Za to su me plaćali, odlikovali, navikavali da se ponosim. Pa dobro, ja se ponosim.
- Ako poginete?
- Vojnik misli samo na tuđu smrt.
- Meni je dosta vojske.
- Želiš da se vratiš na ring? Da razbijaš ljudima noseve?
- Želim.
- Kako možeš da se baviš tako glupim poslom, Luidi?

Jurini ustane i pođe napolje. Jutro je bilo svježije. Na potoku, iznad koga se dizala laka para, Marko se umivao nagnut nad vodom. Neprijatno ga taknu jedno osjećanje, koje mora da zaboravi.

- Kakva je voda?
- Topla, ugodna, prijateljska.

Malo niže Edmondo se brijao, pjevajući tankim ali ugodnim glasom. Odavno nisu čuli ovu vedru vojničku pjesmu, već godinama.

Neanche l muss non

vuol mangiar
la pagnotta militar,
signor caporal.
Ella mi fa mal,
la mi fa mal,
la mi fa mal...
Neanche I muss non
la vuol portar
la beretta militar,
signor caporal,
ella mi fa mal,
la mi fa mal,
la mi fa mal.

(Ni magarac neće
da jede
vojnički hljeb,
gospodine kaplare.
Zlo mi je od njega,
zlo mi je od njega,
zlo mi je od njega.
Ni magarac neće
da nosi
vojničku kapu,
gospodine kaplare.
Zlo mi je od nje,
zlo mi je od nje,
zlo mi je od nje.)

Smijali su se.

- Juče nije znao za nju.

- Zna za nju čim se smije - reče Marko. - Sad se osjeća slobodan. I
sveti se.

I bez prelaza, kao da je to u nerazlučnoj vezi, dodade:

- Noćas nisam dugo zaspao. Bilo je hladno. I mislio sam na onu ženu.

- Zašto?

- Zbunila me. Ogorčena je. Ali nije samo ni to.

Jurini turi ruku u vodu.

- Trebalo bi da se obrijemo.

Htio je da prekine taj razgovor. Uzalud.

- Izgleda da se njoj lično nešto desilo. I kao da smatra da smo mi krivi za nesreću koja je zadesila nju i njenu zemlju. Možda ima i pravo.

Jurini osjeti onu istu nestrpljivost koja ga je obuzimala kad god je Marko govorio o svojoj stvarnoj ili zamišljenoj krivici.

- Zašto ti uvijek o tome govoriš? I da li uvijek samo govoriš?

Na to nervozno i pakosno pitanje Marko ne odgovori ni ozbiljno ni sa šalom, kroz spuštene trepavice gledao je u čistu vodu potoka i u slične kamenčice na dnu, razmišljao je o nečemu. Jurini ne stiže da ga ponovo upita.

Iz šumarka niže škole iskočiše na put petorica naoružanih četnika, oprezno se osvrnuše i priđuše Talijanima.

- Šta radite ovdje?

- Idemo kući - odgovori Marko, i osjeti kako to zvuči šaljivo.

- Ima li još koga u selu?

- Samo jedna žena, sa dvoje djece. U onoj kući iz koje izlazi dim.

- Partizani nisu nailazili?

- Nisu.

Govorili su brzo, zvjerajući oko sebe nestrpljivo i odoše prema Simkinoj kući, ne oprostivši se.

- Mogli bi da budu opasni - reče Marko gledajući za njima. - Izgledaju stravično.

Jurini se osmjehnu:

- Kao mi.

- Da zovnem i ostale?

I pođe prema školi.

Saslušase ga kiselo. Frančeski reče:

- Šta me se tiče! Neka rade šta hoće.

Pa ipak pođuše da vide. Bilo je i vrijeme doručku.

Četnici su ušli hrpimice i odmah zatražili da jedu.

Simka se naljuti:

- Šta ste napali na mene! Donijela sam nekoliko kila brašna, a sad treba da hranim sav svijet koji naiđe. Okanite me se.

Visok četnik, sav izukrštan kaiševima, priđe joj sasvim blizu:

- Nemamo vremena za razgovor. Daj šta imaš.

- Kog vraga imam? I ja ću gladovati.

Četnik pođe polici iznad ognjišta gdje je stajao hleb zamotan u lanenu krpu, uze ga, izlomi na pet dijelova i dade svakom po komad. Počeše odmah da jedu.

- Daj još štogod.

- Nemam. Pojeli ste djetinje. Nemam.

Marko, Jurini i Frančeski uđoše u kuću. Ostala trojica ostadoše pred vratima.

Visoki četnik ih pogleda i upita Simku:

- Ko su ti ovi?

- Bili su vaši.

- Pitaj njih čiji su.

- S nama, s nama da idete! - okrenu se Talijanima. - Mi partizane fik-fik!

Simka se nasmija:

- Pa što onda, jadni ne bili, zvjernjate tako uplašeno, kad ćete ih fik-fik? Eto, i vi bježite, a njih zovete.

Negdje od Kusače ču se mitraljez. Četnici oslušnuše i zgledaše se. Prestavši da žvaće i pokazavši zdrave bijele zube, četnik iskrenu ogromne bionjače i pođe put nje, istinski naljućen.

- A, tako! Smiješ to da mi kažeš?

Marko stade pred njega.

- Šta hoćete? - upita neprirodnim glasom, zadrhtavši. Nije znao da li bi od uzbuđenja mogao još štogod da kaže, nije znao ni šta bi učinio da ga je četnik odgurnuo i udario ženu. Ali četnik ga nije odgurnuo, već stao začuđen, pogledao ga, malenog i blijedog, od izgužvane kape do raspalih cipela, i čuvši opet mitraljeski rafal s onu stranu brda, okrenu se bez riječi i pođe napolje. Ostali krenuše za njim.

Nasmijavši se, bogzna čemu, još nesmirenom Marku, smiješnoj situaciji, svima njima, Frančeski izađe iz kuće.

Simka je psovala:

- I ono nekog zove! A ti - okrenu se Marku - šta bi uradio da te onaj udari? Bi li ti ovi tvoji pomogli?

On sleže ramenima:

- Možda bi i pomogli.
- Ne bih rekla.

Poslije toga je bila prema Marku pažljiva i ljubazna na naročit, pomalo grub način. Predusretala ga je sa šalom, ne štedeći ga, upitala za beznačajnu stvar, da mu pokaže da ga primjećuje, odnosila se prema njemu kao prema čovjeku koji je zbog nje učinio više nego što je mogao, više nego što je smio, i zato joj je postao bliži od ostalih. Znala je da je ne bi zaštitio, ovako slab i mršav, izgledalo je kao da je dječak stao pred nju, nadvladavši strah, i zato je bilo lijepo.

A on je htio da o tome više ne govore, bilo ga je stid što se uplašio. I upitao je:

- Imate li nekog u partizanima?
- Nemam.

I dodala, kao da nije htjela da kaže tako malo:

- Imala sam.
- Muža?
- Jest. Poginuo je.

I opet, kao i sinoć, u njenom pogledu oživješe nepoznata sjećanja, a na licu joj se javi onaj izraz sleđenosti i gorčine kojom se odvajala od svega oko sebe. To je trajalo kratko, kao sjena da je preletjela preko nje, a onda je digla oči u kojima je ostao samo trag patnje.

- Htjela bih nešto da te upitam. Da li bi doktor pregledao jednog bolesnika?

- Kakvog bolesnika?
- Ranjen je.
- Partizan?
- Našla sam ga kraj puta kad smo dolazili ovamo.
- Ko ga je ranio?
- Neka vam on kaže, ako hoće.

Ušli su u sobu i žena je zatvorila vrata drvenim zasunom.

Na drvenom ležaju, pokriven grubim pokrovcem, ležao je mladić, u vatri, oznojen.

- Ne bojte se - rekao mu je Marko. - Mi smo vam prijatelji.

Mladić je odgovorio tiho:

- Ne bojim se, čim vas je ona pustila.
- Ko vas je ranio?
- Jedan od vaših.
- Vi ste nas slijedili kroz šumu?
- Jesam.
- Zašto?

Dok je Jurini prao ruke, mladić je škrto ispričao kako je bio kod kuće na bolovanju, upravo se spremao da pođe u jedinicu, i pomagao je ocu da spremi drva za zimu, sjekli su šumu iznad kuće. Tad su čuli pucanj, potrčali su i našli brata mrtva, ubili su ga ona trojica, vidio ih je kako bježe. Sahranio je brata, ne zna zašto su ga ubili, može biti zato što se odupro, nije dao posjek, tek su bili stavili da se suši. Pošao je za njima, htio je da ubije makar jednog od one trojice. Prvi put ga je puška prevarila, drugi put je bio iznenađen, izgubio ih je iz vida, izgleda da su zalutali, pa je on isprednjačio. Kad se vratio, susreo ih je na nezgodnu mjestu, tad je i sam bio ranjen, pa se spustio u dolinu i čekao sakriven u šikari, mnogo je krvi izgubio, nije mogao da hoda, mislio je da mu je došao kraj.

Bio je mlad, jedva ako je imao osamnaest godina. Kad je otišao u partizane? I zašto?

- Sreća njihova što je to bio dječak - rekao je Jurini.
- Šteta što je to bio dječak - rekao je Marko.

Mladić je ranjen u slabinu, s lijeve strane, izgleda da nije ništa oštećeno, samo se metak zadržao u potkožnom tkivu. Trebalo bi operisati, a čime?

Snašli su se s onim što su imali, i uskoro je Jurini izvršio čudnu operaciju, oštrim seljačkim nožem dezinficiranim plamenom vatre na ognjištu, bez skalpela, pinceta, anestetika, gaze, vate, bez svjetla, čak i bez znanja, jer nije bio hirurg, želio je i sebi i mladiću dosta sreće, ali tek kad se sve svršilo, dotle je činio samo ono što se moralo.

- Je li sve u redu?
- Jest. Mislim da jest.

Stavio je na ranu komade lanene košulje koju je žena isjekla.

Opravši ruke, gledao je u djevojčicu, oči su joj kestenjaste.

- Ličiš na moju kćerku - rekao je.

Djevojčica se nije uplašila. Upitala ga je:

- Je li ona bježala od kuće?
- Nije.

Poslije je ćutao, zamišljen.

Marko je bio uzbuđen, uznemiren, nešto je razmršavao u sebi, bez uspjeha, izgleda.

- Ne znam - govorio je - ne znam, ne znam.

- Šta ne znaš?

- Ništa ne znam.

- Na nešto se rješavaš?

- Sjećam se jednog vojnika, trebalo je da ide s nama u ovu zemlju kad je mobilisan. Nije htio. Prijetili su mu sudom. Nije htio. Ako nas napadnu, pucaću, rekao je, a da ja njih napadnem, neću. Osudili su ga na robiju.

- Zašto si se sad sjetio tog čovjeka?

- Nisam se sad sjetio. Ja sam mislio kao i on. Ali se nisam usudio da kažem, i postao sam isto što i Frančeski, ili malo manje, svejedno. On je komandovao svojim fjamiferima, ja svojim telegrafom. Velike razlike nema. Uzalud sam mislio da ima.

- I šta ćete sada?

- Ne znam. Teško je biti čovjek, rekla je ova žena. Bojim se da ću propustiti i posljednju šansu.

Oko podne zateče pred Simkinom kućom sve drugove. Čekali su ručak. Edmondo je granom čistio dvorište, a ostali su sjedeli i žmirkali pospano. Uz plot je čučao Kalabrez, isušen, smežuran, utonuo u izgužvano odjelo koje mu je sad bilo preširoko. Savladao je bolest, iako je još žut i slab, iako mu je pogled nesabran. Ali na kašiku i limenu porciju nije zaboravio, držao ih je u ruci.

Kao da je samo njega čekao, Frančeski počeo da govori kako će poslije ručka krenuti dalje.

- Kuda? - upita Marko.

- Dalje.

- Nijemcima?

- Možda mislite da me spriječite?

- Ne mislim.

- Ko će sa mnom?

Bokser se lijeno javi.

- A drugi, Edmondo? Lodoviko?

Ćutali su i žmirkali zbunjeno.

- Oni će s nama - reče Marko.

- Ko ste to vi?

Ko smo to mi? Mi smo oni, drukčiji smo, oni se bore, pozivaju ljude, a on ni sebe ne može da ubijedi. Ne treba ispustiti šansu, ničim se više ne bi mogao braniti, ovaj ga je natjerao da se odluči. I bez potrebe uzbuđen, počeo da govori o onome što je od juče prevrtao po glavi. Sve više uvjeravajući sebe što je uvjeravao druge, uspio je da zaboravi na teškoće i opasnosti o kojima mu je govorila noć, pa se razvedri i oduševi, drukčije ne bi mogao da se odluči. A i dan je blistao, sunce je veselo sjalo, više je dobrih ljudi oko njega nego bjesomučnih. Ali ne pomenu te razloge koji su njemu pomagali, već prostu logiku i očividnu korist: Nijemci će sigurno izgubiti rat, to ne vidi samo budala. I kad već moraju nekome prići, a moraju, sami opstati u tuđoj zemlji ne mogu, onda će prići partizanima.

Ostali se ne oduševiše. A Frančeski, sjedeći na panju, diže glavu prema Marku i upita ga svladano mirnim glasom u kome se osjećala mržnja:

- Mislite li to ozbiljno?

- Sasvim ozbiljno. Zašto se čudite?

- Bojim se da nisam dobro čuo.

- Odlično ste čuli.

- Priznaćete da je prijedlog u najmanju ruku neobičan.

- Za vas možda. Vi ste ubijali ljude u ovoj zemlji.

- Ja sam ratovao u ovoj zemlji.

- Ubijali ste i bez ratovanja. Dok smo bježali ovamo.

- Vi ste komunista?

- Zašto vas to zanima? Šta onda ako jesam?

- Ništa. Dobro je znati.

- Šteta što saznajete tako kasno. Nije mi se isplatilo da vam kažem ranije.

- Nikad nije kasno.

- Kasno je, gospodine poručnice.

- Ko vam je rekao da sam nekog ubio?

- Zar je to važno?
- Iskoristite priliku. Partizani su blizu, možete da me prijavite.
- Nikakva šteta ne bi bila.

Frančeski ne odgovori. U očima mu zasja opasna vatra, ali on je sakri dugim trepavicama.

Kad iz kuće izađe Jurini da opere ruke na dvorištu, Frančeski se pažljivo zagleda u Simku što mu je polivala i u djecu koja su stajala na kućnim vratima.

- Kako vidim, imate pacijenta - viknu doktoru.

On ne odgovori.

- Mogu li da pogledam?

Ušao je i pošao prema kući.

Marko mu je prepriječio put, manje uznemiren nego juče. Ovog čovjeka je mrzio. Ne smije da uđe u sobu, možda je nešto posumnjao, namirisao ga njuhom ubice. I sam je kriv, šta mu je trebalo da govori o ubistvu? Mora ga spriječiti da učini nešto u ovim posljednjim časovima što su zajedno, posljednjim, i nikad više zajedno.

- Odlazi! - rekao mu je bijesno.

Frančeski se promijenio u licu i prišavši mu nadohvat ruke, udario ga pesnicom u bradu iz punog zamaha. Iznenađen, nepripremljen, slab, Marko zatetura unazad i dočeka se na zid kuće, pa pođe prema drvljaniku u koji je bila zabodena sjekira, Frančeski podiže automat, i doktor zaprepašten, ne stigavši da išta uradi, vidje kako cijev bijesnu na suncu, i kratak rafal ga zagluhnu. Marko se trže, desnom nadlanicom pritisnu prsa i zgrčivši se, poče da se priginje gornjim dijelom tijela, pa naglo klonu i pade licem na zemlju.

Jurini pritrča i okrenu ga. Na zelenoj bluzi izbiše tri crvene mrlje, rascvjetavajući se i rastući strašnom brzinom. Preko požutjelog mršavog lica tekao je tanak končić. Otkopča mu bluzu, razdera pocrnjelu okrvavljenu košulju i otkinutim prljavim komadima poče da zatiskuje rane iz kojih je krv navirala kao iz tri živa vrutka.

Ali Marku ništa više nije bilo potrebno.

Simka se nagnu nad njim.

- Šta to bi, zaboga? - reče zaprepašteno.

Jurini ne odgovori. Pogleda za Frančeskijem i bokserom koji su odmicali niz drum, i spusti glavu.

Žena ne upita ništa više. Kleknula je pored Marka i gledala kako mu damar iznad mršave ključnjače bije tiho, sve tiše i lakše, sve nevidljivije, sve rjeđe, i bi joj žao ovog čovjeka što umire neožaljen u tuđoj zemlji.

Nije shvatila zašto su pustili da ona dvojica mirno odu, ali ih ne prekori. Doktor je utučeno stajao nad mrtvim čovjekom koji je živio bez hrabrosti a umro kad je htio da se oslobodi straha. Kalabrez je gledao u mrtvacu i mičući žutim usnama govorio bezglasnu molitvu. Edmondo je gužvao kapu, kao izvan sebe.

- Htio je da ostane ovdje - rekao je odsutno - ali ne ovako.

Jurini pogleda u dolinu pod sobom i u selo što je ćutalo obliveno tihim jesenjskim suncem, mirno i nepokretno. Samo iz jedne kuće dizao se dim u vedro nebo. Na dvorištu je stajala žena u bijeloj rubini.

Pratila ih je do ruba šume i tu su se oprostili. Jurini se osvrnuo na svježu humku na rubu razgrađenog groblja.

I žena je pogledala:

- Ako mu kadgod vidite ženu i djecu, recite da sam ga ožalila mjesto njih. Biće im lakše.

Nisu razumjeli njene riječi. Ali su osjetili mekoću njena glasa i ljudsko saučešće koje ni tuđi jezik ne može sakriti.

- Zbogom - opraštao se gledajući je pred kućom iz koje se dizao dim.

Pred njegovim očima talasala su se oštro osjenčena brda, gorio je ruj prostranih šuma, blještali su bojom raskošni prošarci nekošenih livada.

Ova tuđa zemlja nije mu više izgledala strašna, nije ga više ispunjavala nespokojsvom, možda i zbog one žene što je u dugoj bijeloj rubini još stajala među pustim kućama.

[1951.]

||

ČIK

U koritu dubokog potoka je mir. Iznad visokih strana su livade i tišina. Nad nama nebo bez oblaka i vrelo sunce.

Daleko, kao u nekom drugom svijetu, čuje se huk grada i potmula lomljava rudničkog vitla. Negdje, bogzna gdje, umire nečiji nekoristan zov.

Ovdje, u koritu, potok, ispijen vrelinom ljeta, žuborka tih, nečujan već na ivicama obala obraslih gustim, neprolaznim šipražjem.

Ležimo na sitnom, mekom pijesku, obamrli od vrućine, osjećamo ugodnu nemoć kako lazi po nama kao slast. Jutros smo prokrstarili naš mali kanjon, pun sjena i sunčanih bljeskova, pretražili potok do krajnje granice koju smo odredili svome carstvu. Vratili smo se, kao uvijek, od okuke, iza koje naš potok umire, ulivajući se u rijeku koja sapire svu gradsku prljavštinu. Iza te okuke osjeća se neugodan zadah kanare, gradske klanice, i čuje se graktanje gavrana koji u plitkoj krvavoj vodi čerupaju klanične otpatke.

A u našem potoku je čisto. Miriše na johovo i vrbovo korijenje. I na ribe. Ribe su malene. Možda se velike kriju od nas, zavlače se, valjda, u nedostupne školje kad čuju bućkanje naših bosih nogu po virićima i sićušnim maticama. Zato mi u vreću od sargije hvatamo samo čikove i kleniče. Ali im ne poklanjamo život zato što su mladi i sitni.

Danas smo se vratili iz lova s dva velika vrbova pruta na kojima su visile ribice probijenih crvenkastih škrga. Kod naše skrivene špilje smo stavili nizove u vodu, prutove pritisnuli kamenjem, i uzverali se do otvora što smo ga proširili u škrljcu, da se sva družina mogla smjestiti.

To nam je najmilije mjesto u potoku. U špilji je polutama. Po nama lelujaju zeleni odbljesci granja što zatvara nevelik okrugli otvor. I prohladno je, kao u podrumu.

Tu smo sami, skriveni od ljudi, prepušteni mašti koja nas odvodi u daleke, meke predjele sna, u zemlju priča, za koju nismo ni od koga tražili pasoš. Sve što smo tu rekli, imalo je naročit smisao, dobijalo je dubinu našeg straha i naših čežnji. Možda zato nismo na tom mjestu nikad govorili skarednosti. I nismo govorili glasno.

Jutros nam je Musto, najstariji i najspretniji među nama, pričao o rudaru koji je tri dana ostao u zatrpanom rudničkom oknu, po mraku i vodi bauljao hodnicima, kucao u sve zidove, dozivao pomoć, i plašio se svoga glasa što mu se vraćao, potpuno osijedio za tri dana i tri noći, četvrtog jutra izvučen polumrtav i nijem.

Nikad Musto nije pričao priče o vilama i vješticama, iako je slušao kad su drugi pričali. Uvijek je govorio o ljudima oko sebe, sav od ovoga svijeta, ali je vjerovao da se u rudnicima pojavljuje duh mrtvog rudara, koji luta hodnicima s rudarskom lampom, i tiho, bez riječi, mimoilazi kopače po oknima. Pričao nam je i o tome, jutros, tihim, ozbiljnim glasom. Jeza nas je podilazila.

Mali Čik je poblijedio od straha.

- Hajde da izađemo - rekao je, ne gledajući nas.

Sitan je i mršav, velikih očiju, ispod kojih su uvijek utisnuti tamni kolutovi. Plašljiv je i nespretn. Išao je za nama pokorno, kao da se uvijek boji da ga ne otjeramo, slušao nas sve redom, i nikad nije imao svoje mišljenje. Prezirali smo ga.

Na pijesku pržimo ulovljenu ribu. Nataknete na dug vrbov prut, cvrče uz vatru. Ražanj okreće Čik, zato što je najmanji i najslabiji, i zato što je vrućina. On to radi ćutke, poslušno i predano, jer se boji da štogod ne pogriješi. Oči su mu tužne i umorne, ali vješto vrši svoj posao: jednom rukom vrti ražanj, a drugom podstiče vatru i nabacuje šiblje koje smo sabrali. Niz mršavo lice teče mu znoj. A onda se okreće nama, i kaže nesigurno:

- Mislim da je gotovo.

Musto lijeno ustaje, prilazi vatri i podiže pocrnjeli štap na kojem su se zgrčile zarudjele ribe.

- Gotovo je.

Snizao je ribe na nekoliko listova repuha, začinio ih solju, i počeo da dijeli.

- Vi ćete ručati kod kuće - kaže trojici od nas.

I kad mi potvrdimo, on nam odvoji sasvim mali dio. Nama je to zabava, većini ručak.

Jedući polako i pažljivo, kao da štedi, Musto gleda u Čika koji bez volje gricka bijelo riblje meso rijetkim zubima.

Mustine oči su zelene i sjajne. I uvijek ozbiljne.

- Jesi li bolestan - pita Čika.

Čik se zagrcnuo, zatrepao tužnim očima bez sjaja, i nije odgovorio. Samo je slegnuo ramenima.

A Musto ćuti, jede ribu i baca izgorjele repice u potok. Gleda u svoje velike, krive nožne prste, i kaže:

- Juče sam nosio korpu s pijace jednoj bolničarki u bolnicu. Kad zavirim kroz prozor, a ono djeca. Sva jednako obučena, ošišana, kreveti bijeli, pod se sija. A opet nekako tužno.

- Kažu da se tamo jede triput na dan - kaže Braše.

- Pa šta onda? Opet je tužno. Ima li tamo ovo? - pokazao je Musto rukom oko sebe.

- Nema.

- E pa, vidiš!

Čik je ispržio ostatak ribe, i za trud i vrućinu dobio klenića viška. Musto je tako odredio. Možda i zato što je mali bolestan.

A onda se lijeno dovlačimo do vira, nožnim palcem dodirujemo plićak, pa se s divljom odlučnošću bacamo u mlaku vodu. Voda nas oživljava. Vrištimo. Klupko tamnih dječijih tijela uzburkava vir.

Samo Čik sjedi na pijesku.

Nešto niže, na malom brzaku, kupaju se golubovi, bijeli i šareni. Ne plaše se naše vriske. Lepršaju oko matice, ne dižući se visoko, ispruživši crvene nožice spuste se na kamen pa, šepureći se, zagaze u vodu, kljunićima piju, istežući okrugle pernate vratove, rastresaju krila brzo i radosno, udaraju njima po grguravom, srebrnom brzaku, prskajući oko sebe roj sjajnih kapljica, ružičastih od sunca.

Čik gleda u golubove, i smiješi se. Zaboravio je i na pečenu ribu. Zanimela ga je ta radosna igra.

Baš tada su se čuli nečiji brzi koraci obalom, i niz pješčanu padinu se sasuljao čovjek, spustio se po najvećoj strmini, podigavši žutu prašinu za sobom. Disao je teško i šištavo kad se zaustavio na

pijesku. Usne su mu modre. Uvijek je tako disao i izgledao iznuren kad bi se umorio. Ostalo mu je iz rata, od trovanja gasom na Pijavi.

Musto je istrčao iz vode.

- Šta je, Džemo?

- Goni me policija. Ako naiđu, recite da me niste vidjeli.

Govorio je brzo ali teško, kao da se spoticao. Gledao nas je nemirnim plavim očima, išaranim krvavim žilicama.

- Ništa nisam učinio.

- Ne brini - odgovorio je Musto za sve nas.

- Hajde u našu špilju. Čekaj, ja ću ti pokazati!

Otrčali su niz potok, osvrćući se. Džemo je disao teško, mokra košulja mu se zalijepila za široka pleća, zaplitao je nogama, i Musto ga je uhvatio ispod ruke, da mu pomogne.

Kad se Musto vratio, crnim bosim nogama je izbrisao trag njegovih stopa u pijesku.

- Igrajte se, vičite! Kao da ništa nije bilo! - naredio nam je.

A onda je objasnio:

- Tražio je u opštini, invalidsko uvjerenje, pa mu nisu dali, a on im pošteno skresao. Onda došli policajci, htjeli da ga zatvore, te on jednoga dobro mazne po ćupi, i pobjegne.

I dodao zamišljeno:

- Ako bi ga sad uhvatili, ubili bi boga u njemu.

Čekali smo, strepeći.

Igrali smo se, mrtvo, bez oduševljenja, po dužnosti, gledajući neprestano na ivicu obale, da su nas oči boljele od nebeskog plavetnila što je titralo nad nama.

I došli su.

Najprije su se pojavile njihove bijele kape sa štitnikom, pa crvena lica, a onda duge sablje koje su držali u ruci, da im se ne zapliću u noge dok trče.

Pogledali su niz pješčar, i bez riječi se spustili našom stazicom.

Evo ih pred nama.

Jednog poznajem. To je strašni Čizmić, uhranjen, ogroman, jak. Drugi je nepoznat, tankih, srditih usana.

U vodi sam do grla, a osjećam kako se znojim od njihova pogleda. Kočim se od straha.

- Je li otišao niz potok? - pita Čizmić, pažljivo gledajući u naše oči.

- Ko? - čudi se Musto.
- Znae vi dobro ko. Ovamo je otišao.
- Mi nikoga nismo vidjeli.
- Pobjeći će - nestrpljivo je rekao drugi policajac. - Nema kud nego niz potok.

Potrčali su kroz vodu, kvaseći pantalone. Bili su to marljivi i savjesni policajci.

- Pazi da ga ne nađeš! - rekao je Musto, ne nasmijavši se.

Izraz lica mu je napregnut i uznemiren, oči sjajne i oštre.

A ja počinjem da drhtim. Noga na kojoj stojim trese se kao šibljika.

Mali Čik, blijed kao pijesak na kojem sjedi, prestravljeno gleda prema šipražju u uvali potoka, gdje su nestali policajci. Tanka donja usna mu nezadrživo drhti. On je pritiskuje pesnicom desne ruke.

Teško prolaze ti strašni minuti.

A onda se policajci vraćaju. Sami. Nisu ga našli.

Odahnuli smo.

Na Mustinom licu pojavio se jedva vidljiv osmijeh. Ali je dobro sakrio radost, jer su nam se policajci približili.

Zastali su i gledali nas netremice.

Čizmić lupka prstima po sjajnoj metalnoj kopči svoga opasača, udara se sabljom po mokrim nogavicama.

Ja strepim od njegova pogleda, osmijehujem se zbunjeno, okrećem glavu, nalazim ma kakav posao da zaposlim ruke koje vise mlitavo i izdajnički. U očima su zeleni i crveni odsjevi od sjajne kopče na kojoj plamti sunce.

- I tako, nećete da kažete? - pita Čizmić polako. Ne više, ali u ustišanom glasu je prijatnija. Uskoro će početi da više.

- Pa? - pita istim glasom, koji čeka. - Kuda je otišao?

- Ovuda niko nije prošao. Bogami! - kune se Musto tako sigurno i uvjerljivo da se u meni rodila nada kako će mu povjerovati. Želio sam to od svega srca, najviše zato da se prekine nepodnošljivo mučenje. Bojao sam se da ću zaplakati ako ovo još malo potraje.

Čizmić je pogledao Mustu, i pozvao ga prstom:

- Izađi!

Musto je izašao iz vode bez oklijevanja i stao pred policajca, cijedeći mokre gaće.

Čizmić ga je uhvatio za mišicu, da mu ne pobjegne.

- Kuda je Džemo otišao?

- Ovuda nije prošao. A ako ne vjeruješ, traži!

Gledao mu je ravno u oči.

- Nemoj da lažeš! Izvući ćeš takve batine, da ćeš me zapamtiti za cio život!

- Zašto? Šta sam ti skrivio? I šta se mene tičeš i ti i taj što ga goniš!

Policajac stisnutih usana gadno je opsovao i zamahnuo rukom da ga udari po mokroj, raskuštranoj glavi, ali ga je Čizmić zadržao. Divlje oči dječakove govorile su mu da udarac ne bi pomogao. Nemarno se okrenuo i pogledao nas pažljivo.

Pogled mu se zadržao na Čiku.

Prišao je i čučnuo pored njega.

- Hoćeš li ti da kažeš, mali?

Čik nije skidao uplašene oči s policajca, kao da je gledao zmiju. Ali ništa nije rekao.

- Ustani! - rekao je Čizmić.

Čik je ustao tromo, nerado.

Čizmić mu je zabio tvrde prste u rame. Ispod ključnjače su se ugledale duboke rupe. Mališan se iskrivio od bola. U ruci je držao nepojedenu ribu.

- Hajde, kaži! - požuruje ga Čizmić. - Kaži, gdje je? Vidim ti po očima da znaš. Ako nećeš da kažeš, odvešćemo te u zatvor, prebićemo te, oca ćemo ti uhapsiti...

- Nema on oca - doviknuo je Braše.

- Onda majku, braću, sestre. Hoćeš li reći?

Čik uzalud miče usnama. Ne može da govori.

Čizmića je uhvatio bijes. Zgrabio ga je rukama za šiljata ramena i tresao nemilosrdno.

- Kazaćeš ti meni! Govori! - dreknuo je odjednom tako jako da je uvala zazvonila.

Niz prašnjave Čikove noge procurio je tanak mlaz, ostavljajući prljave tragove. Od straha.

Policajac je izvadio sablju. Sječivo je bljesnulo na suncu.

- Da ga probodem? - upitao je drugoga.

- Bodi, sunce mu razbojničko!

- Ne smijete vi njemu ništa! - zaprijetio im je Musto.

Ljutiti policajac je hitro priskočio da ga uhvati, ali se Musto kao lasica prebacio preko potoka i dohvatio se šipražja druge obale.

- Pustite ga! Šta vam je dijete skrivilo? - vikao je bijesno, više sokoleći Čika da ne izda, nego da ga spase od mučenja.

Ali je bilo kasno.

Smrtno uplašen, izbezumljen prijetnjama, iskrivljen od bola, Čik je, gluh za Mustina bodrenja, digao drhtavu ruku i pokazao niz potok.

- Gdje? Gdje? - pitao je Čizmić živnuvši.

Čik je šaptao nešto što se jedva čulo, ali su se policajci zadovoljili tim šapatom.

Ostavili su premrlog dječaka i potrčali prema špilji.

- Džemo, bježi! Izdali su te! Bježi, eto šintera! - vikao je Musto, trčeći obalom.

Čule su se njegove psovke i udaranje kamenja kojim je gađao policajce.

Nekoliko trenutaka napregnute tišine, a onda su iz uvale do nas doprli glasovi slični režanju, nečije stenjanje, lomljenje granja, pa udarci i prigušen jauk.

I eto, gotovo je. Vode Džemu.

Policajac ljutih usana vješa žilu o zglavak ruke i poduhvata Džemu pod mišku.

Džemo ide pognute glave. Široka prsa mu se nadimaju od naporna, šištava disanja. Tukli su ga. Na čelu su mu dvije poprečne krvave masnice, košulja poderana, nadlaktica zguljena. Ništa ne govori, nikoga ne gleda. I kao da mu je svejedno.

Ali kad je došao do nas, zaustavio se za trenutak i digao oči.

- Izdali ste me? - upitao je, iskrivivši usne koje su već počele otjecati.

Rekao je to više gorko nego ljutito.

Ništa nismo odgovorili.

Policajac ga je cimnuo, držeći ga za mišicu, i on je pošao. Uspeli su se puteljkom, i na rubu obale lebdjeli časak ogromni, u nebo propeti, i izgubili se odjednom, kao da su propali u zemlju.

Sjedili smo na pijesku, bez riječi.

Čik je sjeo, koljena ga više nisu držala.

Musto se vratio, natmuren.

- Dušu će u njemu ubiti - kaže mrko, i prenosi prijeteći pogled tvrdih očiju na Čika koji sjedi na pijesku, onemoćao, i gleda izgubljeno u plitku maticu.

Musto je pošao prema njemu, ne žureći.

Pošli su i drugi.

Oko mališana se zatvorio krug.

On je mučenički pogledao u Mustu, pa u ostale. Lice mu se zboralo, kao da će zaplakati, podigao se na koljeno desne noge. U pogledu mu je pseća pokornost. Tužne oči su molile za milost.

Zadrhtao sam kad sam vidio te oči, žalosne, uplašene, izgubljene. One su vidjele sve, a opet su se nadale. Uporno su nastojale da uhvate nečiji blaži pogled, da izazovu makar i trun samilosti prema njegovu strahu, da smekšaju nemilosrdnost kazne koja mu se neumoljivo približavala. Ali milost nije vidio u tim surovim očima, i odjednom je klonuo. Nije promijenio stav, nije se pomaknuo, samo su mu se mišići opustili, ruka se objesila mrtvo.

Prvi ga je udario Musto, a onda ostali.

Ja sam stajao po strani i drhtao možda više nego Čik.

- Žališ ga? - upitao me Musto, prijeteći. - Ili se čuvaš, da bi nas mogao prijaviti?

- Ne... - promućao sam, ne znajući šta da kažem.

- Hoćeš li da prođeš kao i on?

Grubo me gurnuo prema Čiku, i ja sam ga dohvatio dlanom po oštrom bridu mršave plećke. Taj dodir mi je ostao na dlanu kao vrelina i kao ubod. Gotovo me grč hvatao od njega.

Čik je pao i još jednom digao glavu. Niz žuto čelo mu je tekao tanak mlaz krvi. Od udaraca, možda, ili od kamena na koji je pao.

- Dosta! - rekao je Musto. - I ako ikad više dođeš ovamo, čuvaj se!

Čik je ležao s glavom zabodenom u pijesak. Mršave plećke su mu se micale kao dva podsječena krila.

Ostavili smo ga samog zgrčenog, sa zgnječenom ribom pored njega, i ispeli se na obalu.

Okrenuo sam se, a on je još ležao u istom položaju, samo mu se cijelo tijelo treslo. Jecao je, jedva hvatajući dah.

Dlan mi je gorio od uboda njegove mršave plećke. I odozgo se vidjelo kako se miču kao dva patrijka krila. Bio je jadan, usamljen, bespomoćan.

Nisam se pitao da li je kriv. Kriv je. Pa ipak sam klonuo od žalosti, i stegao sam grlo da ne zajecam kao i on.

[1950.]

IZLET U ŽIVOT

Kad sam upitao oca da pođem na put s kočijašima, učinio sam to sa stidom i strahom. Izgledalo mi je suviše slobodno to što tražim, nekako nerazumno, čak nepristojno, ličilo je na avanturu pred kojom sam osjećao slatku strepnju. Ne bih znao da objasnim svoju želju, zbunio bih se i odustao kad bi otac htio da joj sazna korijen. A bojao sam se i da me ne upita ko me nagovorio, ne bih se usudio da slažem ni da kažem istinu. Njegove oštre oči, plave i vrole, s nastrešnicama prijetećih obrva, znale bi da odluku nisam donio sam, a natuštile bi se kad bih rekao da me mladi kočijaš Asim pozvao na put. I zvao s oduševljenjem.

- Vidjećeš - govorio je vatreno. - Vidjećeš kako je lijepo.

Bio je zanimljiv i drag, drukčiji od ostalih kočijaša, tih i vedro zamišljen. Pričao je čudne priče o djevojkama, o putovanjima po noći, usamljenim hanovima kraj drumova. Govorio je o svemu, ništa ne skrivajući, ali njegove riječi nisu bile skaradne, bile su slobodne i čiste, i začudio bi se kad bi u slikama koje mi je otkrivao neko našao štogod sramno.

O životu, meni potpuno nepoznatom, pričao je nekako naročito. Zvučalo je vedro i pobjedonosno.

Krili smo od drugih te naše razgovore, bila je to naša tajna, najviše smo voljeli dugi stajski tavan pun sijena, naročito kad je po crijepovima iznad nas pljuštala kiša. Slušao sam ga utišan, zanesen, bojeći se da kažem ijednu riječ, da ne bih prekinuo taj šum dalekog opojnog života.

A sad je, eto, trebalo da i ja pođem u taj svijet.

Ovo ovdje nije svijet. To je kuća, poznata od dna do vrha, veliko dvorište i vrt u čijim sam sjenkama maštao o životu izvan ovog bezopasnog vidokruga, prašne knjige što su me ispunjavale strašnim uzbuđenjima i željom za širokim prostorima, duge staje s jakim mirisima kožnih amova, konjskog znoja i đubreta, i neobičnim

pričama kočijaša uveče, u sumrak, pod širokim dudom, sve blisko, drago, iako pomalo dosadno, nedovoljno, suviše tiho, zaštićeno. A tamo negdje je život, uzbuđljiv, pun doživljaja, neobičnih susreta, šaren i bogat koloplet zanimljivih događaja. Zato je moja molba bila pomalo pobuna, otkidanje.

Ispalo je, međutim, sve jednostavno. Uzalud sam se plašio i strepio, otac je odmah pristao. Bio je zdrav, tvrd i neranjiv, i smatrao da svi ljudi treba da budu takvi. Naročito njegova djeca. Čuo sam kako je rekao majci (njen glas nisam čuo, ona je svoja strahovanja saopštavala tiho): - Neka ide, neka sve vidi. Neće živjeti na oblaku, već na zemlji, među ljudima.

A u rano jutro, kad sam se popeo u kola, još sanjiv, našao sam dva meka ćebeta na oštroj kostrijeti, i zavežljaj sa hranom, ne znam čijom rukom stavljen. U mraku, pod nebom punim jutarnjih zvijezda, neprobuđen i nerasanjen, nejasno sam vidio kako se motaju sjenke i čuo kako zvone utišani ljudski glasovi i o kaldrmu udaraju konjska kopita, mutno osjećajući kako se dešava nešto značajno i lijepo.

Bio sam budan kad je kočija krenula, čuo sam oštar, vedar zvuk bronze s čela karavana, a onda sam zaspao na mekom ležištu od sijena.

Probudilo me sunce, ljetno, vrelo. Pržilo je prašnjav drum što se bijelio pred nama i za nama. Bio je to kraj koji sam još poznavao. Malo naselje, crkva s visokim zvonikom i ogroman hrast.

Poslije toga, sve je nepoznato.

Osvrtao sam se poslije i očima tražio crkveni toranj i visoki hrast, tu granicu svoga svijeta.

Ali tuđi svijet je pust. Nesnosno bijel put od koga oči bole, turobne kuće kraj prašnog druma ili u pristrancima, ćutljive mračne šume u daljini, pljesnivi i mrgodni stari hanovi pred kojima zastajemo ili ne zastajemo.

Počinje da me obuzima tuga. Ne znam zašto. Gubim jutrošnji osjećaj da se ništa bitno ne mijenja, da jedan dio kuće putuje sa mnom, počinjem da prepoznajem tuđinu.

I ovi poznati ljudi što putuju sa mnom drukčiji su nego kod kuće. Ćutljiviji su, zlovoljniji, kad progovore, svađaju se i viču ljutito.

Asim lijeno odmahuje bičem, kao da goni muhe s konja. Ćuti i njegov otac, stari Kreho. Kreho nije bio star, ali to sad znam. Imao je

četrdeset i nekoliko godina, a to je za mene bila duboka starost. Oči su žive, sjaktave. Kako su gorjele te oči! Palile su se kao sijalice, kao da se u njemu svaki čas okretao nevidljivi prekidač, označavajući neko unutarnje buktanje koje je pogled odavao. Sad je i on kunjao.

Kod nekog hana ili magazina kraj puta sišao bi s kola, govorio nešto s nekim nepoznatim ljudima, objašnjavao se, svađao, ostavljao prazne vreće. To su bila sabirališta žita koje ćemo pokupiti pri povratku.

Kad se vraćao u kola, razbuđen, pokušavao je da govori, ali nije uspijevao. Nije mogao da se zagrije pričajući dvanaestogodišnjem djetetu. Sina nije ni računao. Sa sinom ne može da priča. A kad mu je dojadilo ćutanje, sišao je i sačekao druga kola, Ađulova.

Znao sam da će na Ađulovom širokom sjedištu od sijena poteći sada živi furmanski razgovor, živ i slobodan, koji me oduševljavao i zaprepastavao.

A znao sam da će i Asim početi svoju priču kad je Kreho otišao. Znao sam i o čemu. O Marici.

Marica je u Kalesiji, gdje ćemo noćiti, i zato on Kalesiju tako često pominje.

Osamnaest mu je godina. I njoj. On priča o ljubavi oskudnim riječima, ali je mnogo topline u njegovu glasu. Pita me da li znam šta je ljubav. Znam, kažem. A ne znam. Naslućujem, ali ne znam.

Asim gleda u brda pred nama. Još ono, pa ono, pa još jedno, a onda - Kalesija. I Marica. Mijenja se kad o tome govori. Debele usne mu se skupljaju, oči se široko otvaraju, čežnjive, glas mu je tiši.

I ja očekujem Kalesiju, i Maricu, i ljubav.

Mrak je naišao kao iznenađenje. Kao da prvi put od postanka svijeta pada noć, i stvari postaju ono što nisu, gube poznate oblike. Blizu i daleko je isto. Ništa.

Zapaljeni fenjeri, obješeni na zadnji kraj srčanica, njišu se bespomoćno. Obespekujava to žuto njihanje.

Sve oko mene je umorno, kao i ja: frktanje konjskih nozdrva, svjetlucanje zvijezda, dozivanje kočijaša. Glasovi su im duboki, mukli, razdraženi.

Još je gore kad se karavan zaustavlja kraj korita s vodom, da se konji napoje: odjednom sve prestaje da živi, fenjeri zloslutno miruju, noć navaljuje zloslutno. Kao da se sprema nesreća.

Cvrčci pored puta glase se čudno. To cvrčanje ima žut miris. Ne znam kako cvrčanje može da ima miris, ni kako miris može da bude žut. Tu zbunjenost i neraspoznavanje prenio sam i u san, lak i nemiran, činilo mi se.

Probudio me Asimov glas:

- Kalesija!

Zvučalo je razdragano. Kao da kaže: sreća!

Ponovio je još jednom, kao da sam sebe uvjerava: čežnja se ostvaruje!

Na hanu pored puta svijetli nekoliko prozora, ispred hana se crni velika nastrešnica.

Mašuci fenjerima, kočijaši su preko malog drvenog mosta utjerali kola pod nastrešnicu, raspredali konje, brisali ih gužvama sijena, i odlazili u han. Vratice se poslije, kad se konji ohlade, da ih napoje i daju im zob. Na to nikad ne zaboravljaju.

Kreho je izvršio raspored, ostavio čuvara pored kola, i prišao nam.

- Ovdje ćemo spavati - rekao je.

Ja sam to znao, Asim je jedva čekao ovu noć.

- U hanu ima soba - obratio mi se zapovjednički. - Ali je bolje da spavaš u kolima. Tamo ima svakakve gamadi. Bojiš li se?

Bojao sam se i gamadi i noći. Ali nisam rekao ništa.

U velikoj prizemnoj sobi starinskog hana zatekli smo nekoliko ljudi, sjedili su i pili.

U prvi mah nisam razaznao ništa, više zbog stida nego zbog duhanskog dima i slabog svjetla, jer me Kreho predstavljao handžiji i gostima. Činio je to ponosno i podsmješljivo u isti mah: agin sin ide s njima, s njim, zapravo, dat mu je na povjerenje i brigu, a zašto ide, boga ti znaj!

Još više zbunjen mekanom ženskom rukom koja me nježno dodirnula po licu, stisnuo sam ramena i uvukao se u sebe. Znao sam da je to Marica. Nisam joj vidio lice, vidio sam joj samo lelujav rub cicane haljine i lakane cipele. Ništa više. A znao sam da je ona. Vidio sam to po Asimu koji je sjedio do mene: bio je crven u licu, vidno uzbuđen.

Kad se razišla magla moga stida, gledao sam oko sebe mirnije.

Za pet-šest stolova, pokrivenih umašćenim stolnjacima, sjedila su dva žandara, nekoliko seljaka i jedan mlad čovjek crvena lica i riđe

kose, agent Singer šivaćih mašina, kako sam saznao poslije. Nije mi jasno što će on u Kalesiji.

Handžija je mršav, prljav, poguren, stalno nasmiješen, ćutljiv, ali je izgledalo da učestvuje u svakom razgovoru, smiješkom, licem, pokretom, klimanjem glave. Sjedio je, a kao da je svuda stizao. Očima. Pogledom je pratio svačiju želju, pogledom je naređivao Marici, podsticao je, prekoračio, umirivao. Oči su mu imale noge i krila, trčkarale su i letjele svuda, neumorno i nezaustavno.

Kad mi je Marica donijela mlijeko, Asim joj je pokretom glave dao znak da izađe. Ona je spustila trepavice i osmjehnula se.

Da li je pristala?

A onda je ostalima donijela piće. Singer-agent je gladio svoje crvene zulufe, gledajući u nju najzavodljivijim pogledom koji je mogao da podesi. Pita je da li ima likera. Nema likera. Šteta, veli. I dune joj u lice dim cigarete koju drži u jednom kraju usana.

Žandari, već pijani, pružaju za njom otežale ruke, ona izmiče, smije se.

Gleda u nas. I mi gledamo u nju. Asim je utišan, obasjan. Sjećam se njegova uzbuđenja i crvenila, sjećam se svega što je govorio, i mrzim sve ove ljude, kao i on.

Ništa od nje nisam zapamtio, nijednu crtu, nijedan izraz, ne znam čak ni da li je lijepa, niti je to važno. Ona je više od ljepotice: ljubav.

Asim sjedi prikovan uz oguljeni i umašćeni zid, prati je pogledom, kao da su mu oči privezane za nju, a ona mu ponekad, trčeći, vraća osmijeh koji ga svaki put, uvijek nanovo, zbuni i oduševi.

Kreho je grubo prekinuo to uzbudljivo milovanje pogledima rekavši da je vrijeme za spavanje.

Kad smo došli do kola, Asim se naslonio na prečage, okrenut hanu.

- Ti leži - rekao mi je.

- A ti?

- Ne spava mi se.

Zar se zbog ljubavi ne spava?

- Je li lijepa? - upitao me meko.

- Jest.

- Kako me gledala! Jesi li vidio kako me gledala!

A onda je jeknuo, uplašivši me:

- Ubiću! Tako mi boga, ubiću!

Osamnaest mu je godina, meni dvanaest. Nisam razumjevaao potpuno njegovu muku, i mislio sam da će zaista ubiti. Koga? I zašto? Čutao sam, zbunjen.

Iz sjenke nastrešnice izašao je na dvorište obasjano mjesečinom, prišao prozoru i, krijući se, viri kroz prozor u sobu u kojoj smo maloprije bili.

A u sobi raste buka. Glasova je sve više, i sve su jači. Vriskovi i hroptanje počinju da me dave. Ponekad prepoznajem neki glas, ali on brzo zamre, kao da je kriknuo čovjek u kavezu životinja. Umro bih kad bih morao ući u tu sobu. Ko su oni sada? Strepio sam da će se poklati među sobom.

Nešto će se desiti, nešto se već dešava, strašno, ljudi više nema, postoji samo ludilo. A kad provali iz hana, zbrisaće sve pred sobom, nastrešnicu, kola, nas, svijet, ostaće pustoš i tuga. I strah.

S vremena na vrijeme izlaze iz hana u dvorište da mokre.

Naši kočijaši teturavo prilaze nastrešnici, obilaze oko konja koji glasno hrumaju zob, i nešto im gundavo tepaju, a poneki dođe do mojih kola, i pijana ruka, kisela, polivena rakijom, batrga po meni. Ja obamirem, čini mi se da traži moj vrat, ili da će mi crnim noktima iskopati oči. Ali ta pijana ruka nespretno navlači ćebe na mene, pa ispuže iz kola kao zmija, kao udav. Nisam miran sve dok teturava prilika ne uđe u han. Ne poznajem ih više, i bojim se.

Kad neko izađe iz hana, Asim se sklanja u mrak, pa se opet vraća prozoru i gleda u sobu.

Čeka Maricu.

I izašla je.

Srebrno je bljesnula na mjesečini njena svijetla haljina. Pošla je prema njemu. I on prema njoj. Sklonili su se i počeli da šapuću.

Nisam čuo ni vidio da šapuću, Asim mi je ispričao. Izjecaao, zapravo, docnije, u kolima. Sve praznine popunio sam sam, i sigurno ne tada, već mnogo kasnije.

U mraku, iza hana, na gomili stajskog đubreta, u buci pijanih glasova, govorio joj je o ljubavi. Šta je govorio, teško je znati. Nije bio vješt, ni rječit, nije imao iskustva, ali je bio zaljubljen i iskren.

Nenadano, Marica je počela da plače. Možda nije plakala zbog njegovih riječi. Čak sigurno nije. Plakala je zbog sebe. Nespretnim riječima ljubavi povrijedio je neku njenu muku.

Njega su zaboljele njene suze, i on ih je sušio molbama, tepanjima, ludim riječima.

Želeći da joj pomogne, da je utješi, da je spase, iznio je jednu zamisao, ludu, opasnu, iznad njegove snage: da je odvede kolima, ma kuda, pa da se vrate u zoru, kad se ovi u sobi umore, razidu, pomru, svejedno.

Djevojka je odmah prihvatila njegovu ponudu, samo je tražila da je odvede ne ma kuda već u Zvornik, i neće se vratiti u zoru već nikad. Bila je to odluka koja je dozrijevala u njoj odavno a dozrela je te noći. Dozlogrdio je djevojci stari han kraj puta i mrtva Kalesija, dosadile su joj handžijine oči što su je gurale i grdile. U hanu su je nestrpljivo očekivali, a ovaj ludi mladić je svojim nespretnim riječima probudio u njoj sve što je bila zaboravila. Ludi mladić, jer to nije učinio radi sebe već radi nje. A znao je da će je izgubiti kad ode odavde. Kad bude rekao: Kalesija, to neće zvučati kao da je rekao: Marica. Marice neće biti u Kalesiji.

Trgovački putnik je izašao na vrata i njuškao mjesečinu.

- Dušice, gdje si? - zvao je nježno.

S otvorenog prozora handžija je tulio u noć:

- Marica! Marica!

Ušla je da ih umiri.

Asim mi je prišao, i riječima koje su drhtale i posrtale, objasnio mi da će u Zvornik, i da će se vratiti do zore, i da pređem u druga kola, i da nikome ništa ne govorim.

- Nemoj, molim te - šaptao sam uzbuđeno.

- Nemoj, opasno je.

I sam je znao koliko je opasno, ali se nadao da će se vratiti prije nego što ovi izađu iz hana. A na to da će Kreho saznati, odmahnuo je rukom: na to nije smio ni da pomisli.

Upregao je kobilu i tiho, trudeći se da ništa ne zvekne, ne lupne jače, ne udari o kamen, izveo kola na drum.

Prošao je čas, dva, pet, cijela vječnost, dok je Marica izašla iz hana, pretrčala preko dvorišta i izgubila se u noći. Začulo se kotrljanje točkova i udaranje kopita po tvrdoj cesti.

Drhteći, poželio sam sreću njima koji su je tražili.

U tišini što je došla s druma kao vjesnik, čuo sam svoje srce kako se plaši.

Iz hana su se čuli uznemireni glasovi. Nije bilo Marice.

Teturajući, izašao je žandar i tražio je, razgovarajući nešto sam sa sobom. Jedva je išao, ali je tražio.

Izašao je i handžija i naređivao u noć:

- Marica!

Ne čuvši odgovor, uplašio se:

- Marica!

A onda je počeo da bogoradi:

- Marica!

Zabada mi se u mozak to sakato dozivanje. Kočim se od straha. Ja jedini znam gdje je Marica.

Muči me nerazuman osjećaj da sam u sve umiješan i da ću zbog nečeg stradati.

Sad ih je više na dvorištu. Neko im je oteo Maricu!

Glasovi su sve opasniji. Iz njih reži prijetnja.

Hvata me malopredašnji strah. Noć je, i sam sam. Zrikavci panično zriču, pokošena livada pored drumu davi teškim smolastim mirisom.

Ljudi traže. I traže uzalud. Prilaze, sve su bliže.

Kreho vidi da nema kola i kobile.

- Kuda su otišli? - pita Kreho.

Ne smijem da slažem. Pokazujem rukom samo pravac, ali njemu je to dovoljno.

On ništa ne kaže, priđe jednom lakšem konju od dva koja vodimo u povodcu, zauzda ga ularom i skočivši lako i spretno na konjska leđa, izleti u noć.

Žiga se probudio, i pita odozgo, s vreća, zijevajući:

- Šta je to? Kakva je to galama?

Rekao sam. I pitam:

- Šta će biti?

- Prebiće ga, eto šta će biti - odgovara Žiga mirno, pa slatko zijevne i uskoro zahrče na vrećama.

Da li će ga stići?

Stigao je.

Asim nije naročito žurio, produžavao je trajanje sreće koju mu je slučaj poklonio. Dugo je prošlo dok se usudio da prebaci ruku oko djevojčina struka, a kad je to učinio, zaboravio je na kobilu koja je kasala kako je htjela.

Onda je čuo za sobom topot konjskih kopita.

Da je tada prihvatio dizgine i viknuo na kobilu, našeg najboljeg kasača, mogao je lako umaknuti. Ali nije učinio ništa. Digao je ruku s djevojčina struka i okamenio se. Ako je otac, ne vrijedi bježati, mislio je.

I bio je otac.

Prestigao ih je, stao pred kobilu i samo viknuo:

- Okreći!

Sjahao je s konja, privezao ga za kola i sjeo s njima.

- Goni! - rekao je mrko.

Čuteći, stigli su u Kalesiju.

Dok je Asim isprezao kobilu, Kreho je mirno čekao kraj kola. Marica je ušla u han. Kad je kobila raspripremljena i svezana za prečagu, Kreho je uzeo teško pleteno furmansko bičalje i počeo da bije sina donjim, debelim krajem. Nije viknuo, opsovao, zarezao, da bi se pripremio za nasilje. Ništa nije rekao, tukao je čuteći. Tukao je mirno, poslovno, a strašno. Samo bi ponekad upozorio da ne krije glavu:

- Skloni ruke!

Asim je stajao licem prema ocu. Nije plakao, nije se otimao. Samo bi se poslije udaraca koji su, valjda, bili teži od ostalih, čuo dubok, mukao uzdah, i stenjanje koje se otkidalo iz njega.

Porazilo me ovo hladno i mirno vršenje nasilja. Činilo mi se da mene bole udarci, da po meni ostaju crveni pečati i krvave masnice. Ali je još strašnija bila misao da poslije ovoga ne vrijedi više živjeti.

Zadovoljivši sebe i pravdu, Kreho je krvavo bičalje ubacio u kola, i rekao mirno:

- Istrljaj sijenom oba konja. Oznojeni su. Poslije ih napoj!

I otišao u han.

Prišao sam Asimu.

Šmrkao je, pljuvao krv, pipkao se po čelu.

Onda je izašao na mjesečinu i pogledao u okrvavljene prste:

- Moram se umiti - kaže tiho.

I lice mu je krvavo.

Ide prema bunaru, čekrkom vadi vodu, umiva se, ispira nos i usta. Skvasio je maramicu i stavio na čelo.

- Boli li te? - pitam besmisleno, zbog saučešća.

- Boli - kaže on jednostavno. - Sutra će biti modro.

- Je li ti krivo?

Pitam glupo, govorim ono što me muči.

- Krivo mi je što me vratio, a ovo, proći će.

Poslije je sijenom brisao oznojena konjska leđa.

- Lezi u naša kola - kaže mi.

- A ti?

- Ja ću čekati. Kad svi zaspu, ona će izaći.

Misli samo na nju. I čeka. Naslonio se na debeli direk nastrešnice, i čeka.

Iz hana opet dopire vika, ali sad drukčija nego ranije. Sve više se čuje Maricin glas, njen smijeh, njena pjesma.

Asim je otišao do prozora i vidio Maricu kad je već ušla u mrak svijesti, kad joj je svejedno šta se s njom dešava.

Htio je da uđe, da ih zamoli, da zaplače: Ljudi, pustite je! Dajte mi je da je sklonim od vas, i od nje, da je zakrilim, da je spasem od ove noći. Danima i mjesecima mislim o njoj, i ovu noć nisam zamišljao ovako. Nije vas bilo u mojim mislima, nikad nisam mislio da ćete i vi ove noći biti ovdje. Samo ona i ja.

Nije ušao, ništa nije rekao, možda nije ni mislio tako. Ni od prozora se nije odvojio. Gledao je i patio. Mislio je da će umrijeti.

A vrijeme je prolazilo.

Ležao sam u kolima, osjećajući kako mi gore šake i sljepoočnice. Nisam mogao da zaspim.

I tek kad je Asim došao i pao u kola, do mene, probudivši me, vidio sam da sam spavao.

Asim se tresao od plača. Jakim zubima grizao je debeli kraj bičalja, da uguši jecaj i psovke što su provaljivali iz njega.

- Šta ti je? - ponavljao sam. - Šta ti je?

- Otac... - istisnuo je napokon jednu jedinu riječ, izgužvanu, upljuvanu, slanu od suza, gorku od uvrede, dodavši drugu, mračnu i ružnu, koja mi je objasnila njegov očaj.

Sutradan smo se vozili u kolima polako, bez riječi.

Bilo je tužno, bilo je mučno.

Samo je bronza na prednjim konjima zvonila ponosno.

Modar, s krvavim brazdama na licu, podbulih očiju od suza i nespavanja, Asim je s mržnjom gledao u oca, koji mu je sinoć na sijenu između kola uprljao san o Marici i ljubavi.

Kreho kunja, umoran i mučaljiv. Kao da je zaboravio sve što se desilo.

A ja sam tužan, i prazan, i gorak, i smeten. Žalio sam ljude, i plašio se. I znao sam, kad se vratim, neću o tome pričati nikome.

Niti je Asim, dugo poslije toga, pričao svoje priče o životu. A ni ja nisam želio da ih slušam.

[1950.]

ŠUMA

Poljička šuma!

Ako ima išta lijepo na svijetu, onda je to ovaj prastari, tajanstveni beskraj, u kojem jedan život prestaje, a počinje drugi, nepoznat, divan, strašan.

U gustim čečavama bukava i hrastova je sumrak usred dana. I ne treba ići duboko. Tamo je tajanstvo. I strah.

Ogromna stabla stoje mirno, ko zna otkad tako, ćutljiva i namračena. Ispod njihovih krošanja, što čine pokrov nad svijetom, između kvrgavih žila, isprepletenih, povezanih u nerazmrsivi splet, kojim neprestano kola nevidljivi krvotok sokova, prolazi sićušno stvorenje, nesigurno u ovom ravnodušnom a prijetećem prostranstvu što čeka i nešto skriva.

Šta skriva?

Sve što mašta i strah mogu da rode.

Dječak, hrastovima ni do članaka, osjeća prisustvo tajne.

Nikog nema, a bezbroj života je oko njega, bezbroj očiju. Gledaju ga mirno, prate njegov nesigurni hod, očekuju šta će učiniti. Ne zna i ne misli ko to gleda. Nema oblika, ima samo pogled. I glas.

Svjetlucanja iz dubokih sjena, šaputanja sa svih strana, nećujni koraci, nevidljivo kretanje. Šta bi bilo kad bi ogromna šuma kriknula? Ona je živi stvor.

U njoj živi tiho, uzbudljivo nespokoјstvo. Od gustih sjenki, od mnoštva oblika, od beskrajа, možda od priča koje je slušao.

Zašto je ciknula ptica u šipražju?

Od čega se uplašio divlji golub, i u ludoj žurbi, nijem od straha, šiknuo kroz granje, spasavajući se od neke nevidljive opasnosti?

Kuda žuri duga kolona žućkastih mrava, ne osvrćući se ninašto? U pomoć? U rat? Na sahranu?

Da li to počinje čas velikog straha? Je li vrijeme da izađe veliki duh šume.

Dječak ne bježi. Čeka.

Opsjednut je tom divljinom.

Možda zbog tišine što nadjačava tiha disanja i šaputanja. Zbog prisustva jednog velikog života u kojem gamiže bezbroj malih. Zbog tajanstva od kojeg drhti.

Stotine godina su legle između ovog gradskog djeteta i ove stare šume, oni se ne poznaju više. Ničeg prepoznatljivog nema u ovim sumračnim bespućima, s hiljadu puteva, koji ne vode nikuda, i on ih doživljava kao tajnu, drukčiju od svega s čime se saživio. Ovo je prastanje, daleki početak, moćno djetinjstvo zemljino što traje stoljećima, drevna nezrelost, prastara svježina.

I evo, već drugi dan dječak prilazi tom čudu što uznemiruje njegovu vrelu maštu.

Polako ulazi u čestar na početku, gazi sve opreznije, prešao je granicu spokojstva, a onda zastane, nasloni se na drvo, po sili nekog mutnog sjećanja zaklanjajući leđa, i tiho, oslobađajući se sebe malopredašnjeg, postaje uzdrhtala nepomičnost šume, upijen njome.

Neobična je njena snaga. Ona potire sjećanja, diše zaboravom, odstranjuje sve što nije ona sama.

Bio je i neki drugi svijet, postoji i sad, ali se udaljio, postao sitan i nevažan. Postoji samo ova moćna šuma, koja sve dopušta i sve prezire. Ništa je se ne tiče, a uvijek je spremna na nešto nepoznato. Nadmoćno je ćutljiva, i skriva hiljade glasova. I hiljade opasnosti.

Uvijek, svakog časa, možda baš ovog koji nailazi, može se pokrenuti ova stihija što čeka, i poći na svijet sa svojim skrivenim užasima. Ko bi je spriječio? Ko bi joj stao na put?

Sad ćuti. Milionima svjetlucavih očiju gleda iz svih sjena, iz svih duplja, i snažno diše moćna i opasna.

Dječak osjeća da ga šuma ne voli. Ne prima ga. Grane iz njega će se pokrenuti, oviće mu se oko vrata, kao ledene zmije, kao duge kvrgave ruke od kojih se ne može pobjeći.

Okreće se u strahu. Ali sad je prijetnja iza njega, uvijek za leđima.

Šuma ga vreba, kao zvijer.

I dječak bježi, posrćući preko žila.

Ali strah brzo prolazi.

Na prvoj čistini, odakle vidi nebo, i čuje ljutit zvek sjekira koje oštrim zubima zagrizaju u drvo, on zastaje, i smirujući se, gleda u tamnu

šumu što ga je istjerala iz sebe.

Više se ne boji. Njegov svijet nije dalek, i nad njim je nebo, plavo i čisto. Ni neba nije bilo u šumskoj tami. Ni ovog svijeta. Ni ljudi. Ničega osim šume.

Ali se ne podsmijeva strahu koji je minuo. Zna da nije bio bezrazložan.

Neko zove.

Traže ga.

Ali glas, koji trči za njim, slijep je: mimoilazi ga i juri dalje u gustu šumu iz koje je on pobjegao.

Hoće li i taj glas postati dio divljine, i plašiti ga sutra?

Neće se javiti, neće im odgovoriti.

Ne želi samoću, ali ga najmanje boli kad je sam. Ne poznaje šumu, ona mu je tajanstvo. Ali zar nije tajanstvo i taj njegov svijet? Plaši ga, kao i šuma.

Mnogo šta ne shvata u njemu. Ne zna čak ni šta je to što ne shvata, ali ga boli. I muči se, razjašnjavajući ga sam, pokušavajući da ga razjasni, jer nije smio da postavlja pitanja drugima.

Šta da pita?

Nešto u životu nije u redu, ne zna šta ni kako, a možda i on vidi kako ne treba. O čemu da pita?

I koga?

Majku?

Ona ga jedva i sasluša, jedva i da razumije šta joj govori, uvijek zamišljena, odsutna, uvijek sama sa sobom, s rastresenim osmijehom koji je za svijet, s pogledom koji je patnja. Odgovara kratko, nedovoljno, nejasno, i blago ali odlučno ga udaljava od sebe. Da bi ostala sama, ili da ga ne bi okužila svojom tugom. Ponekad mu se činilo da i ona čeka odgovor na teža pitanja nego što su njegova.

Toliko je puta želio da joj slavi glavu u krilo (sad ne više, sad je odrastao), da približi lice njenim mekim rukama, možda bi ga dodirnula, možda bi ga pomilovala, osjetio bi nježnost i ljubav, i njoj je potrebna. Stvorilo bi se među njima i povjerenje, možda. Tada bi se, valjda, u tom željenom trenutku prisnosti, usudio da je upita: Majko, šta je to s tobom? Šta te muči?

Ali prisnost nije nailazila, njena ruka što mu je mogla pokloniti vječnost ostajala je daleka i nepokretna. I ležalo je u njemu, kao

nepresušna muka, to veliko pitanje što je moglo da ih zbliži.

Tako su dvije tuge ostajale usamljene i bespomoćne. Jedna nije htjela da traži pomoć, druga nije smjela.

Otac?

On je suviše velik, suviše snažan, suviše zaposlen, nepristupan kao mjesec, i dječak nije ni pomišljao da mu priđe i s jednom svojom brigom.

I kad bi se desilo da ostanu sami, osjećali su se nezgodno. Razgovarali su kao nepoznati ljudi. Otac je izvršavao dužnost, dječak se ustručavao. Odahnuli bi obojica kad bi se rastali.

Juče su razgovarali, ovdje, u selu. Bilo je to poslije dugog vremena, nekoliko mjeseci je prošlo kako su jedan drugome kazali tri mrtve rečenice.

A eto, juče su razgovarali.

Išli su od šumareve kuće, gdje su se smjestili, do muhtareve, usred sela. Tu su se smjestili Bergovi.

Na tom kratkom putu, a dječaku je izgledao beskrajno dug, otac je pokušavao da razgovara, razbijajući mučno ćutanje.

- Kako si spavao na mansardi?

- Lijepo.

- Je li ti drago što ćeš ovdje ljetovati?

- Jest.

- Vidim, ponio si knjige. Ne misliš, valjda, ovdje raditi?

- Čitaću.

- Treba da se odmoriš. U svemu treba naći mjeru.

Dječak ćuti, nema šta da kaže na tu roditeljsku mudrost. A zna, stariji daju savjete čim nemaju šta da kažu.

Otac traži temu. I kaže iznenada:

- Šta ćeš studirati? Šta te zanima? Tvoj brat je želio da bude odžačar.

Nasmijao se veselo, sigurno zbog nekog svog sjećanja, ne zbog dječaka. Smijeh mu je zdrav i ugodan.

Dječaku je zastao dah zbog te šale. Otac se s njim nikad nije šalio, a ovo je možda početak nečeg novog, dotad nepoznatog u njihovim odnosima. Nečeg prisnijeg i ljepšeg. I već je s nadom digao oči prema očevom licu.

Sreća što je pošao na ovo ljetovanje. Možda će se zbližiti ovdje!

Ali očevo lijepo, opaljeno lice ništa više nije obećavalo. Poslije iznenadne šale, koja je izgledala kao omaška, kao zabuna, jer je zaboravio s kim razgovara, opet mu se vratio onaj rastreseno ljubazni izraz s kojim je uvijek susretao dječaka.

Rekao je, kao da ga tek sad vidi:

- Samo, brate, mršav si nekako. Boli li te što god?

- Ne boli.

- Moraš više da jedeš. Voliš li med?

Srećom, došli su do cilja.

Gospođa Berg je čekala s djecom u bašti pred muhtar-Husinom kućom, i otac je zaboravio i na dječaka i na njegov izgled.

Nije ni sanjao koliko ga je izmučio. Bolje da ne progovore ni riječ, nego da ovako razgovaraju. To nije razgovor, već udaljavanje. I bol, uvreda, omalovažavanje. Jer, otac ni s kim tako ne govori. Svjež je, sočan, lak, zanimljiv. A s njim je lažan.

A onda, nova uvreda!

Kad je vidio gospođu Berg, ukrućeno rastreseni otac, koji ne zna šta da kaže svome sinu, što očekuje njegovu riječ kao milost, odjednom se pretvorio u živog, ljubaznog čovjeka, čije lice zrači vedrinom.

Glas mu je zvonio kao đurđevska truba:

- Divno izgledate! Svježiji ste kao ovo jutro.

I šapnuo joj nešto, na što se gospođa Berg vedro nasmijala.

I onda (htio bi da ne misli na to, ali mora!) onda se okrenuo njenoj djeci, podigao Pubiku, poljubio ga u obraz, i evo šta mu je rekao:

- Mangupe mali, lijep si gotovo kao mama.

To je rekao! I kome? Pubiki, toj pjegavoj nakazi s nosom nalik na dugme, s očima bezizraznim kao klikeri.

Poljubio je i Macu. U oba obraza! Pošle su mu suze na oči: njega nije poljubio već godinama. Nije umio ni da razgovara s njim, dosađivao se, preporučivao mu da jede med, i jedva čekao da ga skine s vrata.

Zato je dječak bio najnesrećnije stvorenje tog jutra, i želio je da umre, ili da ode ma kuda, daleko. Pobjegao je u šumu, kad je otac uzeo gospođu Berg ispod ruke, a troje djece pustio da trče ispred njih.

Pobjegao je u šumski gustiš, i sklonio se, a niko nije primijetio da ga nema, dugo, veoma dugo, jer im je svejedno. Zato je crnom mržnjom mrzio ovu šašavu, namirisanu, uobraženu djecu, koju je njegov otac nježno ljubio u ružičaste obraze (njegovi su blijedi i mršavi). Zato je do grla ispunjen pakošću i bolom.

Otac ga ne voli. Kako bi onda mogao išta da ga pita?

Brat?

On je već u šesnaestoj godini, završio je peti razred gimnazije, nosi duge pantalone, tvrdu kosu maže briljantinom, svako jutro se tušira hladnom vodom i radi gimnastiku, gleda za djevojkama, krišom puši, govori slobodno o svemu, a naročito o onome što ne zna (a to je gotovo sve). Majku žali, ali ne suviše. Oca izbjegava, ali s dostojanstvom. Brata voli, ali s visine svojih šesnaest godina, svoje neznačajke sigurnosti, svoje nadmoćne površnosti. Dječak mu izgleda glup, suviše slab, premnogo sanjalica za njegov ukus, nemoćna šeprtlja. Ni o motoru s njim ne možeš razgovarati, bogamu! (Zbog motocikla je i ostao kod kuće, volio je lude brzine, i zbog majke, da ne bude sama: otac se brzo i lako složio). A htio je da mu pomogne. Šta mu je potrebno? Pokroviteljstvo i zaštita? Pouka o životu bez nemira? Savjet kako će steći čvrste mišice ili nezavisnost? To mu može dati. Ali dječaku baš to nije trebalo.

Ostaje samo ujak.

Taj ćutijivi čovjek, uvijek sam, znao je sve, ali ni o čemu nije govorio. Znao je sve, to je sigurno. Njegov život, prepun doživljaja, kao da je nečim naglo prekinut. Šta ga je udarilo? Šta je krio? Bilo je u njemu nešto tamno, zbog ćutanja, i patnički snažno, zbog sposobnosti da sve prikrije i sačuva u sebi.

Ničim se nije bavio, ništa nije radio, niti je tražio niti mu je ko nudio ma kakav posao. Sad ga je otac doveo da zapisuje dužinu i obim balvana na sabiralištu. - Da pokušam još jednom - rekao je otac majci o ujaku. Zvučalo je prezrivo i beznadno.

Juče, u suton, njih dvojica su sjedili na brežuljku, iznad sela, i gledali za suncem što je zašlo.

Dječak je strepio od tamnih sjena, prethodnica noći, što su se podmuklo šuljale kroz šumu ispod njih.

U selu se čulo mukanje goveda, klepet zvana, nejasan razgovor, dovikivanje, sve daleko i nevažno.

A onda je i to počelo da zamire.

Nespokoјstvo je nailazilo s prozirnim mrakom.

Njih dvojica su odvoјeni od svijeta.

Je li to čas ispovijedanja, trenutak kad se unutrašnje rascvjetavanje pokazuje bez ustručavanja?

Dječak je u ujakovu ćutanju slutio poziv, ličilo bi na izdaju ako bi razmišljao sam. Na ovoj granici tame, kad se otvaraju bezbrojne čaške tajni, moglo bi se od toga žaliti neprijateljstvo među njima. Jer bi se tajili kad to ne smiju, a za bliskost je potrebno samo neskrivanje. Samo! Tako je mislio, ne znajući da je to sve. Jednostavno, lako, u času koji to traži, s prilikom koja će nestati ako se ne iskoristi. Treba samo dići unutrašnje brane i pustiti da izađe ono što želi da se prelije, da se obznani, da se da i da nađe, kao miris trava, nuđenje i dozivanje, u ovaj prednoćni sumrak bez mraka, bez dana, bez noći.

I to baš njemu, jer je nesrećan, zna šta je bol.

Htio je da otpočne razgovor o nečem nevažnom, o ma čemu, a ono što boli izaći će samo.

Ali ono što boli odmah je isplutalo.

- Lijepo je ovdje - počeo je s nevažnim.
- Vrlo lijepo.
- Samo da nije noći.
- Zašto?
- Suviše je mračno. I gluho. Kao da sve umre kad padne mrak. Jesi li sinoć čuo lisicu?
- Nisam.
- Kažu da je lisica. Dugo je plakala. Stvarno! Kao dijete. Nisam mogao da zaspim.
- Malo se krećeš. I uvijek si sam.
- S kime da budem?
- A Bergovi? Zašto ih izbjegavaš?
- Ne volim ih.
- Zašto?
- Maca je uobražena, gleda a ne vidi te. Pubika je glup.
- Zaista?
- I drzak, nametljiv.
- Po čemu to misliš?

- On ne čeka da ga pozovu. Jutros me otac poveo do njih, a on pritrča raširenih ruku.

- Tebi?

- Ma ne! Ocu.

- I otac ga je poljubio?

- Kako znaš?

- A tebe nije?

- Nije. Ali ne govorim zato.

- Dobro, znam.

- Dajdža, šta ti misliš o gospođi Berg?

- Šta želiš da znaš?

- Je li lijepa?

- Jest.

- Vrlo lijepa?

- Pa jest.

- Može li lijepa žena voljeti ružnog muškarca?

- Može. Misliš li na njenog muža?

- Mislim.

- Pa on nije ružan.

- Kako onda znaš da mislim na njega?

- Ah, pa ti si lukav.

- Nisam lukav. Htio bih da znam neke stvari. Zašto je ona došla ovamo?

- Na ljetovanje.

- A zašto nije došao i njen muž?

- Valjda zbog službe. Zašto sve to pitaš?

- Moram nekog da pitam.

- Koliko ti je godina? Dvanaest?

- Trinaesta.

- U tvojim godinama ja nisam znao ništa.

- Nisi postavljao pitanja?

- Nisam takva.

- Kakva?

Ujak ga je pogledao iznenađeno, i nasmiješio se. Osmijeh mu nije veseo. I ne hrabri.

Pogledao je prema šumi i, kao da ga je podišla jeza od nečega što je vidio ili osjetio, stresao se i rekao tiho:

- Hladno je.

Od čega mu je hladno?

Putem prema kući, kroz tužni cilik nevidljivih cvrčaka, u sutonu punom mirisa smole, u tihom vatrometu što su ga palili bezglasni svici, ujak je pričao o srnama u dubokoj planini, o orlovima u stijenu, o vučjoj jami u kojoj su drvosječe našle vučicu s četvoro mladih, pa je majka-vučica bijesno grizla oštricu sjekire i šiljak capina, dok je nisu ubili.

Govorio je, govorio, sasvim neuobičajeno, ali bez poleta, bezuspješno se prisiljavajući da glasu dade bodrost i lakoću.

Dječaku se činilo da je to uznemirenost. Zbog njega.

Ujak uporno nastavlja nepotrebnim razgovorom, odvraća mu pažnju, hoće da mu kaže: ne misli o onome što misliš, zaboravi, skreni misao na druge stvari.

I sve je bilo tužno, i jadno, i uzaludno.

Žalili su jedan drugoga.

Pa ipak mu je zahvalan za tu nekorisnu pažnju. I zato što nije lagao. Nije ništa rekao o onome što je želio da sazna, ali nije lagao. Njegov sumorni smijeh je ključ nad nerečenim. Dječak čeka da se ključ okrene. S usana visi prava riječ, svakog časa može kanuti kao kaplja, oglašuje se njegova mukla misao.

Ali se ne oglašava.

Negdje u sebi on slaže jedno saznanje na drugo i pušta ih da umru. Ili da žive duže nego kad se kažu.

I danas je sam, i danas je oko njega šuma, spuštao se viru pod joha, tu je nestajao nemir i strah, a svijet još nije počinjao.

Vir ga je čekao, isti kao juče, star od mahovine, mlad od izvora.

U vodi su nebo i srebrne šljokice sunca što se prokralo kroz drveće. To nije prijeteća šuma, to je tiha nježnost. Ugodno sparna tišina ljetnog dana što smiruje, dalek krik kopca u nekom drugom svijetu, laka kretanja kao u snu, sićušna zujanja u mlakom vazduhu, blag i sitan život bez prijetećeg.

Dječak je ganut zbog nečega što mu je nejasno, zbog prozračnih sjena, zbog tople trave što mu grije stegna, zbog nenadanog bljeska riblje krljušti u kristalnoj modroj vodi, zbog tišine, zbog sigurnosti.

Još je volio samoću, a iznenada se javlja sjeta, ili žaljenje, što je sam. Kad bi bio neko s kime bi mogao ćutati o ovoj ljepoti, radost bi bila potpunija.

Ne, on je nije zvao, ni u sebi, nije ni mislio o njoj. Kako je onda došla?

Došla je, i nije se iznenadio. I nije plašljiv, ni postuđen. Gleda je, i radosno se smiješi.

Pojavila se iz srebrnih sunčevih šljokica, iz titravog toplog vazduha, iz tihog zujanja. Sasvim je drukčija nego juče, nego jutros, nego ikad; nije natmurena, ni uobražena, gleda i vidi ga, ne naduveno već blago, s predanošću koja ga uzbuđuje do suza.

- Šta radiš tu? - pita ga, divno se osmjehujući.

- Ćekam tebe.

- Zašto?

- Da ti pokažem vir.

- Šta je u viru?

- Modrina, kao u tvojim očima.

- Zar znaš kakve su moje oči?

- Znam. Lijepe su.

- Ćinilo mi se da me ne gledaš.

- Stidio sam se.

- A sad se ne stidiš?

- Ne. I ti si drukčija danas.

- Sami smo, zato sam drukčija.

- Jesi li me slučajno pronašla?

- Tražila sam te. Pobjegla sam od mame i Pubike, i tražila. Znala sam da ću te ovdje naći.

- Kako si znala?

- Ovdje je najljepše.

- Hoćeš li da gledaš ribe? Divne su. Pazio sam da ih ne uplašim, da bi prišle kad ti dođeš. Znao sam da ćeš doći. Ili ćemo sjesti na obalu i staviti noge u vodu, a ja ću ti pričati.

- Govori stihove!

On govori stihove, ne zna čije, tuđe ili svoje, ne zna kakve. Nijedna riječ mu nije jasna, ali stihovi su prekrasni, i snažni, i potresni. Kazuju sve što je duboko skriveno u njemu, potresaju ga

neslućenom ljepotom. Suze ga guše u grlu zbog te ljepote koja je došla tako iznenada, zaprepastivši i njega samoga.

I Maca je ganuta. Gleda ga blistavim velikim očima koje se dive.

- Prekrasni stihovi - šapće zaneseno. - Jesu li tvoji?

- Sad su tvoji.

Smije da kaže sve što misli, može sve što hoće. Ne plaši se, ne zbunjuje, ne crveni. Zato što je sam.

Legao je u travu i zatvorio oči. Žao mu je sna.

I opet nije sam. Vratila se, zbog njegove želje.

- Ne bojiš se šume? - pita ga, uvjeren da se ne boji.

- Ne. A ti?

- Ne bojim se kad sam s tobom.

- Toliko imaš povjerenja u mene?

- Samo u tebe.

Nagnula se nad vir, koji se odjednom uznemirio, i počeo da ključa, uzavreo i opasan. Neoprezan pokret, krik, i djevojka je u pobješnjelom vrtlogu. Ne promišljajući, ne oklijevajući ni tren, on hitro skače za njom, i iznosi je mokru i uplašenu, ali zadivljenu njegovom smjelošću.

I drugi ga gledaju s divljenjem. I otac. Nije ga dosad zapažao, nije primjećivao dječakov željni pogled, uvijek prevaren, ali sad gleda sina iznenađeno. Ponos mu je u očima, i suze. Prilazi raznježen.

- Uvijek sam vjerovao u tebe, sine - kaže oduševljeno.

- Hvala ti, oče - šapće dječak.

I čeka.

Otac širi snažne ruke u ogroman zagrljaj, u koji on ulijeće željno, naslanja mu glavu na rame i osjeća ludu sreću zbog koje plače.

I ničega nema, ni šume, ni Pubike, ni gospođe Berg, čak ni Mace. Samo on, i snažne drage očeve ruke koje ga ne puštaju.

Ali je želja prejaka, i san se naglo prekida. Dječak ne uspijeva da ga obnovi. I ne želi. Gorko mu je u srcu.

Naslanja čelo na toplu zemlju, i čuje, kreće se sitni život u travi.

Vjetrić je pokrenuo šumu, tajanstvo.

On ne osjeća strah, samo mu se plače.

Table of Contents

I	PRVA ČETA
I	
II	UVRIJEĐENI ČOVJEK
	RANJENIK
	SKELEDŽIJA
	VELIKO SRCE
I	
II	U VOZU
	NEPRIJATELJ
	OLUJNA NOĆ
	OKUČANSKI MUHTAR
	ŠEST JASENIČKIH VOJVODA
	DJEVOJKA CRVENE KOSE
	TUĐA ZEMLJA
II	
	ČIK
	IZLET U ŽIVOT
	ŠUMA